

Таміла ЯЦЕНКО, Василь ПАХАРЕНКО,
Людмила ЮЛДАШЕВА

ЛІТЕРАТУРА

(українська та зарубіжна)

Підручник інтегрованого курсу
для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ГРАМОТА»
2026

УДК 821.161.2.09+821(1-87).09]*кл9(075.3)

Л62

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ МОН України від 27.01.2026 № 110)

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Яценко Т.

Л62 Література (українська та зарубіжна) : підручн. інтегрованого курсу для 9 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 1 / Таміла Яценко, Василь Пахаренко, Людмила Юлдашева, Ірина Тригуб, Олеся Слижук. Київ : Грамота, 2026. 256 с.

ISBN 978-617-559-070-6

ISBN 978-617-559-071-3 (частина 1)

Підручник відповідає вимогам модельної навчальної програми «Інтегрований курс літератур (української та зарубіжної). 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авторський колектив під керівництвом *Т. О. Яценко*).

У виданні запропоновано твори класичної і сучасної української та зарубіжної літератури різних родів і жанрів, стислі нариси про життя та творчість письменників / письменниць, систему компетентісно орієнтованих запитань і завдань різних рівнів складності.

УДК 821.161.2.09+821(1-87).09]*кл9(075.3)

— інтерактивний електронний
додаток до підручника.

ISBN 978-617-559-070-6

ISBN 978-617-559-071-3 (частина 1)

© Яценко Т. О., Пахаренко В. І.,
Юлдашева Л. П., Тригуб І. А.,
Слижук О. А., 2025

© Видавництво «Грамота», 2025

Дорогі друзі!

Ось і закінчилися ще одні канікули. Сподіваємося, літо для вас було веселим і цікавим. За цей час ви не просто відпочили, а й помітно подорослішали, стали більш самостійними та вдумливими. Ви маєте власний погляд на життя, своє розуміння добра і зла, щастя, честі й справедливості.

Вашим надійним супутником на цьому шляху дорослішання і надалі залишатиметься художнє слово. Як і торік, ви вивчатимете літературу системно, послідовно, за стилями доби та мистецькими напрямками. Тільки тепер увага буде зосереджена на українській та зарубіжній літературі ближчих часів і сьогодення.

Ви дізнаєтеся про романтичну й реалістичну українську та зарубіжну прозу, драматургію XIX століття, відкриєте для себе дивовижні мистецькі скарби модернізму, бурхливу епоху молодих і відчайдушних творців відродження 1920-х і 1960-х років. Довідаєтеся про знакові твори кримсько-татарської літератури. Навчитесь розуміти та розрізняти твори двох найпопулярніших нині мистецьких напрямів — постмодернізму й метамодернізму. Ознайомитеся із сучасною поезією та прозою про повномасштабну російсько-українську війну, із сучасними літературними текстами, у яких ідеться про радощі й турботи ваших ровесників / ровесниць.

Розкриваючи для себе досконалість художнього слова, ви навчитесь розуміти мистецтво, отримувати задоволення від читання. Високохудожні твори української та зарубіжної літератури допоможуть вам опанувати найскладнішу, але найважливішу в житті науку — любити людей і Батьківщину, виявляти активну життєву позицію, сповідувати високі моральні цінності, мати свої переконання, але й із повагою ставитися до думки інших, завжди протидіяти злу та бути милосердними.

Сподіваємося, підручник стане для вас вірним читацьким порадиником у захопливій мандрівці літературними стежками. Щоб полегшити розуміння матеріалу, у підручнику використано рубрики з відповідними позначками. Деякі з них вам уже відомі.

Читацький північник

Зосередить вашу увагу на важливих моментах під час вивчення теми, зорієнтує на прочитання літературного твору.

Пригадайте! — нагадування про ті знання та вміння, які ви здобували в попередні роки на уроках літератури або ж з інших предметів.

Культурно-історичні паралелі — розповідь про події, процеси, ідеї в суспільстві, політиці та духовному житті певної доби, які вплинули на написання літературного твору або ж безпосередньо відображені в ньому.

Митці та доба

Розповідь про письменника / письменницю, про добу, коли написано твір, його зміст і художню своєрідність. Також ви дізнаєтеся про поняття з теорії літератури, що допоможуть добре осягнути зміст твору.

Мовна скарбничка

Ця рубрика розтлумачить вам значення незрозумілих під час читання художнього твору слів, розкаже про їхнє походження.

Поліркуйте!

Запитання для розуміння навчального матеріалу.

Читацькі діалоги

- Запитання та завдання, що допоможуть налагодити діалог із текстом художнього твору, добре зрозуміти його зміст.

Досліджуємо твір

Допоможе вам осмислити художній твір, зорієнтує на глибоке розуміння його теми, ідеї, мотиву, сюжету, особливостей композиції, учинків і поведінки образів-персонажів, значення художніх засобів.

Мистецькі діалоги

Ознайомлять вас із зразками інших видів мистецтва (живопис, музика, архітектура, театр, кіно тощо), які за змістом чи стилем пов'язані з літературним текстом.

Працюємо творчо

Це творчі завдання та читацькі проекти, для виконання яких необхідно об'єднатися в невеликі творчі колективи та розподілити між собою функції.

Читацька самоперевірка

Запитання та завдання для узагальнення вивченого, самостійного виконання завдань удома, рефлексії.

Цей підручник не лише про розвиток і творення літератури, а й про те, як читати художній твір.

Автори

ЗМІСТ І ФОРМА, ХУДОЖНІСТЬ У МИСТЕЦТВІ

Читацький путівник

Маючи вже чималий читацький досвід, ви переконалися, що кожний високохудожній літературний твір — це окремий неповторний, багатовимірний світ. Тому його можна вивчати з різних позицій, у різних контекстах — *філософському* як осягання сенсу буття, *психологічному* як вияв різних граней людської душі, *соціологічному* як відображення суспільних процесів, *лінгвістичному* як форму існування мови тощо. Проте найвідповіднішим природі мистецтва є саме *художній аналіз*.

Розглянемо його особливості на прикладі прочитаних вами раніше творів. Це допоможе вам стати досвідченими читачами й читачками, навчить бачити різні грані мистецького світу.

ХУДОЖНІЙ АНАЛІЗ ТВОРУ

Художній аналіз (від грецьк. *розкладання*) — це глибинне осягання сутності твору, його мистецької якості. Аналіз передбачає поділ тексту на частини, осмислення кожної з них і встановлення зв'язків між ними. Тобто це відповідь на запитання: *що та як* сказано у творі. Здійснюючи художній аналіз, важливо враховувати такі принципи: *історизм, естетизм, цілісність*.

Принцип історизму. Література є явищем суспільним, конкретно-історичним. За цим принципом осмислювати художній твір потрібно у зв'язку з тією історичною добою, коли він з'явився. На особливості його творення вплинули тогочасна суспільно-культурна дійсність, літературний процес, мистецький напрям, у межах якого працювали автор / авторка, тодішні уявлення про істину й красу.

Пригадайте вивчені у 8-му класі п'єси П. Кальдерона «Життя — це сон» і Мольєра «Міщанин-шляхтич». Вони змальовують приблизно один і той же час, але по-різному.

П. Кальдерон зосереджується переважно на релігійно-філософській проблематиці; показує вплив долі на життя людини, наголошує на марноті мирського життя; розглядає віру в Бога як єдино істинне буття і справжню цінність; вдається до надмірної метафоричності в описах. А Мольєр акцентує увагу на суспільно-побутовій проблематиці; висміює людські вади, викликані невихованістю; представляє узагальнені типи певних суспільних верств; намагається дотримуватися принципу єдності часу та місця дії.

Чому погляди цих письменників такі різні? Бо вони мали відмінні життєві досвіди, суспільні та мистецькі цінності. П. Кальдерон, як вам уже

відомо, представник бароко, а Мольєр — класицист. Отже, для глибокого розуміння мистецьких творів необхідно враховувати історичні реалії.

Принцип естетизму. Мистецтво проникає у світ духовний, розкриває «вічні» теми й ідеї, творить красу, тому аналізувати твір треба з позицій «вічних» критеріїв духовної глибини й естетичної довершеності.

Скажімо, відома вже вам поезія М. Петренка «Дивлюсь я на небо...» естетично досконала. Адже в ній бачимо прагнення ліричного героя до свободи та краси. Цей мотив автор майстерно втілює за допомогою цілої низки художніх засобів: символів-антитез (*небо — світ*), риторичних запитань («*Чому мені, Боже, ти крилець не дав?*»), метафор («*І ласки у зірок, у сонця просить*»). Мелодійність і мінорність ритму увиразнюють амфібрахій і суміжне римування.

Принцип цілісності. Розглядати витвір мистецтва потрібно насамперед як єдність його змісту та форми. Адже цей витвір, як і все суще у світі, має свій зміст (внутрішню суть, сенс) і свою форму (реалізацію, вияв змісту).

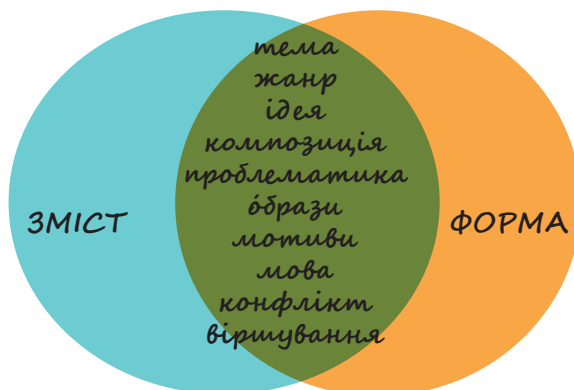
Принципи аналізу твору

Зміст твору — це описані в ньому життєві явища та проблеми. **Форма твору** — це способи й засоби вираження змісту. Тобто зміст — це те, *що* розкрито у творі, а форма — *як* воно розкрито. Зміст і форма твору нерозривно взаємопов'язані, як душа та тіло в людини. Саме тому їх треба аналізувати цілісно — у єдності.

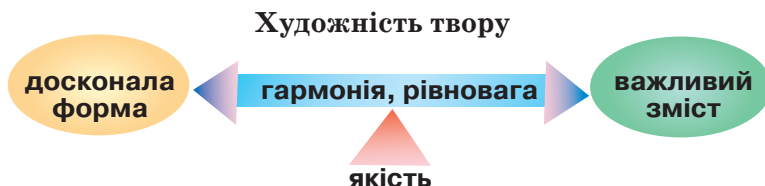
Зміст містить тему, ідею, проблематику (мотиви), конфлікт твору; **форма** — жанр, композицію, систему образів, мову, а також віршування (якщо це поезія).

Складники змісту й форми твору

Саме цілісний, системний погляд на твір дає змогу побачити й оцінити його досконалість, майстерність, тобто художність.

Художність твору — це його мистецька якість, що полягає в гармонійному поєднанні важливого змісту та відповідної йому досконалої форми. Лише той твір, у якому існує повна відповідність між усіма його складниками, у якому наявна гармонія, організована ідейним змістом, можна назвати **високохудожнім**.

Пригадайте, як, вивчаючи баладу «Причинна» Т. Шевченка, ви ознайомилися зі вступним до твору пейзажем «*Рече та стогне Дніпр широкий...*». Його провідний мотив — підготувати читачів до сприймання подальших подій у баладі, навіяти настроїв тривоги й водночас передати надмогутню енергію збуреного Дніпра як символу нескореності української нації. Розкриваючи мотив, автор використав усі художні й формальні засоби. Це — баладний жанр, образ бурі, фольклорна символіка історичних пісень і дум, епітети, метафори, алітерації (особливо на звук [р]), що інтонаційно, ритмічно відтворюють вирування бурі. Саме тому цей твір високохудожній.

Основа, «серце» кожного мистецького твору — ідея (у ліриці — мотив).

Читацькі діалоги

- Що таке *ідея*? Наведіть приклади ідей вивчених вами раніше творів.
- Ідеї можуть бути морально-етичні, психологічні, філософські, національні, суспільно-побутові тощо. До яких зі згаданих груп належать наведені вами приклади ідей?

Визначальним у творі є також конфлікт. **Конфлікт** — це суперечність, зіткнення, що взято за основу боротьби між персонажами чи цінностями, рисами характерів. Саме в перебігу розгортання конфлікту й виявляють свої якості та характери персонажі.

Конфлікти класифікують за: • **тематикою** (суспільно-політичні, національні, побутові, етичні); • **типовістю** (типові та нетипові); • **значущістю** (головні й другорядні); • **побутуванням** (зовнішні — ті, які відбуваються між персонажами, чи внутрішні — ті, що розгортаються в душі персонажа) тощо. Наприклад, у трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» конфлікт розгортається між щирими почуттями юних закоханих і безглуздою лютою ворожнечею їхніх родин (конфлікт морально-етичний, типовий, головний, зовнішній).

Послідовність аналізу твору. Вам уже відомо, що в літературі існують три основні роди — *епос*, *лірика* та *драма*. Епос і драму можна

об'єднати, адже в них головний об'єкт відтворення спільний — *події та їхні учасники / учасниці*. Натомість об'єкт лірики інший — *почуття та думки*. Це дає змогу обмежитися двома алгоритмами аналізу твору.

Аналіз епічного та драматичного творів

1. Короткі відомості про автора / авторку (ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).
2. Історія написання та видання твору (якщо цікава, важлива для розуміння твору).
3. Життєва основа (факти, які стали матеріалом для твору).
4. Тема, ідея, проблематика, конфлікт.
5. Жанр (роман, повість, оповідання, трагедія, комедія, драма).
6. Композиція, особливості сюжету, їхня роль у розкритті проблем.
7. Значення позасюжетних елементів (назва твору, авторські відступи, описи, епіграфи тощо).
8. Система образів, їхня роль у розкритті проблем твору. Прийоми творення характерів.
9. Мовно-стильова своєрідність (на рівні лексики, тропів, синтаксичних фігур, фоніки, ритміки).
10. Підсумок (художня цінність твору, його сприймання критикою і читачами тощо).

Аналіз ліричного твору

1. Короткі відомості про автора / авторку (ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).
2. Історія написання та видання твору (якщо цікава, важлива для розуміння твору).
3. Провідний мотив поезії, її зв'язок з іншими творами в збірці та творчості автора / авторки.
4. Жанр (громадянська, інтимна, пейзажна, філософська лірика тощо).
5. Композиція. У ліричному творі увага зосереджена на певному почутті чи думці. Сюжет як система подій часто відсутній. Композиційні етапи розгортання почуття: а) *вихідний момент* — картина життя, враження чи думка, що стали поштовхом до появи почуття; б) *розвиток почуття*; в) *кульмінація* — найвище напруження в розвитку почуття (може бути й відсутня); г) *резюме* — авторський висновок.
6. Головні образи твору. Найчастіше визначальним є образ ліричного героя (Я) — це умовна дійова особа, думки й почуття якої розкрито у творі.
7. Мовні засоби, що сприяють емоційному наснаженню твору (лексика, тропи, фігури, фоніка).
8. Віршування (рими, спосіб римування, віршовий розмір, вид строфи) та його роль у розкритті провідного мотиву твору.
9. Підсумок (почуття і роздуми, викликані твором, його оцінка критиками й читачами).

Зверніть увагу, що це лише рекомендовані зразки для аналізу художнього твору, бо, як і написання мистецького тексту, його читання та аналіз є творчим та емоційним процесом.

Ви як читач / читачка насамперед переживаєте свої певні почуття, задіюєте уяву, фантазію, власний життєвий досвід. Тому коли оволодієте майстерністю добре аналізувати твори, то вони відкриють для вас дивовижні скарби мудрості, людяності та краси. Отож опановуйте надзвичайні вміння!

Мистецькі діалоги

Художньо аналізувати можна твори будь-якого виду мистецтва, ураховуючи їхні виражальні особливості. Розгляньте художню майстерність одного з творів живопису.

Видатний український художник **Олекса Новаківський** наприкінці XIX — на початку XX ст. створив для Музичної академії у Львові серію монументальних алегоричних панно «Мистецтво», «Наука», «Виховання», «Музика». Ці роботи митця стали новим словом в українському живописі.

Основним узагальненим образом картини «Наука» — є мати Україна, яка надихає своїх дітей на навчання та творчість. Твір вражає монументальністю зображення, багатозначністю образів-символів, яскравою колористикою, виразністю ліній і контурів для відтворення ознак національної своєрідності, утіленням патріотичної ідеї.

О. Новаківський.
Наука. 1915 р.

Поміркуйте!

- Розкажіть про своє враження від картини «Наука» О. Новаківського. Чи можна її назвати *високохудожнім твором*? Обґрунтуйте свої міркування, використовуючи матеріал статті підручника.

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи. Користуючись матеріалом підручника, зробіть художній аналіз творів, прочитаних вами самостійно або ж в інтегрованому курсі літератури. Оберіть цікаву та творчу форму презентації результатів вашої роботи. Наприклад, читання через доповнену реальність. Для цього створіть цифрові інтерактивні анотації до творів, поєднуючи текст зі світлинами, графікою, живописом або аудіоелементами.

Читацька самоперевірка

- Що таке *художній аналіз твору*? Чому для сучасних читачів / читачок важливо вміти аналізувати художній твір? Обґрунтуйте свою думку.
- Чи були у вашому житті ситуації, коли прочитаний твір ви почали сприймати по-новому після його аналізу? Наведіть приклади.
- Які запитання щодо художнього аналізу твору для вас залишилися нез'ясованими? Опрацюйте ще раз статтю підручника або інтернет-джерела. У разі потреби зверніться за допомогою до вчителя / учительки або ж до своїх однокласників / однокласниць.

РОМАНТИЧНА ТА РЕАЛІСТИЧНА ПРОЗА XIX століття

ТРАДИЦІЇ РОМАНТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ XIX ст.

МИКОЛА ГОГОЛЬ
(1809–1852)

Читацький путівник

У першій половині XIX ст. утвердилася романтична традиція як в українській, так і в західноєвропейській і північноамериканській прозі та драматургії.

Романтичний герой /романтична героїня — виняткова й часто таємнича особистість. Головну увагу зосереджено на її внутрішньому, душевному світі, сповненому запеклої боротьби суперечностей.

Серед авторів української романтичної прози яскраво вирізняється постать *М. Гоголя*. Його «*Сорочинський ярмарок*» перенесе вас у яскравий та колоритний світ українських традицій, щирих почуттів і веселих жартів, життєствердного існування, де навіть страшне та містичне виявляється кумедним.

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

(Скорочено)

I

Який чарівний, який розкішний літній день в Україні! Які млосно-гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки, і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилившись над землею, здається, заснув, увесь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. У полі ні звуку. Усе начебто вимерло; угорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Ліниво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси

листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими горбками, обрамованими стрункими соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулися від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — річка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші й солодкої знемоги українське літо!

І. Сердюк. На ярмарок

Такою розкішшю сяяв один із днів гарячого серпня року тисяча вісімсот... вісімсот... Та років із тридцять буде тому, коли шлях, верст за десять до містечка Сорочинців, кипів народом, що поспішав з усіх околиць і далеких хуторів на ярмарок. З ранку ще тяглися нескінченною валкою чумаки із сіллю та рибою. Гори горшків, закутаних у сіно, поволі сунули, здається, нудьгуючи зі своєї неволі й темряви; подекуди тільки яка-небудь розмальована яскраво миска чи макітра хвастовито висувалася з високо піднятого на возі плоту й привертала розчулені погляди прихильників розкоші.

Самотою збоку тягся стомленими волами віз, навалений мішками, прядивом, полотном і всякою хатньою поклажею, а за ним брів, у чистій полотняній сорочці й у забруднених полотняних шароварах, його хазяїн. Поряд із ним ішла прив'язана до воза кобила, сумирний вигляд якої свідчив про похилий вік її. Багато зустрічних, особливо молодих парубків, бралися за шапку, порівнявшись із нашим дядьком.

Одначе не сиві вуси й не поважна хода його змушували їх це робити; досить було звести очі трохи вгору, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа гарненька дочка з круглим личком, із чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно всміхненими рожевими устами, із зав'язаними на голові червоними та синіми стрічками, які разом із довгими косами та пучком польових квітів багатую короною лежали на її чарівній голівці. Усе, здавалося, цікавило її; усе було для неї чудне, нове... і гарненькі очиці безперестанку бігали від одного дива до другого. Та як і не розважитися! Уперше на ярмарку!.. Дівчина у вісімнадцять літ уперше на ярмарку!.. Та ніхто з прохожих і проїжджих не знав, як важко їй було вблагати батька взяти її із собою, хоча той і душею радий був би зробити це раніше, якби не лиха мачуха, що навчилася тримати його в руках так само

вправно, як він віжки своєї старої кобили, що ото за довголітню працю пленталася тепер на продаж. Невгамовна жінка!.. Та ми й забули, що й вона тут сидить зверху на возі в ситцевім барвистім очіпку¹, що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике, що кожний у ту ж мить поспішав перевести збентежений погляд свій на веселеньке личко дочки.

Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол; здаля вже повівало холодком, що здавався відчутнішим після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно- і ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев. Свавільна, як вона в ті чарівні години, коли правдиве дзеркало так заavidно вбирає в себе її сповнене гордощів і сліпучого блиску чоло, лілейні плечі й мармурову шию, затінену темною хвилею, що впала з русої голови, коли зневажливо відкидає вона одні прикраси, щоб замінити їх іншими, і вередуванням її краю немає, — вона чи не щороку міняє свої околиці, вибирає собі новий шлях та оточує себе новими, різноманітними ландшафтами. Ряди млинів підіймали на важкі колеса свої широкі хвилі й потужно кидали їх, розбиваючи на бризки, обсипаючи пилом і сповнюючи шумом околицю.

Віз зі знайомими нам пасажирами виїхав у цей час на міст, і річка в усій красі та величі, як суцільне скло, розкинулася перед ними. Небо, зелені й сині ліси, люди, вози з горшками, млини — усе перекинулося, стояло та ходило догори ногами, не падаючи в блакитну, прекрасну безодню. Красуня наша задумалася, дивлячись на розкішний краєвид, і забула навіть лузати свій соняшник, чим ретельно розважалась усю дорогу, коли раптом слова: «Ой, та й дівчина!» — вразили її вухо.

Оглянувшись, побачила вона гурт парубків, що стояли на мосту, і серед них один, одягнений чепурніше, ніж інші, у білій свитці й у сивій із решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя та огненних очей, що, здавалося, намагалися побачити її наскрізь, й опустила очі, подумавши, що, може, це він сказав ті слова.

— Гарна дівчина! — казав далі парубок у білій свитці, не зводячи з неї очей. — Я віддав би все своє господарство, щоб поцілувати її. А он спереду й диявол сидить!

Регіт знявся з усіх боків; та вичепуреній жінці чоловіка, що повільно ступав поруч, не дуже сподобалося таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння добірних слів посипалося, як дощ, на голову гуляки-парубка:

— Щоб ти подавився, паскудний бурлако! Щоб твого батька горшком по голові стукнуло! Щоб він посковзнувся на льоду, антихрист проклятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!

¹ Очіпок — обов'язковий головний убір одружених жінок у давній Україні.

— Ач, як лається! — сказав парубок, витріщивши на неї очі, ніби-то спантеличений таким сильним залпом несподіваних привітань. — І язык їй, столітній відьмі, не заболить вимовляти такі слова.

— Столітній!.. — підхопила літня красуня. — Поганцю! Піди та вмийся спочатку! Шибенику нікчемний! Я не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! І батько погань! І тітка погань! Столітній! Ще в нього молоко ще на губах...

Віз саме почав з'їжджати з мосту, й останніх слів уже не можна було почути.

Та парубок не хотів, здається, закінчити на цьому: не думавши довго, схопив він жменю грязюки й жбурнув услід їй. Удар був влучніший, ніж можна було сподіватися: увесь новий ситцевий очіпок був заляпаний грязюкою, і регіт у гурті легковажних гульвіс вибухнув ще з більшою силою. Огрядна чепуруха скипіла від гніву; та віз від'їхав у цей час досить далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю та на вайлуватого чоловіка, який, звикши здавна до таких явищ, увесь час уперто мовчав і байдуже сприймав бурхливу мову розлюченої дружини. Одначе, незважаючи на це, невтомний язык її тріскотів і метлявся в роті доти, поки не приїхали вони в передмістя до старого знайомого й кума, козака Цибулі. Зустріч із кумами, що давно не бачилися, вигнала на якийсь час із голови цю неприємну пригоду, примусивши наших подорожніх порозмовляти про ярмарок і перепочити трохи після далекої дороги.

Читацькі діалоги

- Яке враження справили на вас перші сторінки повісті?
- Знайдіть у вступному пейзажі повісті епітети, порівняння та метафори. Які емоції автора вони підкреслюють?
- Які епізоди зображено з іронією? Зачитайте їх.
- Перечитайте уважно портрети пасербиці та мачухи. За яким художнім принципом вони змальовані? Підтвердіть свій висновок конкретними цитатами.

У своєрідній передмові до збірки своїх творів автор розмістив словник, що дає пояснення до багатьох українських слів, які неможливо перекласти іноземною мовою. Це слова, які називають поняття, що існують лише в Україні. М. Гоголь пояснює значення близько ста українських слів, зокрема *бандура*, *бублик*, *гопак*, *кобза*, *коровай*, *кораблик*, *хутір*, *юшка*. Такий словник одразу привернув увагу до того, що мова, якою говорять в Україні, відрізняється від російської.

II

Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водоспад, коли все навколо сповнене стривоженого гуркоту, і хаос дивних, неясних звуків вихором носить перед вами. Справді, чи не ті самі почуття вмить охоплюють вас у вихорі сільського ярмарку, коли весь народ зростається в одне величезне страховище й ворухиться всім своїм тулубом на майдані та в тісних вулицях, кричить, гогоче, гримить? Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння — усе зливається в один безладний гомін. Воли, міш-

О. Литвинов. Український ярмарок

ки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки — усе яскраве, строкате, безладне метушиться купами й снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і жодне слово не вихопиться, не врятується від цього потоку; жоден крик не вимовиться ясно.

Приїжджий селянин наш із чорнобривою дочкою давно вже тинявся між народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, прислухався до цін; а в той час думки його оберталися безперестанно коло десяти мішків пшениці та старої кобили, що він привіз на продаж. З обличчя дочки його помітно було, що їй не дуже приємно тертися коло возів із борошном і пшеницею, їй би хотілося туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олов'яні, мідні хрестики й дукачі.

Та ось почула вона, що хтось смикнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулася — аж парубок у білій свитці, з ясними очима, стояв перед нею. Жилки її здригнулися, і серце забилося так, як ще ніколи, ні з якої радості, ні з якого горя: і дивно, і любо їй здалося, і сама не могла розібрати, що робилося з нею.

— Не бійся, серденько, не бійся! — говорив він до неї стиха, узявши її за руку. — Я нічого не скажу тобі лихого!

«Може, це й правда, що ти нічого не скажеш лихого, — подумала про себе красуня, — тільки мені чудно... мабуть, це нечистий! Сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає забрати від нього руку».

Мужик обернувся і хотів щось промовити до дочки — та збоку почулося: пшениця. Це магічне слово змусило його в ту ж хвилину приєднатися до двох негоціантів¹, які голосно розмовляли, й уваги, що прикувалася до них, уже ніщо не спроможне було відвернути.

Читацькі діалоги

- Які емоції прагне передати автор в описі ярмарку?
- Які стосунки, на вашу думку, зароджуються між молодими персонажами повісті? Обґрунтуйте свої міркування.

¹ *Негоціант* — так у старовину називали купців, що займалися гуртовою торгівлею.

III

— То ти думаєш, земляче, що погано піде наша пшениця? — говорив чоловік, з вигляду схожий на заїжджого міщанина, мешканця якогонебудь містечка, у пістрьових, забруднених дьогтем і засмальцьованих шароварах, до другого в синій, подекуди вже й з латками, свитці та з величезною гулею на лобі.

— Та думати немає чого тут; я ладен накинути на шию петлю та й гойдатися на цьому дереві, як ковбаса перед Різдвом на хаті, коли ми продамо хоч одну мірку.

— Кого ти, земляче, морочиш? Привозу ж, крім нашого, немає зовсім, — відказав чоловік у пістрьових шароварах.

«Еге ж, говоріть собі, що хочете, — думав про себе наш знайомий, що не пропускав і слова з розмови двох негоціантів, — а в мене десять мішків таки є в запасі».

— То ж то й воно, що коли де встряне нечиста сила, то жди стільки добра, як від голодного москаля, — значущо сказав чоловік із гулею на лобі.

— Яка нечиста сила? — підхопив чоловік у пістрьових шароварах.

— Чи ти чув, що подеюкують люди? — провадив далі той, що з гулею на лобі, наводячи на нього скося свої похмурі очі.

— Ну?

— От тобі й ну! Засідатель — щоб він не діждав більше витирати губи після панської слив'янки — одвів для ярмарку прокляте місце, на якому, хоч лусни, ні зернини не продаси. Бачиш ти отой старий розвалений сарай, що ген-ген стоїть під горою? (Тут цікавий батько нашої красуні підсунувся ближче й обернувся, здавалося, на увагу.) У тому сараї і водяться чортячі штуки; і жоден ярмарок на цьому місці не минав без біди. Учора волосний писар проходив пізно ввечері, коли зирк — аж у вікно на даху висунулося свиняче рило та й рохнуло так, що йому мороз пішов за спиною; так і жди, що знову з'явиться червона свитка!

— Що ж це за червона свитка?

Тут у нашого уважного слухача волосся стало дибом; зі страхом обернувся він назад і побачив, що дочка його та парубок спокійно стояли, обнявшись і наспівуючи одне одному якісь любовні казки, забувши про всі свитки на світі. Це розвіяло його страх і примусило повернутися до звичайної безтурботності.

— Еге-ге-ге, земляче, та ти майстер, як я бачу, обійматися! Щоб мене чорт узяв, коли я не на четвертий тільки день після весілля навчився обіймати покійну свою Хвеську, та й то дякувати кумові: бувши дружком, уже напоумив.

Парубок помітив у ту ж мить, що батько його коханої не дуже розумний, і в думках заходився будувати план, як би то схилити його на свою користь.

— Ти, певно, чоловіче добрий, не знаєш мене, а я тебе зразу впізнав.
 — Може, і впізнав.
 — Коли хочеш, то і як звати, і на прізвище, і всяку всячину розкажу: тебе звуть Солопій Черевик.
 — Еге ж, Солопій Черевик.
 — А придивись-но гарненько. Чи не впізнаєш мене?
 — Ні, не впізнаю. Не в гнів сказати, на віку стільки довелося надивитися пик усяких, що чорт їх і пригадає всіх!
 — Шкода, що ти не пригадаєш Голопупенкового сина!
 — А ти ніби Охрімів син?
 — А хто ж інший? Хіба тільки лисий дідько, як не він.
 Тут приятелі взялися за шапки й почалося чоломкання; наш Голопупенків син, одначе, не гаявши часу, наважився відразу ж напоїстися на свого нового знайомого.
 — Ну, Солопію, ото, як бачиш, я і дочка твоя покохали одне одного так, що хоч би й вік жити вкупі.

О. Шафранська. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

— Що ж, Параско, — сказав Черевик, обернувшись і сміючись до своєї дочки, — може, і справді, щоб уже, як то кажуть, укупі, і той... щоб і паслися на одній траві! Га? По руках? Ану, лишень, новообраний зятю, став могорич!

І всі трое опинились у відомій ярмарковій ресторації — під яткою в жидівки, заставленою незліченною флотилією сулій, бутлів, пляшок усякого роду й віку. (...)

І, посміхаючись, поплентався він із нею до свого воза, а наш парубок пішов уздовж рядів із дорогим крамом, де були купці навіть із Гадяча й Миргорода — двох знаменитих міст Полтавської губернії, наглядіти найкращу дерев'яну люльку з мідною гарною оправою, квітчасту по червоному тлі хустку та шапку на весільні подарунки тестеві й усім, кому потрібно.

Читацькі діалоги

- Про що ведуть розмови на ярмарку?
- Як Грицьку вдалося вразити Солопія та отримати згоду на шлюб із Параскою?

IV

— Ну, жінко! А я знайшов жениха дочці!

— Ото, якраз до того тепер, щоб женихів шукати. Дурню, дурню! Тобі, мабуть, і на роду написано залишитися таким! Де ж таки ти бачив, де ж таки ти чув, щоб добрий чоловік бігав тепер за женихами? Ти подумав би краще, як пшеницю з рук збути; гарний, мабуть, і жених той! Думаю, голодранець над голодранцями.

— Е, як би не так, подивилася б ти, що то за парубок! Сама свитка більше коштує, ніж твоя зелена кофта й червоні чоботи. (...)

— Б'юсь об заклад, якщо це не той самий шибеник, що вчепився до нас на мосту. Шкода, що й досі він не попадеться мені, уже б я йому дала взнаки.

— Та що, Хівре, хоч би й той самий! Чому ж він шибеник?

— Е! Чого ж він шибеник! Ох, ти, голово безмозка! Чули? Чого він шибеник! Куди ж ти заховав дурнуваті очі свої, коли проїздили ми млини; йому хоч би отут, перед самим його закаляним тютюнищем носом, знеславили його жінку, йому б те й байдужісінько.

— А все ж я не бачу в ньому нічого поганого; хлопець хоч куди! Ото тільки, що заліпив був на мить мармизу твою гноєм.

— Еге! Та ти, я бачу, і слова не даси мені сказати! А що це воно таке? Коли це бувало з тобою? Мабуть, устиг уже сьорбнути, не продавши нічого...

Тут Черевик наш помітив і сам, що розбалакався занадто, і закрив на мить свою голову руками, думаючи, без сумніву, що розгнівана жінка так і вчепиться йому в чуба своїми подружніми кігтями.

«Отуди до дідька! От тобі й весілля! — думав він про себе, відступаючи від сильного натиску дружини. — Доведеться відмовити путящому чоловікові отак, з доброго дива. Боже ти мій, Господи, за що така напасть на нас, грішних! І так багато всякої погані на світі, а ти ще й жінок наплодив!»

Читацькі діалоги

- Чому Хівря не поділяє захоплення свого чоловіка від майбутнього зятя?
- На який висновок про жінок провокує Хівря чоловіка своїми сварками та докорами? Доведіть, що цей висновок є жартівливим.

V

Надвечір Грицько, сидючи коло свого воза, дивився на народ, що глухо гомонів навколо нього. Утомлене сонце покидало світ, спокійно пропалахкотівши свій полудень і ранок; і згасаючий день чарівно, сумно та яскраво рум'янився, як щоки прекрасної жертви невблаганної недуги в урочисту хвилину відлітання її на небо. Сліпучо виблискували верхи білих шатрів та яток, освітлені якимось ледве помітним огненно-рожевим світлом. Шибки навалених купами вікон горіли;

зелені пляшки й чарки на столах у шинкарок стали огненними; гори динь, кавунів і гарбузів здавалися вилитими із золота та темної міді. Гомін помітно рідшав і вщухав, і потомлені язики перекупок, мужиків і циган лінивіше й повільніше поверталися. Де-не-де починав блимати вогник, і запашна пара від варених галушок розносилася по стихаючих вулицях.

— Чого зажурився, Грицьку? — скрикнув високий, засмаглий циган, ударивши по плечу нашого парубка. — Що ж, віддавай воли за двадцять!

— Тобі б усе воли та воли! Вашому племені все б бариші тільки. Підвести й обдурити доброго чоловіка.

— Тьху, диявол! Та тебе не в жарт замарудило. Чи не з досади, що сам накинув собі наречену?

— Ні, це не по-моєму; я дотримую свого слова; що вже зробив, тому й довіку бути. Та от у старого бовдура Черевика немає совісті, видно, і на пів шеляга: сказав, та й назад... Ну, його винуватити немає чого, він — пень та й годі. Усе це штуки старої відьми, що ми її сьогодні з хлопцями на мосту вилаяли на всі боки! Ех, якби я був царем або паном великим, я б перший перевішав усіх тих дурнів, що дозволяють себе сидлати бабам...

— А продаси воли за двадцять, якщо ми заставимо Черевика віддати нам Параску?

— Не за двадцять, а й за п'ятнадцять віддам, якщо не збрешеш тільки! — відповів парубок, не зводячи з нього допитливих очей.

— За п'ятнадцять? Добре! Гляди ж, не забувай: за п'ятнадцять! Ось тобі й синиця на завдаток!

— Ну, а як збрешеш?

— Збрешу — завдаток твій!

— Добре! Ну, давай же по руках!

— Давай!

Читацькі діалоги

- Яке враження справив на вас вечірній пейзаж? Чи співзвучний він із настроєм Грицька? Чому?
- Доведіть, що Грицько по-справжньому закоханий у Параску.

VI

— Сюди, Афанасію Івановичу! Ось тут тин нижчий, піднімайте ногу, та не бійтеся: дурень мій подався на цілу ніч із кумом під вози, щоб москалі часом не поцупили чого.

Так грізна жінка Черевикова ласкаво підбадьорювала поповича, що боязко тулився коло тину; той виліз хутко на тин і довго стояв, вагаючись, на ньому, ніби висока страшна примара, націлюючись оком, куди б краще стрибнути, і, нарешті, із шумом кинувся в бур'ян.

— Ото лихо! Чи не забилися ви, чи не скрутили ще, боронь боже, в'язи? — лепетала заклопотана Хівря.

— Цс! Нічого, нічого, найлюб'язніша Хавроніє Никифорівно! — болісно й пошепки промовив попович, підводячись на ноги. — Крім хіба уязвлення від кропиви, цього змієподібного зілля, як казав небіжчик отець-протопоп.

— Ходімо ж тепер до хати; там нікого немає. А я думала вже, Афанасію Івановичу, що на вас болячка чи соняшниця напала. Немає та й немає. Як же вам живеться? Я чула, що панотцеві перепало тепер чимало всякої всячини!

— Чиста дрібниця, Хавроніє Никифорівно; панотець зібрав за весь піст мішків із п'ятнадцять ярового, проса мішків із чотири, книшів із сотню, а курей, якщо полічити, то не буде й п'ятдесяти штук, яйця ж усе більше протухлі. Та воістину сладосні приношення, мовивши до прикладу, єдино від вас сподіваємося дістати, Хавроніє Никифорівно! — говорив далі попович, розчулено поглядаючи на неї і присуваючись ближче.

— Ось вам і приношення, Афанасію Івановичу! — промовила вона, ставлячи на стіл полумиски й манірно застібаючи свою кофту, що наче ненавмисно розстебнулася. — Варенички, галушечки пшеничні, пампушечки, товченички!

— Б'юсь об заклад, якщо це зробили не наймайстерніші руки з усього Євиного роду! — сказав попович, беручись до товченичків і присовуючи другою рукою варенички. — Одначе, Хавроніє Никифорівно, серце моє прагне від вас поживи солодшої за всі пампушечки й галушечки.

— От я вже й не знаю, якої вам ще поживи хочеться, Афанасію Івановичу! — відповіла огрядна красуня, прикидаючись, ніби не розуміє.

— Розуміється, любові вашої, незрівнянна Хавроніє Никифорівно! — пошепки промовив попович, тримаючи в одній руці вареника, а другою обіймаючи широкий стан її.

— Бог знає, що ви видумаете, Афанасію Івановичу! — сказала Хівря, соромливо опутивши очі свої. — Чого доброго! Ви, мабуть, візьметесь ще й цілуватися!

— Щодо цього я вам скажу хоч би й про себе, — говорив далі попович. — Коли був я, до прикладу сказати, ще в бурсі, ось, як тепер пригадую...

Тут почулося знадвору гавкання і стукіт у ворота. Хівря покvapно вискочила й повернулася, уся збліднувши.

— Ну, Афанасію Івановичу, ми попалися з вами: народу стукається купа, і мені вчувся кумів голос...

Вареник застряв у горлі поповичеві... Очі його вирячилися, начебто який-небудь виходець із того світу тільки що зробив йому перед цим візит свій.

— Лізьте сюди! — кричала перелякана Хівря, показуючи на покладені під самою стелею на двох перекладах дошки, де було навалено всякого хатнього манаття.

Небезпека додала духу нашому героєві. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку й поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла без пам'яті до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше.

Читацькі діалоги

- Якою постає грізна Хівря в цьому епізоді?
- Що у вас викликало сміх?

VII

На ярмарку трапилася дивна пригода: скрізь пішла чутка, що десь між крамом з'явилася червона свитка. Бабі, що продавала бублики, привидівся сатана у вигляді страшної свині, що безперестанку нахилився над возами, начебто шукаючи чогось. Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору. І всі вважали за злочин не вірити, дарма що баба з бубликами, пересувна крамниця якої стояла поряд із яткою шинкарки, уклонялася цілий день без потреби й виписувала ногами цілковиту подібність свого смачного краму. До цього долучилися ще перебільшені звістки про чудо, бачене волосним писарем у розваленому сараї. Отож проти ночі всі щільніше тулилися одне до одного; спокій зник, і страх заважав кожному склепити очі свої; а ті, що були не дуже хоробрі й запаслися ночівлею в хатах, забралися додому. До таких належав і Черевик із кумом і дочкою, які разом із гостями, що напросилися до них у хату, і зчинили стукіт, що так перелякав нашу Хіврю. Кума вже трохи розібрало. Це можна було бачити з того, що він двічі проїхав своїм возом по подвір'ю, поки знайшов хату. Гості теж були у веселому настрої і без церемонії ввійшли перше за самого хазяїна. Дружина нашого Черевика сиділа як на голках, коли почали вони нишпорити по всіх кутках у хаті.

— Що, кумо, — скрикнув, увійшовши, кум, — тебе ще й досі трясє пропасниця?

— Еге ж, нездужається, — відповіла Хівря, неспокійно поглядаючи на дошки, накладені під стелею.

— Ану, жінко, дістань-но там у возі баклажок! — казав кум до жінки, що приїхала з ним разом. — Ми хильнемо його з добрими людьми; прокляті баби нагнали такого страху, що й сказати соромно. Та ми ж, їй-богу, браття, через дурницю приїхали сюди! — казав він далі, сьорбаючи із череп'яного кухля. — Я тут-таки ставлю нову шапку, якщо баби не надумали покепкувати з нас. Та хоч би й справді сатана! Що сатана? Плюйте йому на голову! Нехай би оцю хвилину забাগнулося йому стати ось тут, наприклад, передо мною: був би я собачий син, коли не дав би йому дулю аж під самісінький ніс!

— Чого ж ти враз зблід увесь?! — закричав один із гостей, вищий від усіх на голову, що намагався завжди вдавати із себе сміливця.

— Я... Господь із вами! Приснилося!

Гості посміхнулися. Задоволена усмішка з'явилася на обличчі дотепника-сміливця.

— Куди тепер йому збліднути! — підхопив другий. — Щоби в нього розцвіли, як мак; тепер він не Цибуля, а буряк, або краще, як та червона свитка, що так налякала людей.

Баклажок прокотився по столу й зробив гостей ще веселішими, ніж раніше. Тут Черевик наш, якого давно мучила червона свитка та не давала їй на хвилину спокою цікавому його духові, підступив до кума.

— Скажи, будь ласка, куме! От питаю, та ніяк не допитаюся, що то за історія з тією проклятою свиткою.

— Е, куме! Воно б не годилося розповідати проти ночі; та хіба вже на те, щоб догодити тобі й добрим людям (при цьому повернувся він до гостей), що їм, я бачу, так само, як і тобі, хочеться дізнатися про цю диковину. Ну, добре. Слухайте ж!

Тут він почухав плече, утерся полою, поклав обидві руки на стіл і почав:

— Раз, за яку провину, їй-богу, уже й не знаю, вигнали одного чорта з пекла.

— Як же це, куме?! — перебив Черевик. — Як же могло це статися, щоб чорта вигнали з пекла?

— Що ж робити, куме? Вигнали, то й вигнали, як ото собаку хазяїн виганяє з хати. Може, йому забагнулося вчинити яке-небудь добре діло, ну й показали йому поріг. От чортові бідному так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав із горя пити. Отаборився в отому сараї, що, як ти бачив, розвалився під горою і що повз нього ні один добрий чоловік не пройде тепер, не захистивши спершу себе хрестом святим, і став той чорт такий гультяй, якого не знайдеш і між парубками. Од ранку та до вечора тільки й діла, що сидить у шинку!..

Тут знову суворий Черевик перебив нашого оповідача:

— Бог знає, що говориш ти, куме! Як це можна, щоб чорта впустив хто-небудь у шинок: адже в нього ж є, хвалити бога, і кігті на лапах, і ріжки на голові.

— Ото ж бо й штука, що на ньому була шапка та рукавиці. Хто його впізнає? Гуляв-гуляв — нарешті дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Шинкар довго давав у борг, а потім і перестав. Довелося чортові заставити червону свитку свою мало не за третину ціни жидові, що шинкарявав тоді на Сорочинському ярмарку. Заставив та й каже йому: «Гляди ж, жиде, я прийду до тебе по свитку якраз через рік, бережи її!» — І зник, як у воду.

К. Брож. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

Жид роздивився гарненько свитку: сукно таке, що й у Миргороді не дістанеш! А червоний колір горить, як вогонь, аж не надивишся! От жидові надокучило дожидатися строку. Почухав собі пейсики та злупив із якогось приїжджого пана мало не п'ять червінців. Про строк жид і забув зовсім. Коли це одного разу, надвечір, приходить якийсь чоловік і каже: «Ну, жиде, віддавай мою свитку!»

Жид спочатку не впізнав, а потім, як роздивився, то прикинувся, ніби й у вічі не бачив: «Яку свитку? У мене немає ніякої свитки! Я знати не знаю твоєї свитки!»

Той зирк — і пішов; та тільки ввечері, коли жид, замкнувши свою халупу й перелічивши у скринях гроші, накинув на себе простираadlo та став по-жидівському молитися богу — чує шарудіння... глянув: з усіх вікон повиставлялися свинячі рила...

Тут справді почувся якийсь неясний звук, що був дуже подібний до свинячого рохкання: усі зблідли... Піт виступив на обличчі оповідача.

— Що? — промовив злякано Черевик.

— Нічого!.. — відповів кум, трясучись усім тілом.

— Га! — обізався один із гостей.

— Ти сказав...

— Ні!

— Що ж воно рохнуло?

— Бог знає, чого ми переполохалися! Нікого немає!

Усі злякано стали озиратися навколо й почали нишпорити по кутках. Хівря була ні жива ні мертва.

— Ех ви, баби! Баби! — промовила вона голосно. — Чи вам козакувати та бути чоловіками?! Вам би веретено в руки, і посадити за гребінь; один хто-небудь, може, прости господи...

Під кимось ослім заскрипів, а всі й кинулися, як навіжені!

Це засоромило наших сміливців і примусило їх підбадьоритися; кум хильнув із кухля і почав оповідати далі:

— Жид обмер; одначе ж свині на ногах, довгих, як ходулі, повлазили у вікна та вмить оживили його плетеними трійчатками, примусивши танцювати вище цього сволока. Жид — у ноги, признався в усьому...

Та свитки вже не можна було повернути скоро. Пана обікрав на дорозі якийсь циган і продав свитку перекупці; та привезла її знову на Сорочинський ярмарок, але з того часу ніхто вже нічого не купував у неї. Перекупка дивувалася, дивувалася та нарешті збагнула: мабуть, це вина червона свитка. Недарма, надягаючи її, завжди відчувала, що її душить щось. Не думаючи, не гадаючи довго, кинула в огонь — не горить чортова одежа! Еге, та це ж чортів дарунок! Перекупка примудрилась і підсунула її у віз одному чоловікові, що привіз продавати масло. Дурень і зрадів; та тільки масла ніхто й питати не хоче. Е, недобрі руки підкинули свитку! Схопив сокиру та порубав її на шматки; зирк — аж лізе один шматок до другого, і знову ціла свитка! Перехрестившись, поцюкав со-

кирою вдруге, шматки розкидав по всьому ярмарку й поїхав. Тільки з того часу кожного року, і саме під час ярмарку, чорт із свинячою личиною ходить по всьому майдану, рохкає та збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, тільки одного лівого рукава бракує йому. Люди з того часу відхрещуються від того місця, й ось уже буде тому років із десять, як не було там ярмарку. Та нечиста сила надала оце засідателеві о...

Друга половина слова завмерла на устах в оповідача. Вікно брязнуло з гуркотом; шибки з дзвоном повилітали геть, і страшна свиняча морда висунулася, поводячи очима, ніби питалася: «А що ви тут робите, добрі люди?»

Читацькі діалоги

- Що спонукає Хіврю так несподівано сміливо поводитися під час розповіді про свитку?
- Чи викликає у вас страх розповідь про містичну червону свитку? Чому?

VIII

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум із роззявленим ротом скам'янів. Очі його витріщилися — начебто хотіли вистрілити; розчепірені пальці нерухомо застигли в повітрі. Високий сміливець від непереборного страху підскочив аж під стелю і вдарився головою об перекладину; дошки посунулися — і попович із громом і тріском полетів на землю.

— Ай! Ай! Ай! — кричав один, повалившись із жахом на лаву й дригачи на ній руками та ногами.

— Рятуйте! — горлав другий у розпачі, закрившись кожухом.

Кум, виведений зі скам'яніння другим переляком, поліз, корчачись, під пелену своєї дружини. Високий сміливець поліз у піч, хоч які були вузькі там челюсті, і сам закрився затулкою. А Черевик, начебто облитий окропом, схопивши на голову горщик замість шапки, кинувся до дверей і мов несамовитий біг вулицями не чуючи землі під собою; тільки втома примусила його трохи зменшити свій біг. Серце його калатало, як ступа в млині, піт котився з нього. Знемігши, ладен уже був він упасти на землю, коли раптом почулося йому, що ззаду хтось женеться за ним... Дух йому перехопило...

— Чорт! Чорт! — кричав він у нестямі, потроюючи сили, і через хвилину без пам'яті повалився на землю.

— Чорт! Чорт! — кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом кинулося на нього. Тут свідомість відлетіла від нього, і він, як страшний жилаць тійснї домовини, лежав німий і нерухомий посеред дороги.

Сцена з мюзиклу «Сорочинський ярмарок». Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Марка Кропивницького.
м. Кропивницький

Читацькі діалоги

- Як поводять себе персонажі твору, відчувши загрозу? Чому це викликає сміх у читачів?

ІХ

— Чуєш, Власе! — говорив, підвівшись, один із натовпу народу, що спав на вулиці. — Біля нас хтось згадав чорта!

— А мені яке діло? — пробурчав потягуючись циган, який лежав біля нього. — Хоч би й усіх своїх родичів пом'янув.

— Але ж так закричав, нібито душать його!

— Мало чого людина не збреше спросоння!

— Як собі знаєш, хоч глянути треба. А викреши-но вогню!

Другий циган, бурмочучи про себе, звівся на ноги; два рази обсипав себе іскрами, ніби блискавками, роздмухав губами трут і з каганцем у руках, звичайним світильником, що складався з розбитого черепка, налитого баранячим лоем, — подався, освітлюючи дорогу.

— Стій, тут лежить щось: світи-но сюди!

Тут підійшло до них ще кілька чоловіків.

— Що лежить, Власе?

— Та начебто двоє людей: один — зверху, другий — знизу, котрий із них чорт, я вже й не розберу!

— А хто зверху?

— Баба!

— Ну от, це ж і є чорт!

Загальний регіт розбуркав майже всю вулицю.

— Баба вилізла на чоловіка: ну, певно, ця баба знає, як їздити! — говорив один із натовпу, що зібрався навколо.

— Дивіться, хлопці, — говорив інший, піднімаючи черепок із горшка, друга ціла половина якого трималася на голові в Черевика, — яку шапку надів на себе цей добрий молодець!

Гамір і регіт, ще збільшившись, примусили опам'ятатися наших мерців, Солопія та його дружину, що, охоплені переляком, довго дивилися із жахом застиглими очима на смагляві циганські обличчя. Освітлюючись химерним і тремтливим світлом, воно здавалося диким збіговищем гномів, оточених важкою підземною парою і хмарами пітьми непробудної ночі.

Читацькі діалоги

- Які емоції викликали в персонажів твору Солопій та Хівря? А у вас?

Х

Ранковий холодок віяв над Сорочинцями, що прокинулися від сну. Клуби диму з усіх димарів летіли назустріч сонцю, яке з'явилося на сході. Ярмарок загомонів. Вівці замекали, коні заіржали, крики гусей і перекупок залунали знову по всьому табору — і страшні розмови про

червону свитку, що навіяли таку моторошність на людей у таємничі години присмерку, зникли зовсім, як тільки настав ранок.

Позіхаючи й потягуючись, Черевик дрімав у вкритій соломою кумовій повітці, укупі з волами, мішками борошна та пшениці й, здається, зовсім не мав бажання відірватися від своїх снів, як раптом почув голос, такий же знайомий, як притулок лінощів — благословенна піч у його хаті чи шинок далекої родички, що стояв не далі як за десять кроків від його порога.

— Уставай, уставай! — деренчала йому над вухом ніжна дружина, смикаючи його з усієї сили за руку.

Черевик, замість відповісти, надув щоки й почав вимахувати руками, наче б'ючи в барабан.

— Божевільний! — закричала вона, ухиляючись від вимаху його рук, бо він мало не зачепив її по обличчю.

Черевик підвівся, протер трохи очі та подивився навколо:

— Враг би мене взяв, якщо мені, голубко, не уявилася твоя пика барабаном, що на ньому мене примусили вибивати зорю, немов москаля, оті свинячі рила, що від них, як каже кум...

— Годі, годі тобі дурниці верзти! Збирайся, ве́ди швидше кобилу на продаж! Сміх просто людям: приїхали на ярмарок і хоч би тобі пасмо прядива продали...

— Як же, жінко? — підхопив Солопій. — Та з нас-бо тепер сміятися будуть.

— Іди! Іди! З тебе й так сміються!

— Ти ж бачиш, що я ще не вмивався, — провадив далі Черевик, позіхаючи й чухаючи спину та намагаючись, між іншим, виграти час для своїх лінощів.

— Ото не до речі забагнулося йому чепуритися! Коли це за тобою водилося? Ось рушник, утри свою пику...

Тут схопила вона щось, зібгане в жмут, із жахом кинула його від себе... Це був червоний шматок від свитки!

— Іди, роби своє діло, — повторила вона, набравшись духу, своєму чоловікові, бачивши, що в того переляк відібрав ноги й зуби цокотіли.

— Буде продаж тепер! — бурчав він сам до себе, одв'язуючи кобилу та ведучи її на майдан. — Недарма, коли я збирався на цей проклятий ярмарок, на душі було так тяжко, начебто хто навалив на тебе здохлу корову, а воли аж двічі самі повертали додому. Та ще, як згадав я тепер, чи не в понеділок ми виїхали. Ну, от і лихо все!.. Невгамовний і чорт проклятий: носив би вже свитку без одного рукава; так де там, треба ж добрим людям не давати спокою. Був би я, наприклад, чортом, від чого борони боже, чи став би я лазити вночі за проклятущими клаптями?

Тут філософствування нашого Черевика перебив грубий і різкий голос. Перед ним стояв високий циган:

— Що продаєш, чоловіче добрий?

Продавець помовчав, поглянув на нього від ніг до голови й сказав байдужісінько, не спиняючись і не випускаючи з рук вуздечки:

— Сам бачиш, що продаю!

— Ремінці? — спитав циган, поглядаючи на вуздечку, що була в його руках.

— Еге ж, ремінці, коли вже кобила схожа на ремінці.

— Одначе ж, земляче, ти, видно, її соломою годував!

— Соломою?

Тут Черевик хотів потягти за вуздечку, щоб провести свою кобилу та викрити брехню безсоромного ганьбителя, і рука його з незвичайною легкістю вдарилася в підборіддя. Глянув — у ній перерізана вуздечка, а до вуздечки прив'язаний — ой, жаж! волосся його здійнялося догори! — шматок червоного рукава... Плюнувши, хрестячись і махаючи руками, побіг він від несподіваного подарунка й швидше за молодого парубка зник серед натовпу.

Читацькі діалоги

- Що трапилося із Черевиком? Хто, на вашу думку, у цьому винен?

ХІ

— Лови! Лови його! — кричало кілька хлопців у тісному кінці вулиці, і Черевик почув, що його схопив хтось дужими руками. — Зв'язати його! Це той самий, що вкрав у доброго чоловіка кобилу!

— Господь із вами! За що ви мене в'яжете?

— А за що ти вкрав кобилу в приїжджого мужика — Черевика?

— З глузду з'їхали ви, хлопці! Де ж це бачено, щоб чоловік сам у себе крав що-небудь?

— Старі вигадки! Старі вигадки! Чого ж ти біг скільки духу, наче сам сатана за тобою гнався?

— Мимоволі побіжиш, коли сатанинська одежа!..

— Е, голубе! Дури інших цим; буде ще тобі від засідателя, щоб не лякав чортвинням людей!

— Лови, лови його! — почувся крик з іншого кінця вулиці. — Ось де він, ось утікач!

І перед очима нашого Черевика з'явився кум у найжалюгіднішому стані, зі зв'язаними назад руками, якого вели кілька хлопців.

— Чудеса! — говорив один із них. — Послухали б ви, що розказує цей шахрай, якому досить тільки глянути в обличчя, щоб побачити злодія. Як стали питати: чого біг він, як навіжений, — поліз, каже, до кишені понюхати табаки та, замість тавлинки, витяг шматок чортової свитки, з якої спалахнув червоний вогонь, а він давай боже ноги!

— Еге-ге! Та це одного гнізда обидві пташки! Зв'язати їх обох укупі!

Читацькі діалоги

- У які негаразди потрапляє Черевик із кумом?

ХІІ

— Може, і справді, куме, ти поцупив що-небудь? — спитав Черевик, лежачи зв'язаний разом із кумом під солом'яною яткою.

— І ти тієї ж, куме! Щоб мені відсохли руки й ноги, якщо я що-небудь будь-коли крав, крім хіба вареника зі сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять віку.

— За що ж це, куме, на нас нападсть така? Тобі ще нічого: тебе обвинувачують принаймні в тому, що ти в іншого вкрав. За що ж на мене, бідолаху, лихий наклеп такий: нібито я в самого себе вкрав кобилу? Видно, нам, куме, на роду написано не мати щастя!

— Горе нам, сиротам бідним!

Тут обидва куми заридали схлипуючи.

— Що це тобі, Солопію? — спитав, увійшовши в цей час, Грицько. — Хто це зв'язав тебе?

— А! Голопупенко, Голопупенко! — закричав Солопій. — Ось, куме, це той самий, про якого я казав тобі. От молодець! Ось бог мене побий на цьому місці, коли не висушив при мені кухля завбільшки майже як твоя голова, і хоч би тобі скривився.

— Що ж ти, куме, так не пошанував такого гарного парубка?

— Отак, як бачиш, — казав далі Черевик, обернувшись до Грицька. — Покарав бог, видно, за те, що завинив перед тобою. Прости, чоловіче добрий, їй-богу, радий би зробити все для тебе... Та що ж поробиш? У старій моїй диявол сидить.

— Я не злопам'ятний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе!

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що вартували його, кинулися розв'язувати.

— За те й ти роби, як треба. Справляй весілля! Та й погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака.

— Добре! От добре! — сказав Солопій, ляснувши руками. — Та мені так тепер зробилося весело, наче мою стару москалі забрали. Та що там думати: годиться чи не годиться так — сьогодні ж весілля, та й по всьому!

— Гляди ж, Солопію, через годину я буду в тебе. А тепер іди додому: там чекають тебе купці на твою кобилу й пшеницю!

— Як?! Хіба кобила знайшлася?

— Знайшлася!

Черевик із радості остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов собі.

— Що, Грицьку, погано ми зробили своє діло? — спитав високий циган парубка, що поспішав. — Воли ж бо тепер мої?

— Твої! Твої!

Читацькі діалоги

- Хто рятує Черевика та його кума?
- Чи розкривається перед читачами таємниця дивних подій? А перед Черевиком? Чому?

ХІІІ

Підперши ліктем гарненьке підборіддячко своє, задумалася Параска, сама сидючи в хаті. Багато мрій снувалося навколо русої голівки. Іноді раптом легенька усмішка торкалася її червоних губок і якесь радісне почуття зводило темні її брови, то знову хмарина задуми опускала їх на карі, ясні очі.

— Ну, а якщо, як не справдиться те, що говорив він? — шепотіла вона з якимось виразом сумніву. — Ну, якщо, як мене не віддадуть? Якщо... Ні, ні; цього не буде! Мачуха робить усе, що їй забагнеться. Невже я не можу робити того, що мені хочеться? Упертості й у мене вистачить! Який же він гарний! Як чарівно світять його чорні очі! Як любо каже він: «Парасю, голубко!» Як личить йому біла свитка! Якби ще пояс гарячіший! Нехай, уже правда, я йому витчу, як перейдемо жити в нову хату. Не подумаю без радості, — говорила вона далі, виймаючи з-за пазухи маленьке дзеркальце, обклеєне червоним папером, що купила на ярмарку, і видивляючись у нього з прихованою втіхою. — Якщо зустрінуся тоді де-небудь із нею — я їй нізащо не вклонюся, нехай вона собі хоч лусне. Ні, мачухо, годі вже бити тобі свою пасербицю! Скоріше пісок зійде на камені й дуб похилиться у воду, як верба, ніж я схилюся перед тобою! Та я і забула... Ану, примірю очіпок, хоч і мачушин, як він на мене прийдеться!

Тут вона встала, тримаючи в руках дзеркальце, і, нахилившись до нього головою, трепетно йшла по хаті, начебто боялася впасти, бачачи під собою, замість долівки, стелю з накладеними під нею дошками, звідки гупнув недавно попович, і полиці, заставлені горшками.

— Що це я, справді, ніби дитина! — скрикнула вона, сміючись. — Боюся ступити й ногою!

І почала притупувати ногами, чимдалі сміливіше; нарешті ліва рука її опустилась і вперлась у бік, і вона почала танцювати, побрязкуючи підківками, тримаючи перед собою дзеркало й наспівуючи улюблену свою пісню:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько!

Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче!

Черевик заглянув у цей час у двері й, побачивши, як його дочка танцює перед дзеркалом, спинився.

Довго дивився він, сміючись із небаченої витівки своєї дочки, яка, задумавшись, не помічала, здавалося, нічого. Коли почув знайомі звуки пісні, жилки в нього затрусилися. Гордо взявшись у боки, виступив він наперед і пустився навприсядки, забувши про всі діла свої.

Гучний кумів регіт примусив їх обох здригнутися.

— Ото добре, батько з дочкою завели вже тут самі весілля! Ідїть же швидше: молодий прийшов!

При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж червона стрічка на її голові, а безтурботний батько її згадав, чого він прийшов.

Сцена з вистави
«Сорочинський ярмарок».
Дніпровський академічний
театр опери та балету

— Ну, дочко! Ходімо мерщій! Хівря на радощах, що я продав кобилу, побігла, — говорив він, боязко оглядаючись на всі боки, — побігла купувати собі плахти та ряднини всякі, то треба, поки не повернулася, усе закінчити!

Не встигла переступити вона через поріг хати, як почувла себе в обіймах парубка в білій свитці, який із купою народу дождався її на вулиці.

— Боже, благослови! — сказав Черевик, складаючи їм руки. — Нехай собі живуть, як вінки в'ють!

Тут почувся галас серед народу.

— Я швидше лусну, ніж допущу це, — кричала жінка Солопія, що її, однак, з реготом одпихав натовп народу.

— Не казися, не казися, жінко! — говорив розважно Черевик, бачачи, що пара дужих циган тримає її за руки. — Що зроблено, те зроблено; змінювати я не люблю!

— Ні, ні! Цього не буде! — кричала Хівря, але ніхто не слухав її: кілька пар обступили молодих і створили навколо них непробивну, розтанцьовану стіну.

Дивне, невимовне почуття охопило б глядача, коли б він побачив, як від одного удару смичком музики все повернулося до одностайності та перетворилося на злагоду. Люди, що на їхніх похмурих обличчях, здається, вік не зринала усмішка, притупували ногами й поводили плечима. Усе кружляло. Усе танцювало.

Грім, регіт, пісні чути було дедалі тихіше. Смичок завмирав, притихаючи та гублячи неясні звуки в порожняві повітря. Ще чути було десь тупання, щось подібне до гуркоту далекого моря, і незабаром скрізь стало порожньо й глухо.

Чи не так і радість, прекрасна та непевна гостя, відлітає від нас, і даремно самотній звук думає виявити веселість? У власному відгомоні вже чує він сум і пустелю й дико прислухається до нього. Чи не так і веселі друзі бурхливої та вільної юності, поодинокі, один по одному, губляться по світу й покидають нарешті найстаршого брата їхнього? Сумно покинутому! І важко, і сумно стає на серці, і нічим допомогти йому.

(Переклад А. Хуторяна)

Читацькі діалоги

- Які риси вдачі Параски й Солопія розкриваються в XIII розділі? Чи змінилося тепер ваше ставлення до цих персонажів? Чому?
- Солопій не раз критично висловлюється про жіноцтво. Як ви думаєте чому? Чи всіх жінок він недолюблює? А як ставиться до доньки?
- Які риси заважають Хіврі та Солопіїв бути щасливими в шлюбі?
- А як, на вашу думку, складеться родинне життя Грицька й Параски? Обґрунтуйте своє передбачення.
- Прочитуйте ліричний, комічний і філософський епізоди повісті, які вам найбільше запам'яталися. Чим вони вас вразили й зацікавили?
- Якими постають українці й українки в повісті? Які негативні та позитивні риси нашого національного характеру підкреслює автор? Чи згодні ви з такими оцінками? Умотивуйте свою відповідь.
- Чому, на вашу думку, автор закінчує повість сумними роздумами про самотність, покинутість? Адже загальний пафос твору веселий та життєрадісний.

Митець і доба

Микола Гоголь народився 1 квітня 1809 р. в с. Великих Сорочинцях на Полтавщині в родині поміщика й літератора Василя Гоголя-Яновського. Походив зі старовинного козацького роду, у якому були й видатні старшини, і шановані священники.

Виростав у батьківському маєтку Василівка. Не так далеко від нього розкинулося давнє славне село Диканька. Біля нього й досі ростуть дуби-велетні, під якими нібито зустрічався з коханою Мотрею гетьман Мазепа. Той край овіяний легендами, повір'ями й історичними переказами, які збуджували уяву.

Батько письменника працював управителем маєтку поміщика Трощинського в с. Кибинцях. А ще був директором та актором місцевого театру. Дружив із письменниками, патріотично налаштованими дворянами. Микола зростав у пошані до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних і передових людей того часу.

Освіту здобував в елітній Ніжинській гімназії вищих наук. У цьому навчальному закладі панував російсько-імперський казенний дух. Але, незважаючи на це, М. Гоголь вивчав світову літературу, мистецтво, українську історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови, придивлявся до народного побуту, звичаїв і традицій.

Музей-садиба М. Гоголя.
с. Василівка.
Сучасна світлина

Він високо цінував творчість В. Шекспіра, вважав його генієм. Часто згадував його у своїх листах і спогадах, висловлюючи захоплення майстерністю англійського письменника, визнавав, що він глибоко проникає в психологію героїв, розкриває найскладніші людські емоції.

М. Гоголь вирізнявся веселою, компанійською натурою, умів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Наслідуючи улюблених авторів, сам почав писати вірші, поеми, п'єсу, навіть повість. Проте користувався загальноприйнятою тоді в українських культурних колах літературною мовою — російською. А от жартівливі вірші складав українською. Робив це так вправно, що товариші прозвали його «римачем».

Жити для романтичного юнака означало стати кимось достойним і відомим, невтомно працювати заради людства, «задня щастя громадян». Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб боротися з «кривосуддям», але потім вибрав ефективніший засіб для втілення своєї місії — слово.

Завершивши навчання, юнак, як і тисячі інших здібних молодих українців, подався підкоряти столицю Російської імперії. Із

Ніжинська гімназія вищих наук. Початок XIX ст.

цього рішення, очевидно, і розпочалася низка трагічних суперечностей у долі митця: щиро люблячи Україну, він фактично назавжди добровільно залишив її.

Перший петербурзький досвід виявився невдалим. У 1829 р. М. Гоголь видає під претензійним псевдонімом В. Алов поему «Ганц Кюхельґартен» — явне наслідування німецьких романтиків. І читачі, і критика сприйняли її скептично. Розчарований, він скупив за останні копійки недопродані примірники книжки та спалив їх.

Після даремної спроби стати актором М. Гоголь змушений задовольнитися роботою дрібного чиновника в різних відомствах. Однак упертий козацький нащадок не залишає намагань добитися успіху й визнання.

У цей час набуває популярності романтизм з його увагою до екзотики та фольклору. І М. Гоголь радо підхопив цю традицію, адже ще були такі свіжі та яскраві спогади про рідний край, так ятрила серце ностальгія в чужому й непривітному місті. У 1830 р. виходить друком повість «Басаврюк» (пізніше переназвана — «Вечір проти Івана Купала»). Нею М. Гоголь започаткував двотомний цикл повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки». Обидві книжки викликали захоплення в читачів. Критики писали про його талант гумориста, лірика в змалюванні природи й людських почуттів, його глибоку обізнаність з українською міфологією. Але митець намагався не тільки захопити екзотикою, розсмішити та розчулити публіку чи настрашити розповідями про чортів, упирів, русалок, відьом і чаклунів. Він поставив перед собою мету — художньо осягнути та відкрити читачам суть української національної душі, самої людської природи, корені добра і зла.

Український світ М. Гоголя світлий, сонячний, енергійний, поєднаний із чудовою природою, веселий у radoцax і святкових розвагах, пристрасний, ніжний, відданий, дещо наївний у стосунках, сміливий і непримиренний у боротьбі з темрявою.

Зло містичне й людське письменник представляє, за народною традицією, в образах чортів та іншої нечисті. Проте в цьому гармонійному й сонячному світі темні сили безпорадні, навіть смішні.

Усю енергію свого титанічного таланту М. Гоголь зосередив на тому, щоб показати читачам, вітчизняним та іноземним, споконвічний український шлях до щастя через любов і гармонію. Особливо яскраво ця мудрість розкрита в повістях «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом», «Майська ніч, або Утоплена».

М. Гоголь помер 4 березня 1852 р.

Полюйте!

- З якими місцями України пов'язаний життєвий та творчий шлях М. Гоголя? Якщо вам доводилося в них побувати, то розкажіть про це.
- Який вплив мав М. Гоголь на розвиток української культури?
- Назвіть характерні ознаки творчості письменника.
- Яке місце в його творчому доробку посідає цикл повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки»?

Досліджуємо твір

Збірку «Вечори на хуторі біля Диканьки» відкриває повість **«Сорочинський ярмарок»**. І не випадково. Адже це особливо веселий, яскравий, запальний твір, який на повну силу розкриває український національний характер.

Сюжет повісті досить простий і традиційний. М. Гоголь почерпнув його зі спогадів свого дитинства, а також із народних сміховинок (анекдотів), вертепних дійств, комедій свого батька. Типові для української народної сміхової культури й персонажі: простакуватий, небайдужий до чарки селянин та його сварлива дружина, кум-товариш, циган-купець, дяк чи попович, молода закохана пара. Узвичаєна як на той час і манера викладу — розповідна, а не описова.

Майстерно та віртуозно подає митець цей художній матеріал! Переплітає мальовничі пейзажі, портрети, жваві діалоги, дотепи. Постійно пришвидшує темп викладу подій. Інтригує: пропонує нам загадки, які поступово, з розгортанням сюжету, отримують несподівані відгадки (історія із червоною свиткою, панічна втеча Солопія нібито від чорта, а то насправді, як виявилось, була теж перелякана Хівря). Демонструє справжні скарби живої народної мови (пристрасна, пересипана епітетами й порівняннями лайка Хіврі чи ніжні діалоги закоханих молодят); знання деталей українського побуту, звичаїв і традицій.

Картина українського світу, змальована в повісті, жива й упізнавана. Це завдяки тому, що митець уміло поєднує пафос ліричний і жартівливий.

Наскрізний художній засіб у творі — іронія, але не злостива, а добродушна, прихильна, жартівлива. Герої та героїні мають колоритні й екзотичні (надто ж для неукраїнського читача) прізвища й імена. Персонажі твору наївні та довірливі.

Іскринки гумору розкидано по всьому тексту. Пригадайте опис Черевикової кобили, котру вели на продаж, «сумирний вигляд якої свідчив про похилий вік її», чи заувагу про те, що жінка навчилася тримати Солопія в руках так, «як він віжки своєї старої кобили». Чи сцену, коли зв'язані куми, дорослі чоловіки, почали голосити, схлипуючи, мов діти, і побиватися: «Горе нам, сиротам бідним!»

Основний конфлікт у повісті навіть не між добром і злом, а між добродушністю і злостивістю. Перша наста-

Обкладинка до повісті
М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

Кадр із кінофільму
«Сорочинський ярмарок» (реж. М. Екк)

нова характерна майже для всіх персонажів (насамперед Солопія, Параски, Грицька), а друга — тільки для Хіврі. І благодущна громада легко долає слабосилу, безглузду й смішну Хіврину лють.

Що далі читаєш повість, то виразнішою стає її ідея: який же прекрасний і неповторний український світ! Так, він не ідеальний. Трапляються в характерах українців і сварливість, і надмірна поблажливість, довірливість і наївність, і гарячкуватість, і хитрість. Але, незважаючи на це, ці люди життєрадісні, щирі, веселі, самоіронічні, добросерді й працьовиті. Адже багатющий ярмарок із незліченною кількістю всякого товару — це результат невсипущої праці й умінь хліборобів і ремісників.

Пригадайте оповідання М. Гоголя «Ніч перед Різдвом» зі збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки», з яким ви ознайомилися в 6-му класі. Що спільного між цим твором і «Сорочинським ярмарком»? А що їх відрізняє?

Пошукуйте!

- Яким зображено життя українців у повісті «Сорочинський ярмарок»?
- Які художні прийоми використовує М. Гоголь у творі? З якою метою?
- Доведіть, що твір «Сорочинський ярмарок» — це *романтична повість*.

Споконвіку ярмарком називали велику торгівцю, яку влаштовували періодично в певну пору року й на визначеному місці. Саме слово походить від німецького *Jährmarkt* — *річний базар*. Цікаво, що з ним пов'язані українське слово *ярий* (весняний, ранній) і запозичене *маркет* (крамниця).

Культурно-історичні паралелі

Завдяки дуже вмілим і працьовитим людям, родючій землі та вигідному розташуванню на торговому шляху «із варягів у греки» Україна завжди славилася своїми розкішними ярмарками.

Сорочинський ярмарок.
Сучасна світлина

Ярмарок — особливе поєднання торгівлі та відпочинку, свято. Тут можна було продати чи придбати будь-який крам, поласувати смаколиками, послухати троїстих музик і кобзарів, досхочу поспівати й потанцювати, зустріти давніх друзів чи знайти нових, а то й пару для себе на все життя.

Справжній ярмарковий бум в Україні настав у XIX ст. Цьому сприяло поширення чумацького промислу та жваве заселення степових земель на півдні. Зазвичай ярмарок тривав один день, але великі — і до семи днів, деякі навіть місяць.

Сорочинський ярмарок, що проходив останньої суботи й неділі серпня, не був ні найбільшим, ні найвідомішим, але завдяки М. Гоголю прославився на весь світ. За радянських часів ярмарки спочатку заборонили (як «пережиток капіталізму»), та згодом почалося їхнє відродження і саме із Сорочинського ярмарку. Нині він має статус національного, приваблює тисячі гостей і є справжньою родзинкою Полтавщини. Адже там можна добре скупитися, поласувати варениками та галушками й зустріти «персонажів» М. Гоголя.

Поліркуйте!

- Чи доводилося вам побувати на сучасному Сорочинському ярмарку? Якщо так, то поділіться своїми враженнями.
- Якщо ні, то за QR-кодом подивіться репортаж із Сорочинського ярмарку. Чим вас вразив цей фестиваль? Чим він нагадує ярмарок, описаний у повісті М. Гоголя?

Мистецькі діалоги

Повість М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» ілюстрували видатні художники різних епох. Українська тематика в реалістичній манері відтворена на полотнах художника XIX ст. К. Трутовського. Сучасні митці С. Якутович, І. Сердюк, О. Лазаренко, В. Бараненко майстерно відтворили сюжети повісті.

Завдяки динамічному, веселому сюжету та жвавим діалогам твір не раз переробляли для постановки на сцені. Найпопулярнішу з таких інсценізацій здійснив драматург **Михайло Старицький**. На сценах багатьох театрів ідуть оперети й мюзикли за повістю «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя.

У 1939 р. режисер **Микола Екк** зняв перший український кольоровий фільм за сюжетом повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».

О. Лазаренко.
Сорочинський ярмарок

В. Бараненко.
На Сорочинському ярмарку

По-іркуйте!

- Розгляньте репродукції творів образотворчого мистецтва, уміщені в підручнику, і поділіться своїми враженнями. Робота якого художника, на вашу думку, найкраще передає колорит твору?
- Знайдіть в інтернеті та подивіться фільм «Сорочинський ярмарок» чи його уривок. Яке враження він на вас справив? Чи цілком збігаються сюжети повісті та фільму?

Працюємо творчо

Письменник Олесь Гончар стверджував: «Гоголь створив духовний образ України». Як ви розумієте цю думку? Доведіть чи спростуйте її.

Читацька самоперевірка

- Які епізоди «Сорочинського ярмарку» вам стали зрозумілішими після того, як ознайомилися з долею і творчістю М. Гоголя?
- Визначте у творі експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку, узявши до уваги суть конфлікту.
- Охарактеризуйте вдачу основних персонажів: Солопія, Хіврі, Параски та Грицька. За допомогою яких художніх засобів автор їх розкриває?
- Доведіть, що «Сорочинський ярмарок» — романтична повість.

Читацький путівник

Минуле зберігає не лише пам'ять про героїчні подвиги, а й історії буденного життя, пристрастей і боротьби за щастя. Французький письменник *О. де Бальзак* був одним із тих митців, хто прагнув якомога правдивіше передати картину своєї епохи. Він вважав, що кожне життя — це маленька історія, варта того, щоб її розповісти.

«Головні події мого життя — мої твори», — говорив про себе письменник. Його життя — нескінченна пригода з боротьбою, розчаруваннями й неймовірними тріумфами.

Численні твори митця, що відомі під загальною назвою «Людська комедія», — це своєрідна енциклопедія французького життя ХІХ ст. Значне місце в «Людській комедії» належить повісті «Гобсек».

ГОБСЕК

(Скорочено)

Події розгортаються взимку 1829–1830 рр. у вітальні віконтеси де Гранльє, де зібралася невелика компанія гостей. Після того як молодий граф Ернест де Ресто залишає товариство, віконтеса пошепки застерігає свою дочку Камілли, яка явно захоплена юнаком, бути обережною. Хоч Ернест справляє дуже приємне враження, його репутацію затьмарює скандальна поведінка матері — жінки, яка здатна зруйнувати навіть мільйонний статок. Віконтеса додає, що поки ця жінка жива, жодні шановані батьки не наважаться довірити їй ані долю, ані посаг своєї дочки. Їхню розмову чує пан Дервіль, друг сім'ї, і вирішує розповісти правдиву історію, яка мала б розвіяти темряву сумнівів довкола імені молодого графа.

— (...) Ця історія пов'язана з романтичною пригодою, єдиною в моєму житті. Розповідь спочатку про одного чоловіка, який брав участь у цій історії і якого ви не могли знати. Ідеться про лихваря. Не знаю, чи зможете ви з моїх слів уявити собі обличчя цього чоловіка, що його я назвав би «місячним блиском», так його жовтава блідість скидалася на колір срібла, з якого облупилася позолота. Волосся в мого лихваря

Х. ван Р. Рембрандт.
Лихвар

Г. Метсю.

Лихвар і жінка, що плаче

було гладеньке, акуратно причесане, із сивиною, попелясто-сірого кольору. Риси обличчя здавалися відлитими з бронзи. Оченята жовті, як у куниці, були майже без вій і боялися світла; але дашок старого кашкета надійно захищав їх від нього. Гострий ніс, подовбаний на кінчику віспою, скидався на свердлики, а губи були тонкі, як в алхіміків або старих карликів, зображених на картинах Рембрандта і Метсю. Розмовляв він завжди тихим, лагідним голосом і ніколи не сердився. Угадати його вік було неможливо: я ніколи не міг збагнути, чи то він завчасу постарів, чи зумів до похилого віку зберегти молодість. Усе в його кімнаті, від зеленого сукна на письмовому столі до килимка

біля ліжка, було якесь однакове, охайне й потерте, наче в холодній оселі старої діви, котра зранку до вечора тільки те й робить, що натирає меблі. Узимку головешки в його каміні завжди тільки жевріли, поховані під купою попелу. Від тієї хвилини, коли він прокидався, і до вечірніх нападів кашлю його вчинки були розмірені, мов рухи маятника. Це була людина-автомат, яку щоранку накручували. Якщо торкнути мокрицю, що повзе по паперу, вона вмить замре; так і цей чоловік раптово замовкав під час розмови й чекав, поки проїде вулицею екіпаж, бо не хотів напружувати голос. Він заощаджував життєву енергію і пригнічував у собі всі людські почуття. І життя його текло так само безшелесно, як ото сиплеться пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювалися, кричали в нестямі, а тоді раптом западала мертва тиша, наче в кухні, коли там ріжуть качку. Надвечір людина-вексель перетворювалася на звичайну людину, а зливки металу в його грудях ставав людським серцем. Коли він бував задоволений із того, як минув день, то потирав руки, а з глибоких зморщок, які мережали його обличчя, здавалося, курився димок веселості. Навіть у хвилини свого торжества він говорив односкладово й усім своїм виглядом виражав незгоду. Отакого сусіда послала мені доля, коли я жив на вулиці Гре, а був я тоді тільки молодшим службовцем адвокатської контори та студентом права на третьому курсі. Єдиною людиною, з якою старий, як то кажуть, підтримував взаємини, був я; він приходив до мене попросити вогню, брав почитати книжку або газету, а ввечері дозволяв мені заходити в його келію, і ми розмовляли, коли він був у доброму гуморі. Ці вияви довіри були наслідком чотирирічного сусідства та моєї розважливої поведінки, бо через брак грошей мій спосіб життя вельми скидався на спосіб життя цього старого. Чи мав він родичів, друзів? Багатий він був чи бідний?

Ніхто не зміг би відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив грошей у нього в руках. Його багатство, певне, зберігалось десь у підвалах банку. Він сам стягував борги по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухорлявих, як в оленя, ногах. Через свою обачність він одного разу навіть потерпів. Випадково при ньому було золото, і якимось чином подвійний наполеондор вислизнув із його жилетної кишені. Жилець, який спускався за старим по сходах, підняв монету й подав йому.

— Це не моя! — вигукнув він, замахавши руками. — Золото? У мене? Та якби я був багатий, то хіба жив би так, як я живу?

Уранці він сам варив собі каву на залізній пічці, яка стояла в закіптюженому кутку каміна; обід йому приносили з харчевні. Стара воротарка приходила в призначений час прибирати його кімнату. З дивної примхи долі старого звали Гобсек. Коли я згодом зайнявся його справами, то довідався, що на той час, як ми познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Народився він десь року 1740-го в передмісті Антверпена; мати в нього була єврейка, а батько голландець, на ім'я Жан Естер ван Гобсек. Ви, певно, пам'ятаєте, як увесь Париж говорив про вбивство жінки, прозваної Прекрасною Голландкою? Коли випадково я згадав про це в розмові зі своїм тодішнім сусідом, він сказав мені, не виявивши найменшого інтересу чи подиву:

— Це моя двоюрідна онука.

Тільки ці слова й вирвала в нього смерть його єдиної спадкоємиці, онуки його сестри. На судовому процесі я довідався, що Прекрасну Голландку звали Сара ван Гобсек. Я запитав у старого, якими дивними обставинами можна пояснити те, що сестрина онука мала його прізвище.

— У нашому роду жінки ніколи не виходили заміж, — усміхнувшись, відповів він.

Цей дивний чоловік ніколи не побажав побачити бодай одну особу з чотирьох жіночих поколінь, які були його ріднею. Він ненавидів своїх спадкоємців, і думка, що хтось може заволодіти його багатством, навіть після його смерті, була для нього нестерпна. Уже в десять років мати прилаштувала його юнгою на корабель, і він поплив у голландські володіння в Ост-Індії, де й мандрував протягом двадцяти років. Зморшки його жовтавого лоба зберігали таємниці життєвих випробувань, раптових жахливих подій, несподіваних удач, романтичних пригод, незмірних радощів, голодних днів, розтоптаного кохання, нажитого, утраченого та віднайденого багатства, безлічі випадків, коли життя його було в небезпеці й урятуватися щастило тільки завдяки миттєвим, рішучим і часто жорстоким заходам, які виправдовувала необхідність. Він перепробував усі засоби, щоб здобути багатство, і навіть намагався знайти знаменитий скарб — золото, яке дикуни закопали десь начебто поблизу Буенос-Айреса. Він брав участь чи не в усіх подіях війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. Проте згадував про своє життя в Ост-Індії чи в Америці тільки в розмовах зі мною, і то дуже рідко, при-

чому щоразу в таких випадках, здавалося, картав себе за нестриманість. Якщо людяність, спілкування з ближніми вважати релігією, то Гобсек щодо цього був переконаним атеїстом. Хоча я поставив собі за мету вивчити його, мушу признатися, на свій сором, що до останньої хвилини його душа була непроникна для мене. Іноді я навіть запитував себе: до якої статі він належить. «Якщо всі лихварі схожі на нього, то, мабуть, — думав я, — вони належать до розряду безстатевих». Він здавався мені, швидше, байдужим до релігії, аніж безбожником.

Якось увечері я зайшов до цього чоловіка, який перетворився на золотого ідола та якого його жертви, котрих він називав «своїми клієнтами», з любові до парадоксів чи для глуму, прозвали татусь Гобсек. Він сидів у кріслі, нерухомий, мов статуя, утупившись поглядом у камін із таким виразом, ніби перечитував свої боргові розписки та векселі.

— Добрий вечір, татусю Гобсек, — привітався я.

Він обернув голову, і його густі чорні брови ледь зсунулися — цей характерний для нього порух був рівнозначний веселій усмішці південця. Потім своїм тоненьким голоском, подібним до звуку флейти, коли в неї забувають вставити мундштук, пропищав:

— Я сьогодні розважаюся.

— То ви іноді й розважаєтеся?

— А кому життя може принести стільки радості, як мені? — сказав він, й очі в нього спалахнули. — Ви всьому вірите, а я не вірю нічому. Що ж, тіштеся ілюзіями, якщо можете, а я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Чи мандруєте ви світом, чи ніколи не розлучаєтесь із дружиною, з роками життя для вас неминуче перетворюється на звичку до певних умов існування. І тоді щастя знаходить той, хто вміє застосувати свої здібності за будь-яких обставин. Крім цих двох правил, усе інше — омана. Мої погляди змінювалися, як і в усіх людей, мені доводилося міняти їх залежно від географічної широти. В Азії карають за те, чим захоплюються в Європі. Те, що в Парижі вважають вадою, за Азорськими островами стає необхідністю. У світі немає нічого постійного. Існують лише умовності — свої для кожного клімату. Для того, хто мусив пристосовуватися до різних суспільних мірок, усякі ваші переконання та правила моралі — порожні слова. Непорушне лише одне почуття, яким нас наділила природа, — інстинкт самозбереження. У суспільствах європейської цивілізації цей інстинкт називають особистим інтересом. Якщо доживете до мого віку, ви зрозумієте: з усіх земних благ потрібно домагатися тільки... золота. У золоті зосереджені всі сили людства. Я багато мандрував, бачив, що всюди є рівнини або гори. Рівнини знуджують, гори стомлюють — отож байдуже, де саме жити. Ну, а щодо звичаїв, то люди скрізь однакові: повсюди відбувається боротьба між бідними і багатими, повсюди вона неминуча. Отож краще самому визискувати, ніж дозволяти, щоб визискували тебе. Скрізь мускулісти люди працюють, а хирляві люди мучаться. Та й утіхи всюди однакові, і всюди вони виснажують сили. Найтривкіша з

усіх насолод — марносластво. Марносластво — це наше «я». А задовольнити його можна тільки золотом. Потокотом золота! Щоб здійснити свої примхи, ми потребуємо часу, засобів і зусиль. Так от, у золоті все це є в зародку, і воно все дає в житті. Тільки божевільні або хворі можуть знаходити щастя в тому, щоб марнувати вечори за грою в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки йолопи можуть марнувати час на порожні роздуми про те, чи якась там дама вляглася на канапу сама, чи в приємному товаристві. Лише простаки можуть вірити, ніби вони приносять користь ближньому, створюючи принципи політики, щоб керувати подіями, яких ніколи не передбачиш. Тільки бовдурам приємно базікати про акторів і повторювати їхні дотепи, одягатися для інших, улаштовувати бенкети для інших, вихвалитися конем або екіпажем, який пощастило купити на три дні раніше, аніж сусідові. Ось життя ваших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз. Хіба не так? А зараз погляньмо на життя з тієї височини, на яку їм ніколи не піднятися. Щастя або в сильних емоціях, що підточують наше життя, або в розмірених заняттях, які перетворюють його на щось подібне до чудово настроєного англійського механізму. Вище цього щастя стоїть так звана благородна допитливість, прагнення розкрити таємниці природи та навчитися впливати на її явища. Ось вам у двох словах мистецтво й наука, пристрасть і спокій. Так от, усі людські пристрасті, розпалені зіткненнями інтересів у вашому нинішньому суспільстві, проходять переді мною, і я влаштовую їм огляд, а сам живу спокійно. Тобто вашу наукову допитливість, своєрідну боротьбу, у якій людина завжди зазнає поразки, я замінюю вивченням усіх потаємних пружин, що рухають людством. Одне слово, я володію світом, не стомлюючи себе, а світ не має наді мною ніякої влади.

Полікрите!

- За яких обставин стає відомо про історію лихваря?
- Знайдіть у тексті та зачитайте портретну характеристику головного героя.
- З'ясуйте, яку роль відіграють художні деталі у створенні образу Гобсека.
- Що свідчить про надзвичайну скупість лихваря?
- Чому Гобсек переконаний, що він «володіє світом»?
- Як характеризує Гобсека пан Дервіль? Чи згодні ви з його думкою? Обґрунтуйте свою відповідь.

— Ось я розповім вам про дві події, що сталися сьогодні вранці, — говорив він після короткої мовчанки, — і ви зрозумієте, у чому моя втіха.

Він підвівся, зачинив двері на засув і знову сів у крісло.

— Сьогодні вранці, — сказав він, — я мав подати на оплату тільки два векселі. Перший вексель, вартістю в тисячу франків, дисконтував у мене один молодик, красень мальований і чепурун. А видала вексель одна з найвродливіших парижанок, дружина багатого поміщика та ще й

графа. Чому ця графиня підписала боргове зобов'язання, юридично недійсне, але практично цілком надійне? Мені закортіло розкрити таємну ціну цього векселя. Другий вексель на таку ж суму, підписаний Фанні Мальво, дисконтував у мене торгівець полотном, чие підприємство, либонь, на межі краху. Бо жодна людина, яка має бодай маленький кредит у банку, ніколи не прийде в мою крамничку: перший же її крок від дверей до мого письмового столу означає розпач, неминуче банкрутство й марні спроби одержати позику десь-інде. Отож мені доводиться мати справу тільки із зацькованими оленями, за якими женеться зграя кредиторів. Скільки припущень робив я, виходячи сьогодні вранці з дому! Якщо ці жінки не мають чим заплатити, вони, звичайно, приймуть мене ласкавіше, ніж рідного батька.

Тут старий подивився на мене — у його погляді була холодна незворушність.

— Але я невблаганний! — сказав він. — Я приходжу як привид помсти, як докір сумління. Ну, гаразд. Облишмо згоди. Приходжу.

— Графиня ще в постелі, — каже мені покоївка.

— А коли її можна побачити?

— Не раніше полудня. Вона повернулася з балу о третій ранку.

— Перекажіть їй, що приходив Гобсек. Ополудні я ще навідаюся.

І я пішов собі, залишивши брудні сліди на килимі, постеленому на сходах. Я люблю бруднити підосвами чобіт килими в оселях багатіїв — не з дріб'язкового самолюбства, а щоб дати їм відчутти пазуристу лапу невідворотності. Приходжу на вулицю Монмартр, знаходжу непоказний будинок, штовхаю стару хвіртку у воротах і бачу похмурий двір, куди ніколи не заглядає сонце.

— Панна Фанні Мальво вдома?

— Вона вийшла. Але якщо ви принесли для оплати вексель, то вона залишила для вас гроші.

— Я зайду ще, — відповідаю.

Рівно ополудні я вже був у вітальні, перед спальнею графині. (...)

Із солоденького голосу служниці я зрозумів, що заплатити господи-ня не має чим. Зате яку красуню я там побачив! У поспіху вона тільки накинула на голі плечі кашемірову шаль і куталася в неї так уміло, що під шаллю легко вгадувалися форми її прегарного тіла. Усюди була розкіш і безлад, краса, позбавлена гармонії. Та вже злидні, причасні під усією цією розкішшю, підводили голову й загрожували цій дамі або її коханому, показуючи свої гострі зуби. (...)

Графиня запропонувала мені сісти.

— Чи не будете ви такі ласкаві, добродію, і не відтермінуєте трохи час сплати? — сказала вона.

— До завтрашнього полудня, графине, — відповів я, згортаючи вексель, який показав їй. — Раніше я не маю права опротестувати ваш вексель.

А подумки я говорив їй: «Плати за всю цю розкіш, плати за свій титул, за своє щастя, за переваги, якими ти користуєшся. Щоб охороняти своє добро, багатії винайшли трибунали, суддів, гільйотину, до якої дурні люди самі пориваються, наче метелики до згубного вогню. Та хоч ви й спите на шовках і шовком укриваєтеся, вам немає куди сховатися від докорів сумління, ви усміхаєтеся, а під усмішкою скрегочете зубами, і страшні химери вгороджують вам пазури в серце». (...)

У цю хвилину хтось тихенько постукав у двері, до кімнати зайшов чоловік — безперечно, сам граф.

Графиня подивилася на мене, і я зрозумів її погляд: вона стала моєю рабою.

— Вам чого треба, добродію? — запитав мене граф.

— Це один із моїх постачальників, — сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я витяг із кишені ріжок згорнутого векселя. Побачивши цей неблаганний жест, жінка підійшла до мене й тицьнула мені в руку діамант.

— Візьміть та йдіть звідси, — сказала вона.

В обмін на діамант я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов. Діамант я оцінив не менш як у тисячу двісті франків. На подвір'ї я побачив цілий натовп челяді — одні чистили собі лівреї, другі ваксували чоботи, треті мили розкішні карети. «Ось що приводить цих людей до мене, — подумав я. — Ось що змушує їх у пристойний спосіб красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не брехати по багнюці пішки, великий пан або той, хто його мавпує, ладен із головою пірнути в іншу багнюку». У цю мить ворота розчинились і пропустили екіпаж молодика, який дисконтував у мене вексель.

— Ласкавий пане, — звернувся я до нього, коли він вийшов, — ось двісті франків, передайте їх, будь ласка, графині й скажіть їй, що я згоден потримати в себе заставу, яку вона мені сьогодні дала, але не більше тижня.

Світський хлюст узяв двісті франків і глузливо посміхнувся, наче хотів сказати: «Ага! Заплатила! От і чудово!» (...)

Потім я подався до Фанні Мальво. Вузькими крутими сходами я піднявся на шостий поверх, і мене впустили у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як нова монета. Мене прийняла мадмуазель Фанні, молода дівчина, одягнена просто, але з вишуканістю парижанки. Повсюди лежали стоси розкритого полотна, і я зрозумів, чим заробляє вона собі на життя: Фанні була швачкою. Вона стояла переді мною, наче дух самоти. Я подав їй вексель і сказав, що вранці не застав її вдома.

— Але ж я залишила гроші у воротарки, — мовила вона.

Я подивився на неї і з першого погляду розгадав її. Цю дівчину нестатки змушували трудитися, не розгинаючи спini. Від неї віяло глибокою порядністю, справжньою доброчесністю. Я мав таке відчуття, ніби опинився в атмосфері щирості, душевної чистоти, і мені навіть дихати стало легко. Я майже розчулився. У мене навіть виникло бажання позичити їй

грошей усього лише з дванадцяти відсотків, аби допомогти купити яке-небудь прибуткове діло. «Е, ні, — сказав я собі. — У неї, либонь, є двоюрідний братик, що змусить її ставити підпис на векселях та оббере бідолашку». Отож я пішов, картаючи себе за недоречну великодушність, бо не раз мав нагоду переконатися в тому, що хоча самому добродійнику добре діло часом і не завдає шкоди, воно завжди занапащає того, кому зроблено послугу. Коли ви ввійшли, я саме подумав про Фанні Мальво — от із кого вийшла б хороша дружина й мати. Я зіставляв її життя, доброчесне й самотнє, із життям графині, яка, почавши підписувати векселі, неминуче скотиться на саме дно ганьби.

На якусь мить він замовк і замислився, а я тим часом роздивлявся його.

— Так от і скажіть, — раптом озвався він, — хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво заглянути в найпотаємніші куточки людського серця? Хіба не цікаво розгадати чуже життя і побачити його зсередини, без жодних прикрас? У мене погляд, як у Господа Бога, я зазираю в душі. Від мого пильного ока ніщо не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, у чиїх руках мішок із золотом? Я досить багатий, щоб купувати людську совість, щоб управляти міністрами через тих, хто має на них вплив, починаючи від секретарів і закінчуючи коханками. Я міг би, якби захотів, володіти найпрекраснішими жінками й купувати чиї завгодно пестоці. Таких, як я, у Парижі набереться десяток. Ми — повелителі ваших доль, мовчазні, нікому не відомі. Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото — ось душа вашого нинішнього суспільства. Поєднані спільними інтересами, я і мої приятелі по ремеслу збираємося в певні дні тижня в кафе «Феміда», біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному фінансові таємниці. Ніяке багатство не може нас обманути, ми володіємо секретами всіх відомих сімейств. Будучи богословами біржі, ми утворюємо ніби трибунал святої інквізиції, де розглядаємо й судимо, здавалося б, найневинніші вчинки маєтних людей і завжди вгадуємо правильно. Один із нас наглядає за суддівським станом, другий — за банкірами, третій — за чиновниками, четвертий — за торговцями. А під моїм наглядом перебувають світські гультяї, митці, картярі — тобто найцікавіша людність паризького суспільства. Кожний із таких завжди готовий вибавити таємницю свого ближнього. Ось тут, — додав він, постукавши себе по лобі, — у мене терези, на яких зважуються спадки та корисливі інтереси всього Парижа. Ну, тепер ви зрозуміли, — сказав він, обернувши до мене бліде, наче вилите зі срібла обличчя, — які пристрасті й насолоди ховаються за цією застиглою маскою, що так часто дивувала вас своєю нерухомістю?

Я повернувся до себе, геть приголомшений. Цей дідок виріс у моїх очах, перетворився на фантастичного ідола, на уособлення влади золота. І життя, і люди вселяли мені в ту хвилину жах.

«Невже все зводиться до грошей?» — запитував я себе (...).

Читацькі діалоги

- Як описані кімнати графині де Ресто й Фанні Мальво? Що протиставляє автор у цих описах?
- Доведіть, що інтер'єр є одним із засобів авторської характеристики персонажів.

Дервіль просить про послугу в Гобсека позичити йому грошей для відкриття власної адвокатської контори, які обіцяє повернути за 10 років. Гобсек запропонував Дервілю позику під п'ятнадцять відсотків, що було незвично щедро з його боку, адже зазвичай він вимагав від п'ятдесяти до п'ятисот відсотків. Окрім того, старий лихвар пообіцяв рекомендувати молодого стряпчого як здібного й надійного фахівця. Водночас Гобсек застеріг Дервіля жити скромно, щоб не втратити його довіру. Згодом Дервіль одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав, і менше ніж за п'ять років повністю повернув борг Гобсеку.

Дервіль розповідає про кохання графині до Максима де Трая, який мав репутацію блискучого світського лева, але водночас небезпечної та розбещеної людини. Його описують як дивовижну постать — істоту, здатну на все й водночас ні на що, людину, яка викликає одночасно страх і зневагу, усезнайку, який насправді мало що знає. Він міг здійснити благородний учинок і скоїти злочин; іноді ставав утіленням нищотності, іноді — уособленням справжньої шляхетності, завжди готовий до ризику. Випадково пообіцявши надати допомогу Максиму де Траю, Дервіль разом із ним вирушив до Гобсека.

(...) Через рік після купівлі контори мене майже силоміць затягли на одну парубочьку гулянку. Один із моїх приятелів улаштував обід, програвши заклад молодому франту Максимові де Траю, знаменитому світському левові. Слава про цього вишуканого денді гриміла тоді в усіх салонах. Я часто чув про цього типа й, зустрічаючи його у світському товаристві, старанно уникав небезпечної честі познайомитися з ним. Але цього разу мій приятель так наполегливо запрошував мене на обід, що я вже не міг відмовитися. Й ось посеред п'яного розгардіяшу граф де Трай спробував здобути мою прихильність. Не знаю вже, як це сталося, але він цілком мене зачарував, і, виходячи з вітальні де Грінйона, я пообіцяв, що завтра поведу його до татуса Гобсека. Максим де Трай із дивовижною спритністю обплутав мене балачкою, у яку вельми доречно вставляв слова «честь», «порядна жінка», «розпач» і такі інші. Наступного ранку я прокинувся і спробував поновити в пам'яті вчорашню розмову: здається, дочка одного з моїх клієнтів потрапила в прикре становище, вона може втратити повагу й любов свого чоловіка, якщо сьогодні вранці не роздобуде п'ятдесят тисяч франків. Тільки тепер я зрозумів, чому мій приятель так наполегливо запрошував мене на бенкет. Тільки-но я встав із постелі, як з'явився і пан де Трай.

Коли ми приїхали на вулицю Гре, світський лев почав озиратися навколо з такою напруженою тривогою, що я вкрай здивувався. Його обличчя то блідло, то червоніло, то навіть ставало жовтим, а коли він побачив двері будинку Гобсека, на лобі в нього заблищали крапельки

поту. У ту мить, коли ми вискочили з кабриолета, у вулицю Гре завернув фіакр. Своїм яструбиним оком світський чепурун зразу помітив у глибині того екіпажу жіночу постать, і на його обличчі промайнув вираз майже дикої радості. Ми піднялися до старого лихваря.

— Пане Гобсек, — сказав я, — рекомендую вам одного зі своїх найкращих друзів. («Остерігайтеся його, як чорта», — прошепотів я на вухо старому.) Сподіваюся, що на моє прохання ви повернете йому свою прихильність (за високі проценти, звісно) і визволите його зі скрути (якщо вам це вигідно).

Пан де Трай поклонився лихвареві, сів і, готуючись вислухати його, прибрав улесливо-граційної пози царедворця, що зачарувала б кого завгодно; але мій Гобсек і далі сидів у кріслі біля каміна нерухомо, незворушний і схожий на статую Вольтера. На знак привітання він тільки трохи підняв над головою зношеного кашкета, відкривши смужку жовтого, наче старий мармур, черепа, яка довершила його схожість із статуєю.

— Гроші я маю тільки для своїх постійних клієнтів, — сказав він. — Чи ж можу я позичити бодай одне су людині, у якої тридцять тисяч боргу й жодного сантима за душею?

— Мої векселі буде оплачено.

— Можливо.

З вулиці почувся шум фіакра, що зупинився біля під'їзду.

— Зараз я принесу вам дещо, і, думаю, ви будете задоволені, — сказав молодик і вибіг із кімнати.

— О сину мій! — вигукнув Гобсек, підвівшись і схопивши мене за руки. — Якщо застава в нього справді цінна, ти мені врятував життя! Лихварі надумали влаштувати мені лихий жарт. Та завдяки тобі я сам сьогодні посміюся з них.

У радості старого було щось моторошне. Він сів у крісло за стіл. Обличчя його знову стало блідим і спокійним.

— Так, так, — озвався він, обернувшись до мене. — Я чую в коридорі ходу дами-аристократки.

Справді, молодий чепурун увійшов, ведучи під руку даму, у якій я відразу впізнав з розповіді Гобсека ту саму графиню, у чий спальні він колись побував. Вона була така гарна, що я пожалів її, попри її гріхи. Певно, жорстока мука краяла їй серце, шляхетні й горді риси зсудомлював погано прихований біль. Молодий франт став її злим генієм. Я подивувався проникливості Гобсека, який ще чотири роки тому передбачив майбутнє цих двох людей, коли йому потрапив до рук їхній перший вексель.

— Добродію, чи можна одержати повну вартість ось за ці діаманти, проте залишивши за собою право потім викупити їх? — запитала графиня тремтячим голосом, подаючи Гобсекові скриньку.

— Можна, ласкава пані, — утрутився я до розмови.

Графиня зітхнула з полегкістю. Граф Максим спохмурнів, боячись, що за цієї умови лихвар дасть менше, адже вартість діамантів нестійка. Гобсек схопив лупу й заходився мовчки роздивлятися, що там лежало в скриньці. Його бліде обличчя зарум'янилося, очі, у яких віддзеркалювався блиск діамантів, ніби спалахнули потойбічним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підніс діаманти до свого беззубого рота, мовби хотів їх пожерти. Підносячи до очей то браслети, то сережки з підвісками, то намиста, то діадеми, він белькотів щось незрозуміле й роздивлявся їх на світлі, щоб визначити відтінок, чистоту води та грані діаманта. Він діставав коштовності зі скриньки, клав їх туди, знову витягував та обертав у себе перед очима, щоб вони заграли всіма своїми вогнями, схожий у цей час більше на дитину, ніж на старого діда, а власне, і на дитину, і на діда одночасно.

— Ну, то як? — спитав граф, ляснувши Гобсека по плечу.

Старий здригнувся. Він відірвався від улюблених цяцьок, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло й знову перетворився на лихваря — твердого, незворушного та холодного, як мармуровий стовп. (...)

Я помітив, що графиня наче заціпеніла, поринувши в роздуми. Може, нарешті вона збагнула, у яку прірву скотилася? Може, у душі цієї жінки ще залишилася крихта совісті? Отож я спробував подати їй руку.

— Ви, пані, звичайно, маєте чоловіка? — запитав я.

Графиня ледь нахилила голову.

— Я даю вісімдесят тисяч готівкою, а ви залишаєте мені діаманти, — сказав Гобсек. (...)

Графиня, вочевидь, вагалася. (...) Максим де Трай підійшов до неї, і, хоча він говорив пошепки, я розчув слова: «Прощай, люба Анастазі, будь щаслива! А я... завтра я вже звільнюся від усіх тривог».

— Я приймаю ваші умови, добродію! — вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека.

— От і гаразд, — відповів старий. — Нелегко ж вас умовити, красунечко. — Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч і подав його графині. — А на додачу до цього, — сказав він з усмішкою, що вельми скидалася на вольтерівську, — я в рахунок платіжної суми дам вам на тридцять тисяч векселів, надійність яких ви не станете заперечувати. Це те саме, якби я виклав вам цю суму золотом. Граф де Трай щойно заявив мені: «Мої векселі буде оплачено», — додав Гобсек, подаючи графині векселі з підписом графа де Трая, які напередодні опротестував хтось із Гобсекових приятелів і які, мабуть, дісталися йому за безцінь.

Графиня підвелася, поклонила і вибігла, мабуть, охоплена жахом. Панові де Траю довелося вийти за нею.

Коли двері зачинилися та обидва екіпажі від'їхали, Гобсек підхопився на ноги й пустився в танець (...).

Ця люта радість, це злісне торжество дикуна, що заволодів блискучими камінчиками, змусили мене здригнутися. Я отетерів, заціпенів.

— А, ти ще тут, мій хлопчику, — сказав він. — Ми сьогодні пообідаємо вдвох.

Помітивши нарешті вираз мого обличчя, він знову став холодним і незворушним. (...)

Тридцятип'ятирічний граф де Ресто вимагає в Гобсека повернути родинні кошовності, які йому віддала дружина. Оскільки Гобсек діяв у межах закону, Дервіль пропонує укласти мирову угоду: граф має викупити діаманти за вісімдесят п'ять тисяч франків, на що той погодився. Гобсек дає графу пораду: щоб зберегти статки для дітей, потрібно через удаваний продаж передати лихвареві своє майно.

Через кілька днів після цих подій, що відкрили мені огидну таємницю із життя світської дами, граф уранці ввійшов до мого кабінету.

— Добродію, — звернувся він до мене, — я хочу порадитися з вами в одній дуже важливій справі. (...) Я навів довідки про того дивного чоловіка, якому ви завдячуєте своїм становищем, — сказав мені граф. — За моїми відомостями, цей Гобсек — філософ зі школи циніків. Якої ви думки про його порядність?

— Гобсек зробив для мене добре діло, графе... За п'ятнадцять процентів, — додав я, засміявшись. — У татуся Гобсека є правило, якого він завжди дотримується у своїй поведінці. Він вважає, що гроші — це товар, який із чистим сумлінням можна продавати дорожче або дешевше, залежно від обставин. А якщо відкинути його фінансові принципи та філософські міркування про людську природу, якими він виправдовує свої лихварські звички, то я глибоко переконаний, що, поза цими справами, він найчесніша людина в усьому Парижі. У ньому співіснують дві людини: скнара й філософ, створіння нище і створіння шляхетне. Якби мені довелося вмерти, залишивши малих дітей, він став би їхнім опікуном. Ось, добродію, яким я уявляю собі Гобсека, виходячи з власного досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Можливо, він був піратом; можливо, мандрував світом, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але я глибоко переконаний, що жодна людська душа не гартувалася в таких жорстоких випробуваннях, як він. Того дня, коли я приніс йому решту боргу й цілком із ним розквитався, я запитав, чому він злупив із мене такі високі відсотки та чому, бажаючи допомогти мені як другові, він не зробив цього безкорисливо. «Сину мій, я звільнив тебе від вдячності. Ти знаєш, що ти нічим мені не зобов'язаний, і тому ми залишаємося найкращими друзями». Ця відповідь, добродію, краще за будь-які слова пояснить вам вдачу Гобсека.

— Моє рішення безповоротне, — сказав мені граф. — Підготуйте необхідні документи, за якими я передам Гобсекові право на володіння моєю власністю. І тільки вам, добродію, я довірю скласти зустрічну розписку, у якій він підтвердить, що продаж є фіктивним, візьме на себе зобов'язання управляти моєю маєтністю на власний розсуд і передати її моєму старшому синові, коли той досягне повноліття. Але тепер я пови-

нен признатися вам: зберігати цей дорогоцінний документ у себе я боюся. Не довірю я розписку й синові — він надто любить свою матір (...).

Граф помирає. Дізнавшись про це, Дервіль із Гобсеком приїждять до його будинку. Ернест попереджає матір, яка саме шукала в кімнаті небіжчика папери про спадок, про небажаних візитерів.

Гобсек відкинув малого, наче пір'їнку, і відчинив двері. У кімнаті був справжній розгром. Страшно було бачити такий хаос біля смертного ложа. Не встиг граф випустити дух, як його дружина повиламувала з письмового столу всі шухляди, порозбивала всі скриньки, порізала портфелі — килим навколо неї був усяяний клаптями паперу й уламками дерева, її зухвалі руки обнищпорили геть усе. Мабуть, спочатку її пошуки були марними, та її схвильована поза наштотхнула мене на думку, що зрештою їй пощастило виявити таємничі документи. Я глянув на ліжко, і чуття, яке розвинулося в мене завдяки моїй практиці, підказало, що тут сталося. Труп графа лежав ницьма, майже втиснутий між ліжком і стіною, зневажливо відкинутий, як один із тих конвертів, що валялися на підлозі, бо й він тепер був лише порожньою, нікому не потрібною оболонкою. Очевидно, умираючий ховав зустрічну розписку під подушкою. Графиня розгадала намір свого чоловіка. Подушка лежала на підлозі, і на ній іще виднівся слід жіночого черевичка. А під ногами в графині я побачив роздертий пакет із гербовими печатками графа. Я швидко підняв пакет і прочитав напис, який свідчив, що вміст пакета належало передати мені.

Полум'я в каміні пожирало аркуші паперу. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у вогонь, бо вже в перших рядках документа прочитала імена своїх молодших дітей і подумала, що знищує заповіт, який позбавляв їх спадку, — тоді як, за моєю настійною вимогою, спадок їм було там забезпечено.

— Ви розорили своїх дітей, — сказав я, вихопивши з каміня клапоть паперу, який ще не встиг згоріти. — Ці документи забезпечували їм спадщину.

Після короткої мовчанки Гобсек сказав мені спокійнісіньким тоном:

— Чи не хочете ви нав'язати графині думку, що я не законний володар майна, яке продав мені граф? Від цієї хвилини його дім належить мені.

Мене наче обухом по голові вдарили (...).

— Ви хочете скористатися зі злочину графині?

— А чому б і ні?

Е. Тудуз. Ілюстрація до повісті
О. де Бальзака «Гобсек»

Я рушив до виходу, а графиня опустила ся на стілець біля ложа покійника й залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов за мною. Коли ми опинилися на вулиці, я звернув у протилежний бік, але він наздогнав мене, подивився на мене, як тільки він умів дивитися, поглядом, що проникав у душу, і сердито викрикнув своїм тоненьким голоском:

— Ти що, судити мене збираєшся?

Від того дня ми бачилися рідко. Гобсек здав будинок графа в найми. Літо він проводив у його маєтках, жив там великим паном, по-хазяйському будував ферми, лагодив млини та дороги, саджав дерева. Якось я зустрівся з ним на одній з алеї Тюїльрі.

— Графиня живе героїчним життям, — сказав я йому. — Вона цілком присвятила себе дітям, дала їм чудову освіту та виховання. Її старший син — чарівний юнак... Невже ви не відчуваєте, що зобов'язані допомогти Ернестові?

— Допомогти Ернестові? — вигукнув Гобсек. — Ні, ні! У біді він пізнає ціну грошам, ціну людям — і чоловікам, і жінкам. Хай він поплаває по хвилях паризького моря! А коли він стане добрим лоцманом, ми його й капітаном зробимо.

Я розстався з Гобсеком, не бажаючи вдумуватись у прихований зміст його слів. Хоча мати вселила молодому графові де Ресто відразу до мене й він не мав наміру звертатися до мене за порадою, минулого тижня я все ж таки пішов до Гобсека — розповісти йому, що Ернест закоханий у Каміллю, і поквипити його, щоб він швидше виконав свої зобов'язання. Старий лежав; він був хворий, й одужати йому вже не судилося. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться на ноги та зможе зайнятися справами. Очевидно, поки в ньому жевріла бодай іскра життя, він не бажав віддавати найменшої частки своїх багатств — це єдине ймовірне пояснення. Зрозумівши, що він хворий куди серйозніше, ніж йому здавалося, я залишився біля нього на довший час і мав змогу пересвідчитися, до чого дійшла його жадібність, яка з роками перетворилася на справжнє божевілья. Не бажаючи бачити сторонніх людей, він тепер винаймав увесь будинок, жив у ньому сам, а інші кімнати стояли порожні. У тій, де він мешкав, нічого не змінилося. Незважаючи на хворобу, Гобсек досі приймав відвідувачів. Після укладення договору, за яким Франція визнала незалежність республіки Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з питань ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодування збитків. Як ліквідатор, Гобсек провадив переговори з плантаторами, і кожний, прагнучи або підвищити оцінку своїх земель, або якомога швидше дістати підтвердження прав, підносив йому подарунки, залежно від розмірів свого маєтку. Гобсек брав усе, починаючи від кошика з рибою, що його приносив бідняк, і закінчуючи пакунком свічок — подарунком якого-небудь святенника; брав він і срібний посуд від багатіїв, і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди діва-

ються подарунки, піднесені старому лихвареві. Безліч усяких речей приносили йому в дім, але ніхто нічого звідти не виносив. (...)

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене. (...)

Увійшовши до кімнати вмираючого, я побачив, що він стоїть навколішках біля каміна, у якому, проте, не горів вогонь, а тільки лежала величезна купа попелу. Гобсек сповз із ліжка та дорачкував до каміна, але повзти назад у нього вже не було сили й не було голосу покликати на допомогу.

— Мій старий друже, — сказав я, допомігши йому підвестися і дійти до ліжка, — вам холодно, чому ви не звеліли затопити камін?

— Мені не холодно, — відповів він. — Не треба топити камін, не треба! Я йду звідси, голубе, — вів він далі, кинувши на мене уже згаслий, холодний погляд. (...) — Мені привиділося, ніби на підлозі котяться золоті монети, і я підвівся зібрати їх. Кому ж дістанеться моє добро? Усе в мене є, і з усім треба розлучитися. Ну, татусю Гобсек, кріпися, будь собою...

Він випростався і майже сів на ліжку; його обличчя, мов бронзове, чітко вирізнялося на тлі подушки. Він простяг перед собою висохлі руки й учепився кощавими пальцями в ковдру, наче хотів за неї втриматися, подивився на камін, такий самий холодний, як його металевий погляд, і помер при повній свідомості. (...)

Побачивши, куди спрямований його застиглий погляд, я мимоволі глянув на купу попелу. Вона здалася мені занадто великою. Узявши камінні щипці, я встромив їх у попіл, і вони наткнулися на щось тверде — там лежало золото й срібло, мабуть, його прибутки за час хвороби. У нього вже не було сили заховати їх краще, а підозріливість не дозволила відіслати все це до банку.

Згадавши останні слова Гобсека, я взяв ключі від кімнат обох поверхів і пішов оглянути їх. Уже в першій, яку я відчинив, я знайшов пояснення його балачкам, що здалися мені безглуздими, і побачив, до чого може дійти скупість, коли вона перетворюється на сліпий, позбавлений усякої логіки інстинкт, скупість, вияви якої ми так часто спостерігаємо в провінційних скнар. У кімнаті, суміжній із спальнею небіжчика, я виявив і протухлі паштети, і купи всілякого харчу, і навіть устриці й рибу, покриту густою пліснявою. (...) Усе кишіло черв'юю та комахнею. На каміні, у срібній суповій мисці, зберігалися накладні вантажів, що надійшли на його ім'я в портові склади Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, барила рому, кава, індиго, тютюн — цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена меблями, срібними виробами, лампами, картинами, вазами, книжками, чудовими гравюрами без рам, згорнутими в трубку, і найрізноманітнішими рідкісними речами. (...) Коли я повернувся в спальню небіжчика, я знайшов на його письмовому столі розгадку того, як у його кімнатах поступово накопичилося стільки багатств. Під прес-пап'є лежало листування Гобсека з торгівцями, яким він продавав подарунки своїх клієнтів. Чи тому, що купці не раз ставали

жертвами хитрувань Гобсека, чи тому, що він надто дорого вимагав за свої їстівні припаси та колоніальні товари, але жодна оборудка не відбулася. Одне слово, продаж кожного товару давав йому привід для нескінченних суперечок — очевидний доказ того, що Гобсек уже здитинів і виявляв ту незбагненну затятість, яка розвивається в усіх літніх людей, одержимих сильною пристрастю, що переживає їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке почув від нього: «Кому дістанеться все це багатство?» (...)

Та головне, знайте, що на підставі цілком незаперечних документів граф Ернест де Ресто найближчими днями вступить у володіння статком, який дозволить йому одружитися з мадмуазель Каміллою і, крім того, виділити чималі суми грошей матері та братові, а сестрі — дати посаг.

— Гаразд, гаразд, дорогий Дервілю, ми подумаємо, — відповіла пані де Гранлье. — Графу Ернестові треба бути дуже багатим, щоб наша родина захотіла породичатися з його матір'ю. (...)

(Переклад В. Шовкуна)

Читацькі діалоги

- Яке враження справив на вас опис накопичень Гобсека?
- Який символічний зміст, на вашу думку, несуть «зіпсовані скарби» Гобсека?
- Чому саме репліка віконтеси де Гранлье стає завершенням повісті? Пояснить свої міркування.

Митець і доба

Оноре де Бальзак народився 20 травня 1799 р. в м. Турі (Франція) у заможній родині. Його батько збагатився під час революції, торгуючи конфіскованими землями, і згодом додав до прізвища дворянську частку *де*.

Освіту О. де Бальзак здобув у Вандомському коледжі, де панували суворі правила. Тому розрадою для нього стало читання.

Він продовжив навчання на юридичному факультеті. Проте юридична кар'єра не приваблювала його, тому юнак відвідував літературні лекції в Сорбонні. О. де Бальзак щиро бажав стати письменником. Батько пообіцяв йому фінансову підтримку за умови, якщо Оноре виявить справжній талант. Однак перша драма була визнана невдалою, тож фінансова підтримка припинилася.

У 1820-х роках він писав гостросюжетні романи, але справжнього успіху не досяг. Невдалі спроби займатися бізнесом лише погіршили його матеріальне становище, тому юнак повністю присвятив себе літературі.

Першою знаковою публікацією став роман «*Шуани*» (1829), а переломним моментом — роман «*Шагренева шкіра*» (1830). Того ж року вийшла друком одна з найважливіших повістей О. де Бальзака — «*Гобсек*», що засвідчила народження нової реалістичної прози.

Письменник працював по шістнадцять годин на добу, однак фінансові труднощі супроводжували його все життя. Це зумовило інтерес до теми грошей у творах. Так, у «*Гобсеку*» він зобразив лихваря, який спостерігає за людськими пристрастями, викликаними грошима.

Вражаючим був особистий шарм О. де Бальзака: попри огрядність, його живе слово зачаровувало співрозмовників. Жінки відігравали важливу роль у житті митця. Більшість обраниць письменника були заможними й допомагали йому фінансово. Однак, за жартами біографів, понад усе О. де Бальзак любив каву, бо саме цей напій підтримував його виснажливу творчу працю.

Значну роль у житті письменника відіграла Іноземка. Саме так було підписано лист, який він отримав у 1832 р. Загадковою особою виявилася поміщиця Евеліна Ганська, що мешкала в Україні. Вражена творами Бальзака, вона вирішила висловити своє захоплення авторові. Листування між ними тривало майже рік, доки Евеліна не запропонувала письменникові зустрітися у Швейцарії. А згодом він приїхав в Україну. Його вразили велична краса Києва, який він назвав «другим Римом», українська природа та традиції.

Листування та зустрічі О. де Бальзака й Е. Ганської тривали майже вісімнадцять років. За цей час помер чоловік Евеліни. 1847 р. уже хворий письменник знову приїхав до с. Верхівні (нині Ружинський район Житомирської області) — маєтку родини Ганських. Тут він перебував під прихованим наглядом поліції, оскільки уряд остерігався втрати солідного родинного майна Ганської через її шлюб з іноземцем.

У березні 1850 р. в костелі Святої Варвари в м. Бердичеві, що на Житомирщині, відбулося вінчання Оноре де Бальзака й Евеліни Ганської. Проте щастя виявилось недовгим.

О. де Бальзак помер 18 серпня 1850 р.

Ф. Г. Вальдмюллер.

Портрет
Евеліни Ганської

Палац Евеліни Ганської.
с. Верхівня (Житомирщина)

Підсумком творчості О. де Бальзака стала «Людська комедія» — грандіозний цикл романів, повістей та оповідань, де митець прагнув показати все розмаїття французького суспільства через зіткнення людських пристрастей із реаліями часу.

Культурно-історичні паралелі

Межа XVIII–XIX ст. у Франції — це епоха глибоких змін і потрясінь: падіння монархії, Велика французька революція, наполеонівські війни, реставрація Бурбонів і формування нової буржуазної еліти. Суспільство переживало період бурхливого економічного розвитку.

Після революції влада дворянства й церкви похитнулася, і на перший план вийшли нові володарі життя, які здобули багатство не через титул чи походження, а завдяки підприємницькій діяльності, торгівлі, спекуляції та лихварству.

Соціальні потрясіння та економічні кризи (особливо в періоди післяреволюційних воєн і реставрації) призвели до того, що багато людей втратили свої маєтки або були змушені брати позики під високі відсотки.

О. де Бальзак уважно спостерігав за новими реаліями суспільного життя. Фінансові спекуляції, боротьба за збагачення, влада грошей над долями людей стали основними темами його творчості. Письменник добре розумів механізми лихварства, адже сам часто перебував у боргах і знав ціну позикам і кредиторам.

Одним із перших творів О. де Бальзака, що висвітлює цю тему, стала повість «Гобсек», яка входить до циклу романів, повістей та оповідань «Людська комедія».

Досліджуємо твір

Коли виник задум «Людської комедії», О. де Бальзак із захопленням сказав сестрі Лорі Сюрвіль: «Привітайте мене. Щойно з'ясувалося, що я — геній».

Письменник визначив мету своєї творчості — показати всебічний образ людської природи: її вади, чесноти, пристрасті та внутрішні суперечності, однак швидко зрозумів, що в межах одного роману це неможливо.

Загальна назва для всіх його творів «Людська комедія» (а це 91 завершений твір — оповідання, повісті, романи й есе та 46 незавершених творів!) виникла за аналогією з «Божественною комедією» Данте. Проте іронія, закладена О. де Бальзаком у цій назві, свідчила про штучність і моральну роздвоєність суспільства того часу.

Письменник зображував різні прошарки французького суспільства: від аристократії до дрібних буржуа, від провінційних містечок до Парижа.

Типовий представник / типова представниця певної суспільної верстви, що формується під впливом середовища й оцінюється автором із позицій загальнолюдських цінностей, — це **реалістичний герой / реалістична героїня**.

Герої й героїні О. де Бальзака — це живі, багатогранні особистості, які стикаються з моральними дилемами. Через їхні долі автор показав, як соціальні обставини впливають на людину, формують її характер і вчинки. Недарма він називав себе «доктором соціальних наук».

О. де Бальзак зазначав: «Істориком має стати французьке суспільство, мені ж залишилося тільки бути його секретарем...»

Навколо жанру «Людської комедії» досі відбуваються дискусії. Більшість дослідників схиляється до думки, що це цикл романів, повістей і новел.

Цикл романів і повістей — це група творів, об'єднаних спільними героями, місцем дії або загальною темою. Кожний роман може бути окремою історією, але водночас разом вони становлять єдине ціле. Цикли романів дають можливість письменникові / письменниці глибше й ширше зобразити життя суспільства, показати розвиток характерів у різні часи та за різних обставин.

«Людська комедія» О. де Бальзака є яскравим прикладом циклу. Персонажі переходять з одного твору в інший, а події повісті «Гобсек» пов'язані з подіями роману «Батько Горіо».

«Людська комедія» вирізняється чіткою композицією. Твори об'єднані в три великі групи *етюдів* (від фр. *étude* — *дослідження*): етюди про звичаї, філософські етюди й аналітичні етюди. Етюди про звичаї поділяють на *сцени*: приватного, провінційного, паризького, політичного, військового та сільського життя. Кожна зі сцен містить окремі романи, повісті, оповідання.

У післяреволюційній Франції, за спостереженнями О. де Бальзака, гроші стали єдиною справжньою цінністю. У його творах багатство є основною силою, що визначає долі людей: заради збагачення герої часто жертвують мораллю, родиною та щастям. Прикладом може слугувати повість «**Гобсек**». Це *філософська повість*, у якій порушено питання про сенс життя, моральний вибір людини, через образ лихваря розкрито ідею влади золота над людьми.

Філософська повість — це художній твір середнього обсягу, у якому автор через долі героїв / героїнь і розвиток сюжету розмірковує над важливими питаннями життя: про сенс існування, добро і зло, свободу й справедливість, владу та гроші. У такій повісті представлено не лише події, а й думки, суперечки та висновки, що впливають із цих подій.

Основна тема повісті — влада грошей у буржуазному суспільстві.

Твір побудовано за принципом «оповідання в оповіданні»: історія про Гобсека обрамлена розповіддю про розмови у вітальні віконтеси де Гранлье. Постать головного героя багатогранна та неоднозначна. Автор змальовує його через призму бачення його клієнтів — як бездушного хижака; Дервіля — як складну суперечливу особистість; автора — як філософа, який виправдовує свою поведінку.

Гобсек — складний і суперечливий образ. Він одночасно жорстокий лихвар і тонкий психолог, скнара та мислитель, філософ і символ епохи наживи.

У перекладі з голландської *Гобсек* означає «глитай», «живоглот», «сухоглот». Уже саме це слово не залишає в читачів / читачок жодних ілюзій щодо принципів героя. Гобсек утілює філософію золота: для нього багатство — це єдина справжня сила. Він вважає, що гроші забезпечують владу, купують совість і визначають життєвий успіх. Його кредо: «У золоті зосереджені всі сили людства».

Навіть в авторському зображенні зовнішності головного героя переважають відтінки благородних металів: «місячний блиск», «жовтувата блідість срібла без позолоти», «бронзові риси обличчя», «жовті очі». Його психологічний портрет доповнюється майстерно написаними художніми деталями (відтінки золота, бідність обстановки), що мають символічний характер і наголошують на духовній порожнечі героя.

Монолог Гобсека звучить як справжній гімн золоту. Під впливом романтизму образ лихваря в повісті подано не лише як реалістичну постать, але і як символ. Він належить до реального світу, проте водночас підноситься над ним, уособлюючи могутню силу грошей, що панує над суспільством.

Лихвар утілює характерні ознаки цілої епохи й суспільного класу. Як зазначав сам письменник, «тип — це узагальнення основних рис усіх, хто подібний до зображеного героя».

Незважаючи на багатство, справжньої свободи Гобсек так і не здобув, бо став не тільки рабом золота, а і його філософом і поетом, що призвело до остаточної моральної руйнації героя.

Працюємо творчо

Образ скнари в літературі має давнє коріння. Жадібність була головною рисою героїв античної комедії давньоримського драматурга Плавта («Скринька»), англійського митця доби Відродження В. Шекспіра («Венеціанський купець»), французького комедіографа доби Класицизму Мольєра («Скнара»), українського театрального корифея другої половини XIX ст. І. Карпенка-Карого («Хазяїн»).

- Прочитайте один із цих творів і підготуйте дослідницький проєкт про порівняння образу скнари з образом головного героя повісті О. де Бальзака «Гобсек». Простежте за тим, як історична епоха та її ідеали позначаються на образах головних героїв творів, які ви прочитали.

Мистецькі діалоги

Творчість О. де Бальзака та повість «Гобсек» надихнули багатьох митців на створення скульптур, картин, ілюстрацій і кінофільмів.

Французький художник **Жан Ігнас Ісидор Жерар**, відомий під псевдонімом **Гранвіль**, створив карикатурний портрет О. де Бальзака — «*Бальзак на прогулянці*». У картині наявні нотки гумору: письменник утомлений, задуманий, ніби поглинений роздумами над своїми героями. Це тонка мистецька алюзія на велич і водночас приземленість О. де Бальзака.

Ж. Гранвіль.

Бальзак на прогулянці

Один із найвідоміших образів митця створив французький скульптор **Огюст Роден**. Пам'ятник Бальзаку — це не лише реалістичний портрет письменника, а й образ людини, яка мислить, страждає і перемагає.

Складність для скульптора полягала в тому, що він ніколи його не бачив, а мав лише літературні описи зовнішності письменника, портрети, створені за життя в

О. Роден.
Пам'ятник
Бальзаку

Х. ван Р. Рембрандт.
Алхімік у своїй
лабораторії

різні роки, а також карикатури. Використовуючи ці матеріали, митець створив узагальнений образ письменника. Так з'явився знаменитий роденівський Бальзак — постать із гордо піднятою головою, масивним тілом, загорнутим у довгий просторий плащ. Скульптура стала своєрідним утіленням сили творчої енергії письменника. Однак громадськість не сприйняла задум Родена, бо нібито бракувало традиційної портретної схожості. Лише згодом, у 1939 р., бронзовий пам'ятник О. де Бальзаку, подібний до скелі, було встановлено в Парижі.

Особисте життя письменника також стало об'єктом зображення. Австрійський портретист **Фердинанд Георг Вальдмюллер** створив живописний художній образ Евеліни Ганської. На портреті постає витончена, елегантна жінка — уособлення аристократичного шарму, що так приваблював письменника (с. 53).

Образ Гобсека має мистецькі паралелі у світовому живописі. На картині **Х. ван Р. Рембрандта** «Алхімік у своїй лабораторії» відтворено постать літнього чоловіка, який своєю замкненістю і зосередженістю схожий на Гобсека.

Поліркуйте!

- Розгляньте репродукції картин до вивченої теми й ілюстрації до твору О. де Бальзака. Чи вдалося митцям передати дух епохи та розкрити сутність головного образу повісті «Гобсек»? Поясніть свою думку.

Особливу увагу О. де Бальзак приділяв змалюванню жіночих характерів. Звідси походить і відомий вислів «жінка бальзаківського віку» — зріла, досвідчена жінка близько тридцяти років, красива й незалежна.

Поліркуйте!

- Охарактеризуйте жіночі образи повісті «Гобсек». Хто із жінок викликає вашу прихильність і співчуття? Чому?
- Як Гобсек вплинув на долі Фанні Мальво й Анастасії де Ресто? Як би склалося їхнє життя без його втручання?
- Чому лихвар особисто зустрічається з Фанні Мальво, хоча міг просто забрати гроші, які та залишила у воротарки?

Працюємо творчо

Об'єднайтеся у дві групи та підготуйтеся до дебатів: «Ким був Гобсек — скнарою чи філософом?» Доберіть аргументи з тексту твору, щоб відстояти свої переконання.

Читацька са.попереверірка

- Розкажіть про повість «Гобсек» як структурний елемент «Людської ко.медії».
- Що відомо про життєвий шлях Гобсека? Як він здобув свої багатства?
- Визначте основні внутрішні суперечності в характері Гобсека. Обґрунтуйте свої думки цитатами з тексту.
- Чи можна вважати прагнення Гобсека до влади над людьми виправданим?
- Які риси характеру допомогли Дервілю досягти успіху?
- Назвіть ознаки реалізму й романтизму в повісті «Гобсек».
- Доведіть, що повість «Гобсек» є актуальною для сучасного читача.

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ
(1859–1916)

Читацький путівник

Сьогодні ви ознайомитеся із творчістю письменника *Шолома-Алейхема*, який умів сміятися крізь сльози. За глибокий гумор його називали «єврейським Марком Твенем». Не тому, що він копіював американського письменника, а через те, що вмів поєднувати гумор із глибокою тугою, сатиру — з любов'ю до простих людей. Його персонажі — це звичайні мешканці містечок, які живуть між двома світами — мрією про краще майбутнє і суворою дійсністю. Вони з гумором оцінюють своє становище, вірять у великі істини: любов, гідність і втрати. Можливо, прочитавши роман *«Тев'є-молочник»*, ви переконаєтеся, що доброзичливий сміх — це теж спосіб опору, можливість вижити й залишатися людиною за будь-яких умов.

ТЕВ'Є-МОЛОЧНИК

(Скорочено)

Тев'є розповідає Шолому-Алейхему, як став молочником. Якось, повертаючись із Бойберика, він зустрів у лісі двох жінок, які заблукали. Тев'є допоміг їм потрапити в місто. На знак удячності жінки дали йому їжу, гроші й навіть корову.

Коли Тев'є приїхав додому, його дружина Голда злякалася від такої щедрості. Але Тев'є заспокоїв її, мовляв, усе зароблено чесно. Тоді вони вирішили за отримані гроші купити ще одну корову. Так він став молочником.

Поки Тев'є був бідним, ніхто не звертав на нього уваги, але як тільки трохи покращив своє життя, одразу з'явилося багато «друзів». Одного разу в місті Єгупці він зустрів далекого родича Менахема-Мендела. Той запропонував йому заробити грошей на біржі. Та згодом родич зник, і Тев'є вирішив його знайти. Виявилося, що гроші пропали. Тев'є зрозумів, що сам винен, бо піддався вмовлянням на легкі прибутки. Він гірко визнає: гроші потрібно заробляти чесно, важкою працею, потом і мозолями, а не гнатися за ілюзіями.

ТЕПЕРІШНІ ДІТИ

От ви кажете: теперішні діти. «Синів ростив я і виховував...» — народжуй їх, поневірайся, віддавай їм усі сили, працею, як віл, день і ніч. Чого, скажіть, будь ласка? Думаєш собі, може, так, а може, так, кожний згідно зі своїм розумом і достатком. Чому, питаєте? По-перше, мене Господь благословив вродливими дочками. А вродливе обличчя — це ж ви самі кажете — половина посагу. По-друге, я ж тепер, хвалити Бога, не той Тев'є, що колись. Я можу дозволити собі вибрати для них найкращих женихів навіть у Єгупці. Чи не так? Але ж ми маємо Бога на світі, Господа всеблагого й милостивого, Який являє свої великі чудеса та кидає мене в холод і в жар, угору та вниз. Він і каже мені: «Тев'є, не забувай собі голо-

ву дурниціями та нехай все ведеться, як вело-ся!..» Тепер послухайте, що трапляється на цьому світі. І з ким? З небораком Тев'є. Одне слово, навіщо довго розводитися? Ви, мабуть, пам'ятаєте, що мене недавно спіткало — хай Бог боронить мене надалі від такого — оту лиху пригоду з моїм родичем Менахемом-Менделом, побий його нечиста сила. Я тоді не тямився від горя, рвав на собі волосся. Думав, що вже по всьому, кінець Тев'є, кінець молочного хазяйству!

— Дурню ти! — каже мені одного разу моя стара. — Годі журитися, горю цим не зарадиш! Ти тільки занапастиш себе — і все. Вважай, що розбійники напали на нас і пограбували... Піди краще, — каже вона, — до Анатівки, до м'ясника Лейзера-Волфа, він переказував, що ти йому дуже потрібний.

— А чого він хоче?

— Щочетверга, коли наша Цейтл приходить до нього в ятку по м'ясо, він їй спокую не дає: «Перекажи, — каже він, — татові, щоб прийшов. Він мені дуже потрібний...»

Одним словом, треба, як то кажуть, іноді послухатись і жінки. Пішов я до Лейзера-Волфа в Анатівку, верст зо три від нас, і не застав його якраз удома.

Я вирішив почекати. Тиняюся по хаті, оглядаю його хазяйство. Нівроку, дай боже всім моїм друзям таке добро: шафа, повна мідного посуду, не купиш її навіть за сто п'ятдесят карбованців; самовар, і ще один самовар, і мідний таз, і ще один варшавський, і кілька срібних свічників, і позолочені келихи та келишки, і ханукальний семисвічник із чистого срібла, і ще різного посуду й мотлоху достобіса. «Владико небесний! — думаю собі. — Коли вже я дочекаюся такого добра в моїх дочок, нехай здорові будуть!.. Ну й щастить же м'ясникові! Мало того, що він такий багатий і має тільки дві дочки, до того ж заміжніх, то ще й залишився вдівцем!..»

Нарешті Господь змилювався. Відчиняються двері й заходить Лейзер-Волф, сповнений гніву та люті на різника, та й каже:

— Зарізав мене без ножа, забракував вола, могутнього, як дуб, схопила б його холера. Через дрібничку заборонив вола до продажу, знайшов прищик на легенях, як шпилькова головка завбільшки! Доброго здоров'я, ребе¹ Тев'є! — звертається він до мене. — Що поробляєте?

— Що я можу поробляти? — кажу. — Робиш, і робиш, і все ще ні до чого не доробився, сказано у Святому Письмі: «Ні жала твого, ні меду твого!» — ні тобі грошей, ані здоров'я, ні життя, ані радості.

Сцена з вистави
«Тев'є-Тевель».

*Національний академічний
драматичний театр імені
Івана Франка. м. Київ*

¹ *Рэбе* — шанобливе звертання в євреїв.

— Гріх так казати, ребе Тев'є, — озивається він до мене. — Рівняючи до того, що було колись, ви ж тепер, нівроку, багатій.

— Того, що мені бракує, — кажу, — до багатства, яке, ви вважаєте, є в мене, ми можемо побажати собі мати вдвох... Але нічого, хвалити бога, за те, що є. У Талмуді сказано: «Аскакурдо демасканто де кирпато де свинято...» А сам думаю: «Щоб ти так дихав, м'ясницька пико, коли є таке в Талмуді!!!»

— Ви, — звертається він до мене, — завжди зі своїм Талмудом. Добре вам, ребе Тев'є, що ви розумієтеся на друкованому. Але навіщо нам премудрості, ученість? Поговоримо краще про наше діло. Сідайте, ребе Тев'є, — каже він і гукає на кухню: — Чаю! — І неначе з-під землі з'являється кирпата баба, схоплює самовар, як чорт цигана, і вибігає з ним на кухню. — Тепер, — звертається він до мене, — коли ми залишилися тут самі, віч-на-віч, можемо говорити про діло. Справа, — каже він, — ось у чому: я з вами, ребе Тев'є, давно хотів поговорити, я вже переказував вашою дочкою, кілька разів просив, щоб ви потрудилися прийти до мене. Розумієте, мені впала в око...

— Знаю, — кажу, — що вам впала в око... Але даремна ваша праця, нічого не вийде, ребе Лейзере-Волфе, нічого не вийде.

— Чого це так? — озивається він до мене й дивиться на мене трохи перелякано.

— Отак, — кажу, — я можу почекати. Ще маю час, річка не зайнялася, не горить!

— Навіщо вам ждати, — каже він, — коли можна домовитися тепер-таки?

— Це, по-перше, — веду я далі, — а по-друге, кажу, просто жаль божє створіння.

— Подивіться на нього, що він із себе корчить, — регочучи, каже Лейзер-Волф, — можна подумати, що вона у вас єдина! Мені здається, їх у вас нівроку є досить, ребе Тев'є!..

— То нехай і надалі будуть, — кажу, — а хто заздрить, той нехай сам нічого не має...

— Заздрить? Які там заздрощі? Навпаки, — каже він, — саме тому, що вони такі вдалі, саме тому я хочу. Розумієте чи ні? Не забувайте тільки, ребе Тев'є, яку користь ви матимете від цього!

— Авжеж, авжеж, — кажу, — від вашої ласки, ребе Лейзере-Волфе, голова може попухнути: узимку снігу не випросиш, це ми знаємо вже давно, ще зі старих часів...

— Ет! — озивається він до мене солоденько. — Що ви рівняєте, ребе Тев'є, старі часи до теперішніх? Колись було одне, а тепер зовсім інше. Адже ми стаємо родичами, га?

А. Каплан. Ілюстрація до роману Шолома-Алейхема «Тев'є-молочник»

— Що це за родичання? — кажу я.
— Авжеж, — каже він, — породичаємося.
— Пробачте, ребе Лейзере-Волфе, — озиваюсь я до нього, — про що ми говоримо?

— Будь ласка, — каже він, — ребе Тев'є, скажіть ви, про що ми говоримо.
— Як то, — кажу, — ми говоримо про мою муругу корову, яку ви хочете в мене купити.

— Ха-ха-ха! — захилинається він від сміху. — Нічого собі корова, та ще муруга, ха-ха-ха!

— А що ж ви маєте на увазі, ребе Лейзере-Волфе? Будь ласка, скажіть, я теж хочу сміятися.

— Про вашу дочку, — озивається він до мене, — про вашу Цейтл говоримо ми весь час! Ви ж знаєте, ребе Тев'є, що я, хай вас Бог боронить від такого лиха, залишився вдівцем. Я собі й подумав, навіщо мені шукати щастя десь на чужині, мати мороку зі свахами, шахраями, пройдисвітами. Чи не краще, що ми тут обидва на місці: я знаю вас, ви знаєте мене. Товар мені теж подобається. Я бачу її щочетверга в себе в ятці, кілька разів говорив із нею, видно, нічого, сумирна. А я сам, нівроку, як бачите, хазяїн не з останніх, маю власну хату, кілька крамничок і хазяйствечко, як бачите, дякувати богові, трохи шкур на горищі й трохи грошей у скрині. Навіщо нам, ребе Тев'є, хитрощі, навіщо мудрити, крутити? Краще вдаримо по руках, раз, два, три. Розумієте чи ні?..

Одне слово, тільки-но він мені це сказав, я зацікавився, як буває з людиною, коли їй раптом переказують радісну звістку. Спочатку в мене навіть промайнула думка: «Лейзер-Волф... Цейтл... У нього вже такі діти, як вона». Але відразу ж я сам себе спинив: «Що ти, таке щастя! Таке щастя! Адже їй буде добре, краще, ніж будь-кому на світі! Ну, а те, що він скупердяга, то за теперішніх часів це навіть похвально, як то кажуть: “Своя сорочка ближча”, — коли хто добрий до інших, то він поганий до себе. Кепсько тільки, що він неук... Та хіба всі можуть бути книжниками? Мало є багатіїв, поважних людей в Анатівці, Мазепівці й навіть у Єгупці, які не вміють замість підпису навіть закарлючку поставити на папері. Проте дивіться, яку вони мають пошану від людей повсюди! Недарма сказано в Біблії: “Коли немає хліба, немає і науки” — тобто наука лежить у скрині, а мудрість — у кишені...»

— Ну, ребе Тев'є, — озивається він до мене, — чого ви мовчите?

— А чого мені галасувати, — кажу я, немовбито вагаючись. — Це, розумієте, ребе Лейзере-Волфе, така справа, що її треба добре обміркувати з усіх боків. Вона ж у мене старша дочка!

— Саме тому, — каже він, — саме тому, що вона старша у вас. Потім ви вже, з божої ласки, зможете видати заміж другу дочку, а згодом і третю. Розумієте чи ні?

— Амінь, і вам те ж саме бажаю! — кажу я. — Видати заміж — невелика мудрість, аби Всевишній прислав кожній її судженого...

— Ні, — каже він, — не це я маю на увазі, ребе Тев'є. Я маю на увазі зовсім інше. Адже посагу, хвалити бога, для вашої Цейтл вам уже не треба, й одягти її до весілля, справити все, що дівчині потрібно, — я беру на себе. Та й вам, — каже він, — дещо перепаде в гаманець.

— Фе, — кажу я йому. — Ви розмовляєте, пробачте мені, як на базарі! Як «перепаде в гаманець»? Фе! Моя Цейтл, крий боже, не така, щоб я її продавав за гроші. Фе, фе!

— Якщо фе, то фе, — відказує він. — Я хотів, щоб було якнайкраще, але коли ви кажете фе, то нехай буде фе! Коли вам любо, то й мені мило. Головне, — каже він, — не зволікати. Я хочу, щоб негайно-таки, як кажуть, була господиня в хаті. Розумієте чи ні?..

— Будь ласка, — кажу, — я не заперечую, але ж треба переговорити з моєю дружиною. У таких справах її слово багато що важить. Це ж не жарт, як у Біблії сказано: «Рахіль оплакує синів своїх», — мати не п'яте колесо до воза. Ну, а крім того, — кажу, — саму Цейтл теж треба спитати. Як кажуть: «Усіх родичів запросили на весілля, тільки нареченого залишили вдома...»

— Пусте, — каже він, — запитувати. Оповістити треба, ребе Тев'є, прийти додому й оповістити, мовляв, так і так, повести до шлюбу, раз-два — і могорич!

— Не кажіть цього, — озиваюсь я, — не кажіть цього, ребе Лейзер-Волфе. Дівчина, крий боже, не вдова.

— Звісно, — каже він, — дівчина — це не вдова. Саме тому треба заздалегідь усе обговорити, розумієте, те, се, п'яте, десяте... А тим часом, може, ми, ребе Тев'є, вип'ємо по чарці, га? Так чи ні?

Тев'є розповів дружині, що старшу доньку Цейтл засватав Лейзер-Волф. Наступного дня він вирушив на базар до Бойберика, де його щиро вітали з майбутнім весіллям доньки. Дорогою назад Тев'є був у піднесеному настрої: він тішився, що Цейтл буде жити в достатку.

Не знаю чому, але серце мені закалатало в грудях, коли я її побачив. Скочивши з воза, підбігаю до неї:

— Цейтл, це ти? Що ти тут робиш?

А вона падає мені на шию з плачем.

— Господь із тобою, — кажу, — дитино моя, чого ти плачеш?

— Ой, — каже вона, — тату, татоньку!.. — І вмивається сльозами.

Мені потемніло в очах, затремтіли руки й ноги.

— Що з тобою, доню, що трапилося? — запитую я, беру її за руку, заспокоюю, обіймаю, цілую її, а вона не заспокоюється.

— Тату, татоньку, любий, дорогий, — благає вона, — раз на три дні шматок хліба їстиму, зглянься, — каже, — на мої молоді літа!.. — І захлинається від плачу, не може більше слово вимовити.

«Ой, лишенько, — думаю собі, — я вже здогадуюся, у чім річ! Вража сила понесла мене до Бойберика!»

— Навіщо плакати? — кажу я їй, глядячи їй по голові. — Дурненька, навіщо плакати? Одне з двох, — кажу, — не хочеш, не треба. Тобі силоміць ніхто не почепить горба на спину. Ми хотіли, — кажу, — твого добра, вважали, що так буде краще. Ну, а коли це тобі не до душі, що поробиш? Мабуть, — кажу, — не судилося...

— Спасибі тобі, тату, — каже вона, — дай тобі боже довго жити! — І знову падає мені на шию, і знову починає мене цілувати й плакати, умиватися сльозами.

— Та годі-бо вже рюмсати, — кажу, — «суета сует» — вареники їсти теж набридає. Сідай, — кажу, — і поїдемо додому. Мама там, мабуть, хвилюється, думає вже бозна-що.

Одним словом, ми обоє посідали на воза, і я почав їй заспокоювати, усіляко розважати.

— Справа така, — кажу, — ми, крий боже, нічого лихого не мали на думці. Бог тому свідок, Він знає всю правду, ми хотіли, як кажуть, забезпечити дитину, щоб не знала нужди. А коли нічого не виходить, то, мабуть, — кажу, — така воля божа. Не судилося тобі, доню моя, прийти на все готове, стати господинею такого добра, а нам дочекатися хоч невеличкої радості на старості літ за нашу тяжку працю... День і ніч у ярмі, жодного просвітку, жодної щасливої хвилини, тільки злидні, тільки убожество, тільки лихо, куди не глянь!..

— Ой тату, — каже вона мені знову з плачем, — піду в служниці, глину міситиму, землю копатиму!..

— Чого ти плачеш, дурна дівчинко? — кажу я їй. — Хіба я тобі, дурненька, за щось дорікаю? Просто, — кажу, — тяжко та гірко на серці, через те й виливаю свою журбу-печаль, веду розмову з Ним, з Владикою Небесним, про те, як Він править мною. Він, — кажу, — Усеблагий Отець, жаліє мене, добре повівся зі мною, хай мені простить за такі слова, — кажу, — поквитався зі мною, як із пасинком, і хоч гвалт кричи! Але, мабуть, — кажу, — так воно, певно, мусить бути. Він на небі, високо, а ми, — кажу, — тут лежимо, глибоко-глибоко в землі. Отож мусимо казати, що Він правий та Його вирок правдивий. Бо, з іншого боку, хіба я не великий дурень? Чого галасую? Чого лементую?

Сцена з вистави «Тев'є-Тевель».
Національний академічний
драматичний театр імені
Івана Франка. м. Київ

Що я, маленький хробачок, який плазує тут по землі, важу проти Бога, щоб хизуватися перед ним своїм дурним розумом і давати Йому поради, як правити божим світом? Певно, коли Він велить так, воно мусить бути саме так, і скаргами нічого не досягнеш. Сорок днів, — кажу, — так написано в наших святих книгах, — сорок днів перед тим, як дитина зароджується в череві матері, приходять ангел і вигукує: «Дочка раба Божого най...» Нехай Тев'єва дочка візьме сина такого-то й такого-то, а м'ясник Лейзер-Волф хай потурбується і поїде десь-інде шукати жінку свого стану. Його рівня від нього не втече. А тобі, — кажу, — нехай Бог пошле твого судженого, аби було щось путнє, і якнайшвидше. Амінь, хай справдиться Його воля, — кажу. — Щоб хоч мати твоя не дуже гримала. Вона вже дасть мені перцю з маком!..

Одним словом, приїхали ми додому, я випряг кобилу й сів коло хати на траву дати собі раду, придумати для моєї жінки щось із «Тисячі й однієї ночі», аби здихатися лиха. Сутеніє, сонце сідає, повітря тепле, жаби в далечині кумкають; кобила моя, стриножена, скубе травичку; корівчини щойно прийшли із череди, стоять над цеберками й чекають, щоб їх виділи; трава в усій окрузі пахне — рай земний та й годі! Сиджу собі отак, оглядаю це все та міркую при цьому, як мудро створив Господь Бог свій світ, де кожне створіння, починаючи від людини та до тварини, заробляє собі на хліб. На дурничку нічого немає!

Увечері до Тев'є завітав Мотл-жилетник, кравець з Анатівки. Він зізнався, що закоханий у Цейтл і вони мріють побратися. Тев'є запитав, чим той збирається забезпечувати родину: голодувати разом із дружиною чи шити жилети, щоб її годувати. Мотл зауважив, що й сам Тев'є колись не був багатим, а він до того ж має у своїх руках фах — ремесло.

Мотл-жилетник, щоправда, таки кравець, але він досить порядний парубійко, роботящий хлопець, може прогодувати жінку, а до ж того чесна людина. То що я маю проти нього? «Тев'є, — кажу я сам собі, — не строй із себе дурня, дай згоду. Як у Письмі сказано: “Дарую тобі...” — нехай буде в щасливий час!.. Ну, гаразд, але що робити з моєю старою? Вона ж мені такого заспіває, що хоч із хати тікай! Як утовкмачити їй, що саме так буде найкраще для Цейтл?»

— Знаєш, що я тобі скажу, Мотле, — звертаюсь я до жениха, — ти йди собі додому, а я тим часом тут уладнаю все, що треба, перебалакаю з тим, з іншим, як у наших книгах сказано: «А випивка згідно із законом!» Усе мусить бути обмірковано заздалегідь. Бог дасть завтра, якщо ти до того часу не передумаєш, ми, мабуть, побачимось...

— Передумаю? — озивається він до мене. — Я передумаю? Щоб я не дожив зрушити із цього місця, щоб мене побила лиха година!..

— Навіщо тобі присягатися, — кажу я йому, — коли я тобі вірю і без цього? Іди собі на здоров'я, — кажу, — на добраніч, і нехай тобі сняться гарні сни...

Сам я теж ліг спати, але сон мене не бере: голова мало не розвалюється, обмірковую і такий план, і такий, аж поки на думку не спав мені добрячий план. Який план, хочете знати? Ось послухайте, як Тев'є викручується зі скрутного становища.

Одне слово, опівночі, коли всі в хаті міцно спали: той хропів, той висвистував, я раптом як заволав несамовито: «Гвалт! Гвалт! Гвалт!» Зрозуміла річ, що на мій лемент усі в хаті прокинулися. І раніше від усіх Голда.

— Господь із тобою, Тев'є, — каже вона мені й торсає щосили, — прокинься! Що з тобою? Чого ти так лементуєш?..

Я розплющую очі, оглядаюся навколо, нібито шукаю когось, й озиваюся тремтячим голосом:

— Де вона?

— Хто вона? Кого ти шукаєш?

— Фруму-Суру, — кажу я. — Фрума-Сура Лейзера-Волфова оце тільки стояла тут.

— Ти мариш, — відказує мені моя жінка. — Господь із тобою, Тев'є! Фрума-Сура Лейзера-Волфова, хай царствує, давно вже на тому світі!..

— Знаю, — кажу, — що вона померла. А все-таки вона щойно була тут, біля мого ліжка, розмовляла зі мною. Вона мене взяла, — кажу, — за горло, хотіла задушити!..

— Господь із тобою, Тев'є, що ти белькочеш?! — каже мені моя жінка. — Тобі, мабуть, приснився сон. Сплюнь тричі й розкажи мені, що тобі приснилося, а я все витлумачу на добре.

— Дай тобі, боже, багато здоров'я, Голдо, — кажу я, — що ти мене розбудила, бо інакше я б із переляку помер. Дай мені ковток води, і я тобі розкажу весь сон, що мені приснився. Але прошу тебе, Голдо, щоб ти не лякалася і не думала бозна-що. У наших святих книгах сказано, що тільки три частини сну інколи здійснюються, а решта це дурниці, брехня і неправда, вигадки й бабські байки... Насамперед, — кажу, — мені приснилося, що в нас бенкет, — не знаю, чи заручини, чи весілля. Людей сила-силенна, чоловіки й жінки, рабин із кантором, не кажучи вже про музик... Тим часом відчиняються двері та входить твоя бабка Цейтл, царство їй небесне...

Почувши про бабку Цейтл, моя жінка аж змертвіла з остраху й озивається до мене:

Сцена з вистави «Тев'є-Тевель».
Національний академічний
драматичний театр імені
Івана Франка. м. Київ

— Яка вона на виду та в що вона була вдягнена?

— Вид у неї, — кажу, — дай боже, такий усім моїм ворогам! Жовта, як віск, а вдягнена, звичайно, у біле, у саван... «Поздоровляю, мазелтоф!¹ — озивається до мене бабка Цейтл. — Мені втішно, що ви вибрали для вашої Цейтл, яка зветься моїм ім'ям, такого порядного й пристойного жениха — Мотла-жилетника, який зветься ім'ям мого дядька Мордка. Хоч і кравець, проте він дуже чесна людина...»

— Звідки, — перебиває мене Голда, — узявся в нас кравець? У нашій сім'ї є вчителі, кантори, синагогальні служки, гробокопи й узагалі біднота, але, боронь боже, не кравці та не шевці...

— Тож не перебивай мене, Голдо, — кажу я їй, — мабуть, твоя бабка Цейтл знає краще за тебе... Почувши від бабки Цейтл такий мазелтоф, я озиваюся до неї: «Що ви кажете, бабусю, хіба Цейтлин жених зветься Мотл і хіба він кравець? Адже всім відомо, що його ім'я — Лейзер-Волф, а сам він м'ясник!..» — «Ні, — каже далі бабка Цейтл, — ні, Тев'є, жениха твоєї Цейтл звуть Мотл. Він кравець, і з ним вона доживе до старості, бог дасть, у багатстві й пошані...» — «Гаразд, бабусю, — кажу я їй, — але що ж робити з Лейзером-Волфом? Адже я оце тільки вчора дав йому слово!..» Тільки-но я вимовив оці слова, дивлюся — немає бабки Цейтл! На її місці стоїть Фрума-Сура Лейзера-Волфова та звертається до мене такою мовою: «Ребе Тев'є, я завжди мала вас за людину чесну й учену. Як же воно сталося, що ви таке надумали: ви схотіли зробити з вашої дочки Цейтл мою спадкоємицю, щоб вона сиділа в моїй хаті, носила мої ключі, ходила в моєму платті, одягала мої коштовності, мої перли?» — «Чим я винний, — озиваюсь я до неї, — ваш Лейзер-Волф цього хотів...» — «Лейзер-Волф? — скрикнула вона. — Лейзер-Волф помре страшною смертю. А ваша Цейтл... Шкода бідолашної, ребе Тев'є, жаль вашої дочки: більше як три тижні вона з ним не проживе. За три тижні я прийду до неї вночі, візьму її за горло отак...» Йі із цими словами, — кажу, — Фрума-Сура схопила мене за горло й почала душити так, що якби ти мене не розбудила, я був би тепер уже ген-ген далеко!

— Тьху, тьху, тьху! — спльовує моя дружина тричі. — На ліси дрімучі, на піски сипучі, на пустелі й болота, на сухі очерета, нехай іде із чадом і з димом, а нам і дітям нашим нехай не пошкодить!.. А щоб його, того м'ясника, горою підняло, щоб узяло та понесло поверх дерев, разом із його кодлом. Хай він сказиться за найменший ніготь Мотла-жилетника. Мотл, хоч і кравець, але ж він зветься ім'ям мого дядька Мордка, то він, мабуть, не з діда-прадіда кравець; і коли бабка Цейтл, хай царствує, потрудилася та аж із того світу прийшла сюди поздоровити нас, побажати нам мазелтоф, то можемо сказати, нехай це буде у добрий та щасливий час! Амінь навіки!

¹ *Мазелтоф* (євр.) — привітання з дуже гарною подією.

Сцена з вистави «Поминальна
молитва».

*Національний академічний
драматичний театр імені
Івана Франка. м. Київ*

Одним словом, чого вам довго розказувати? Я, мабуть, міцніший від заліза, якщо тієї ночі, лежачи під ковдрою, не луснув со сміху... «Благословенний Господь, іже не сотворив мене жінкою» — баба залишається бабою... Зрозуміла річ, що другого дня в нас були заручини й таки незабаром після цього весілля. Подружжя, хвалити бога, живе собі щасливо: він кравцює, ходить у Бойберик у однієї дачі на іншу брати роботу, а вона день і ніч у ярмі: варить і пече, пере білизну, мастить хату, воду носить. Насилу стягаються на шматок хліба. Якби я не приносив їм деколи трохи сиру й масла, іноді кілька копійок, було б зовсім погано. А поговоріть із нею, то вона каже, що їй нівроку добре, краще бути не може, аби, каже вона, її Мотл був здоровий... От і говоріть із теперішніми дітьми! Виходить, як я вже казав вам спочатку: «Дітей вирощував я і викохував» — працєю, як віл, заради дітей, бийся, як риба об лід, «а вони зрадили мене» — кажуть, що тямлять краще за нас. Ні, кажіть собі, що хочете: теперішні діти занадто розумні!

Але мені здається, що сьогодні я вам морочу голову більше, ніж будь-коли. Не гнівайтеся на мене, бувайте здорові, і хай вам добре ведеться.

Тев'є пишався своїми доньками, особливо Годл — не лише красуня, а ще й розумниця: книжки читає. Якось Тев'є підвіз студента Перчика — сина бідняка, який торгував тютюном. Запросив його на вечерю, і хлопець почав частенько заходити. Дружина дбала про нього, а сам Тев'є навіть зник до його дивних ідей: той багато говорив проти багатіїв, переживав за трудовий люд, ненавидів гроші. Перчик заручився з Годл, але згодом його заарештували. Донька вирішила їхати до нього на заслання.

Тев'є було жаль, що дочки живуть у забутому богом селі, де з людей тільки староста, писар Федько та піп. Останній любив сперечатися з Тев'є про Біблію, але це

Проект обкладинки до
роману Шолома-Алейхема
«Тев'є-молочник»,
згенерований ШІ

Сцена з мюзиклу «Скрипаль на даху» за мотивами твору Шолома-Алейхема.

Київський національний академічний театр оперети

була, швидше, дружня суперечка. Згодом Тев'є помітив, що Федько почав навідуватися до його третьої доньки — Хави. Вона ж не визнавала поділу на євреїв і неєвреїв, вважала, що всі люди рівні.

Хава й Федько вирішують побратися. Тев'є з дружиною оплакали дочку, мов померлу. Коли Тев'є випадково зустрів Хаву, навіть не зупинився. Часом Тев'є одягав святковий одяг та їхав на вокзал, ніби хотів побачити доньку. Підходив до каси й просив квиток до Єгупця. «Немає такого міста», — казав касир. «Це вже не моя вина», — відповідав Тев'є та йшов геть.

Бойберик перетворився на літній курорт, і Тев'є возив туди масло й сир. Якось до нього звернулася багата вдова з Катеринослава, щоб той вплинув на її легковажного сина Арончика. Юнак захопився донькою Тев'є — Шпринцею і навіть посватався. Шпринця вірила, що в Арончика добре серце. Арончик зник. Його дядько запропонував Тев'є гроші, аби Шпринця відмовила хлопцеві. З того дня дівчина почала чахнути й зрештою втопилася...

Тев'є овдовів. Його молодшу доньку Бейлку посватав мільйонер Педоцур. Доньці цей шлюб був не до душі, але вона підкорилась обставинам. Тев'є переконував її, що щастя — не в грошах, навів приклад Годл, яка бідна, але щаслива. Після весілля Бейлка із чоловіком поїхала до Італії. Коли Тев'є запросили в гості, він сподівався, що донька скучила. Педоцур, якому було соромно мати тестя-молочника, натякнув: хай краще Тев'є їде до Палестини. У Бейлки краялося серце, що Тев'є має поїхати. Виялося, що її чоловік — син злиденного музиканта, а тепер вдає із себе знатного. Проте він допоміг звільнити Перчика із заслання.

Читацькі діалоги

- Прокоментуйте свій настрій після прочитання розділу.
- Що ви дізналися про Тев'є та його родину?
- Які епізоди твору викликали у вас сміх, а які засмутили?
- Тев'є вважає, що розбагатів завдяки щасливому випадку. А як насправді показано його ставлення до грошей, праці та збагачення?
- Чому розділ має назву «Теперішні діти»? Яке значення вкладає Тев'є в ці слова? Чи є в назві розділу нотка іронії або докору?
- Яким постає образ Тев'є як батька? Чи відчувається конфлікт між любов'ю до доньки та відданістю традиціям?
- Долі доньок Тев'є складаються по-різному. Яка з них, на вашу думку, була щасливою? Чому?
- Чому батько не схвалив шлюб Цейтл із бідним кравцем Мотлом, але зрештою змирився?

- Напишіть вигаданий лист від Годл до батька із заслання. Передайте її внутрішній стан, спогади про дім, ставлення до Перчика та свою віру в майбутнє.
- У чому полягає конфлікт поколінь між Тев'є та його дітьми? Як він виявляється саме в історії Цейтл?
- Розгляньте проект обкладинки до роману (с. 67), згенерований ШІ. Якої помилки припустився штучний інтелект?

Культурно-історичні паралелі

Події роману «Тев'є-молочник», написаного на початку ХХ ст., відображають реальну ситуацію в тодішній Україні, яка входила до складу Російської імперії. Дія твору подана крізь призму особистої драми героя, але міцно вкорінена в історичний контекст епохи.

Одна з найболючіших тем у творі — єврейські погроми, що зображено в розділі «*Іди геть!*». Автор пише про сплановані антиєврейські акції, що розпочалися після вбивства царя Олександра II в 1881 р. й посилювалися в період революційних подій 1905 р.

Починаючи з 1882 р. в Російській імперії діяли так звані «Тимчасові правила», що забороняли євреям селитися поза межами «смуги осілості», володіти землею, працювати на державній службі.

Ці обмеження створили атмосферу економічного, соціального та культурного тиску, яку читачі / читачки бачать у долі Тев'є та інших персонажів, — бідність, ізоляція, потреба їхати на заробітки.

ІДИ ГЕТЬ!

— Найкращий, найщиріший, найпоштивіший привіт вам, пане Шоломе-Алейхеме! Вам і дітям вашим! Я давно вже виглядаю вас, набралось у мене для вас чимало доброго краму. Я все допитуюся: «Де ви? Чому вас не видно?» А мені кажуть, що ви десь мандруєте по світах, у далеких країнах. Як сказано, «сто двадцять сім царств...» Але мені здається, що ви дивитесь на мене якось чудно? Певно, вагаєтесь і думаєте собі: «Це він чи не він?» Він, пане Шоломе-Алейхеме, він! Ваш старий приятель, Тев'є, власною персоною, Тев'є-молочник, той самий Тев'є, тільки вже не молочник, а просто собі людина, звичайнісінький чолов'яга, старий, як бачите, хоч навіть віку ще й не дуже похилого, як сказано в нас, «адже мені щось із сімдесят років», — ще досить далеко до сімдесяти років! Спитаєте, чого це волосся таке сиве? Вірте мені, не з розкошів, любий друже! Трохи свого горя, не прогнівати Бога, а трохи горя всього загалу — погані часи! Гірка година для бідного люду!.. Але я знаю, що вас муляє. Ви думаєте про щось інше: ви, мабуть, згадали, що ми колись попрощалися перед тим, як я мав виїхати до Палестини. Отже, ви, певно, вважаєте, що бачите Тев'є після повернення з Палестини, і ви, мабуть, хочете послухати новини, мати привіт із гробниці праматері Рахилі, з могил патріархів? Мушу вас заспокоїти. Якщо маєте час і хочете послухати, які дива трапляються на світі, то слухайте уважно, і ви самі скажете, що люди дурбаси, що ми маємо могутнього Бога й що він керує світом.

Одним словом, який розділ Біблії читаємо цього тижня: «І покликав він»? А в мене інший розділ, розділ «Іди геть!» «Іди геть! — сказали мені, — забирайся звідси, Тев'є, із землі твоєї, і з батьківщини твоєї, із твого села, із твоєї хати, де ти народився і прожив усі свої роки, у ту землю, яку покажу тобі, — іди, куди очі ведуть!..» І коли саме надумали таке сказати Тев'є? Тоді, коли він уже старий, кволий і самотній, як ми кажемо в новорічній молитві: «Не покидай мене на старості!..» (...) Здається, однією ногою вже стояв на тому боці, у святій країні, залишилося тільки взяти квиток, сісти на пароплав і гайда! Що ж робить Господь Бог? Надумав мій старший зять Мотл-жилетник, кравець з Анатівки, і, не при вас кажучи, раптом, ні сіло ні впало, звалився та й помер! Був дужий, здоровий, а така біда! Тобто, правду кажучи, богатирського здоров'я він ніколи не мав. Ремісник, прости господи, сидів день і ніч із ниткою та з голкою і латав, вибачайте, штани. Так довго латав, аж поки дістав сухоти, почав кахикати, кахикав-кахикав, поки виплюнув останній шматок легенів. Не допомогли ні лікар, ні знахар, ні козяче молоко, ні шоколад із медом. Добрий чолов'яга був, хоч і простий, не дуже вчений, але чесний, без хитрощів, любив мою дочку — душі не чув! І життя не шкодував заради дітей, а за мене ладен був піти в огонь та у воду! (...)

Проект обкладинки
до роману
Шолома-Алейхема
«Тев'є-молочник»,
згенерований ШІ

Де вже міг я навіть думати про Палестину? Я мав добру Палестину в себе в хаті! Та і як можна залишити, скажіть, будь ласка, удову з маленькими дітьми-сиротами напризволяще, без шматка хліба? Хоч, як подумати, чим я можу їй допомогти? Я ж їй не воскресну чоловіка, а дітям її не поверну батька з того світу. Та й сам я теж не більше як грішна людина, на старості літ хотілося б дати трохи спокою старим кісткам, відчутти, що й ти людина, а не скотина. Досить того гармидеру, досить скніти в земних справах! Час трохи подумати й про той світ (...). І раптом маєш — ставай на старості літ батьком малих сиріток! Думаєте, що це вже все? Не поспішайте! Головне буде далі, бо в Тев'є, коли трапиться біда, то, як ви добре знаєте, вона за собою тягне ще одну біду (...).

Чоловік молодшої доньки Бейлки збанкрутував, тож вони змушені виїхати до Америки, де бідували. Згодом стало трохи краще. Вони почали в'язати панчохи на машині. Вистачало проблем і в інших доньок: одна — молода вдова, а інша живе казна-де на поселенні.

Одним словом, було це давно, одразу після японської війни, у самий розпал царських конституцій, тоді, коли посипалися на голови євреїв

«благодіяння», спершу по великих містах, а потім і в маленьких містечках. Але мене це не обходило, та й не могло обходити. Чому? Дуже просто! Живеш стільки років між селянами, то й приятелюєш з усіма хазяїнами в селі. Дід Тевель у них — перша спиця в колесі! Потрібна порада — то як Тевель скаже; ліки від пропасниці — до Тевеля; позичка — теж у Тевеля. Ну, чи ж треба було мені думати про такі дурниці, як погроми, коли селяни мені не раз казали, щоб я анітрішечки не боявся — вони цього не допустять! Так воно й було, ось послухайте.

Коротше кажучи, повертаюсь одного разу додому з Бойберика, — я ще був тоді у «величі моїй», колишнім Тев'є, торгував сиром, маслом, сметаною. Розпрягаю коняку, підкидаю їй сіна, вівса підсипаю, не встиг навіть помитися до обіду, дивлюся — повний двір селян, уся громада, найповажніші хазяїни, багатії зі старостою Іваном Поперилом на чолі, і всі вони якісь дивні, святкові!.. Мені спочатку навіть тьохнуло серце: «Що це за свято, ні сіло ні впало?» Але відразу ж сам себе заспокоїв: «Фе, Тев'є, соромно тобі! Усе своє життя живеш серед селян тихо й спокійно, і ніхто тебе ніколи не зачіпав навіть на волосинку!..» І я виходжу до них зі щирим привітанням:

— Радий вас бачити, — кажу я їм, — що ви тут поробляєте, мої любі сусіди? І що скажете доброго? Які новини принесли?..

Виступає наперед староста Іван Поперило та звертається до мене досить одверто й без будь-яких передмов:

— Ми прийшли, — каже він, — до тебе, Тевелю... Ми хочемо тебе бити...

Як вам подобається така мова? Це зветься: «Наздогад буряків, щоб дали капусти», говорити манівцем... Можете собі уявити, як мені стало на душі. Але виказувати — дзуськи! Тев'є — не хлопчисько!.. І я озиваюся до них досить бадьоро:

— Добридень, — кажу, — щастя вам боже, але чого це ви, дітоньки, так пізно згадали? В інших місцях про це вже майже й забули!..

Тоді староста Іван Поперило відповідає мені цілком серйозно:

— Розумієш, Тевелю, — каже він, — ми все радилися між собою, бити тебе чи не бити. Скрізь, по всіх місцях, вас б'ють. Чому ж, — каже, — нам тебе проминути?.. Тому громада ухвалила, — каже, — щоб ми тебе побили... Ото тільки ще самі не знаємо, що нам із тобою робити, Тевелю: чи вибити шибки в тебе, чи розпороти перини й подушки та випустити з них пір'я, чи спалити тобі, — каже, — хату з хлівом, з усією твоєю худобою.

Тут мені стало вже зовсім моторошно на душі. Дивлюся на селян, які стоять, спершись на довгі дрючки, і перешіптуються про щось стиха. Виходить, що це не жарт? «У такому разі, — думаю собі, — погані твої справи, Тев'є! Бо коли, хай бог боронить... мало що глитаї можуть устругнути. Е, Тев'є, — думаю собі, — з ангелом смерті не можна жартувати — треба їм щось сказати!..»

І чого мені тут довго перед вами розводитися, любий друже! Судилося, певно, щоб сталося чудо, бо Всевишній напоумив мене, щоб я не занепадав духом. Я набрався мужності й лагідно озиваюся до них, до наших сільських багатіїв:

— Послухайте, дорогі сусіди, якщо громада так ухвалила, то сперечатися не доводиться: мабуть, ви знаєте, що Тев'є у вас заслужив, щоб ви знищили до пня все його майно й усю його худобу... Але чи знаєте ви, — кажу, — що є ще вищий за вашу громаду? Ви знаєте, що є Бог на світі? Я не кажу, мій Бог чи ваш Бог. Я маю на увазі того Бога, який є Богом усіх людей, сидить, — кажу, — отам на небі й поглядає на всі підлоти, що чиняться на землі... Можливо, — кажу, — що Він сам накреслив, щоб покарано було мене, безневинного, вашими руками, руками моїх найкращих друзів, а можливо, також навпаки, що Він ні в якому разі не хоче, щоб Тев'є зробили щось лихе... Хто знає волю Господню? Будь ласка, — кажу, — може, знайдеться тут серед вас такий, що візьметься, — кажу, — і дошукається правди?..

Одним словом, вони, певно, побачили, що Тев'є не переспориш. Озивається тоді до мене староста Іван Поперило:

— Справа, — каже, — така. Ми проти тебе, Тевелю, власне, нічого не маємо. Ти хоч і єврей, але непогана людина. Проте бити тебе треба: громада так ухвалила — пропало! Ми тобі хоч виб'ємо шибки. Це, — каже він, — ми мусимо зробити, бо, може, хто проїде, то нехай побачить, що ми тебе били, а як ні, то нас ще оштрафують.

Ось із цими словами, які я вам точно переказую, — нехай мені так щастить, куди б я не подався! — звернувся він до мене. Ну, а тепер питаю я вас, пане Шоломе-Алейхеме, ви ж людина, яка об'їздила весь світ, — скажіть, хіба не правий Тев'є, коли каже, що ми маємо великого Бога?.. (...)

Сиджу я собі отак одного разу на призьбі перед моєю хатою, поринувши в думки. Надворі літо, сонце пече, а голова обертом іде: «Гвалт, гвалт, де це чувано! Теперішні часи! Такий розумний світ! Такі великі люди!.. А де Бог? Де старий єврейський Бог? Чого він мовчить? Як допускає він до такого? Гвалт, гвалт і ще раз гвалт!» І думаючи отак про Бога, за одним разом заглиблююся в небесні справи та вдаюся у філософію: що таке цей світ, і що є той світ, і чому не приходить Месія? «Ех, — думаю собі, — зробив би він розумно, — це я про Месію, — коли б він заїхав до нас тепер верхи на своєму білому коні. Ото було б добре! Ми, бідні, убогі євреї з Касрилівки, з Мазепівки, із Злодіївки й навіть із Єгупця чи з Одеси, ой, як ми виглядаємо його! Просто очі мало на лоба не вилазять! Уся наша надія тепер тільки на те, що, може, Господь Бог зробить таке чудо й прийде Месія!..»

Тим часом, поки я отак сиджу, заглибившись в оці думки, дивлюся — білий кінь, а на ньому сидить хтось верхи та прямує до воріт моєї хати! Тпр-ру! — зупинився, зліз, прив'язав коня до брами й сам простує до мене:

— Здрастуй, Тевелю!

— Здрастуйте, здрастуйте, ваше благородіє! — відповідаю привітно, а сам думаю: «Сподіваєшся Месії, а приходить урядник...» Я підводжуся та йду назустріч урядникові.

— Просимо до господи, дорогий гостю, — кажу. — Що чувати у великому місті й що скажете доброго, пане мій?

А серце от-от вискочить із грудей — так кортить знати, у чому річ. Але урядник має час. Він закурює неквапливо цигарку, пускає дим, спльовує та озивається до мене:

— Скільки, приміром, часу тобі треба, Тевелю, щоб ти спродав твою хату з усіма твоїми бебехами?

Поглядаю на нього здивовано:

— Навіщо, — питаю, — мені продавати мою хату? Кому, цікаво знати, заважає вона?

— Вона, — каже, — нікому не заважає, але я приїхав виселити тебе із села.

— Тільки це, нічого більше? За які такі добрі діла? Чим заслужив я у вас таку честь?..

— Це не я тебе виселяю, — каже він, — а губернія виселяє.

— Губернія? — кажу. — Що ж вона такого знайшла в мені?

— Не тільки тебе, — каже він, — і не тільки звідси, але з усіх навколишніх сіл. Навіть з Анатівки, яка досі була містечком, а тепер теж стає селом, і звідти виженуть, — каже він, — усіх ваших...

Мені навіть трохи полегшало на серці, як, кажуть: горе громади — половина розради. Але все-таки мене це обурює, у душі спалахує гнів. Звертаюся до урядника:

— Скажи-но мені, чи ти хоч знаєш, ваше благородіє, що я живу тут на селі більше, ніж ти. Чи знаєш ти, — кажу, — що тут, у цьому кутку, ще мій батько, мир йому, жив, і мій дід, хай царствує, і моя бабка, мир їй?

Я не лінуюсь і перераховую йому всю сім'ю, кожного за його ім'ям, де хто жив і де хто помер... Він мене, уявіть собі, вислухав, а коли я закінчив, каже мені:

— Дивак ти, слово честі, Тевелю; можеш наговорити сім кіп гречаної вовни. Навіщо мені здалися твої байки про твою бабку та твого діда? Нехай вони, — каже, — спочивають у світлому раю! А ти, Тевелю, збирай усі твої бебехи й фур-фур на Бердичів!..

Це мене обурює ще більше! Мало того, що ти, катюго, переказав мені таку добру звістку, то ще знущаєшся — фур-фур на Бердичів!.. Хоча скажу йому все, що накіпіло на серці... І я озиваюся до нього:

— Ваше, — кажу, — благородіє! Ти вже тут стільки часу урядником, чи чув ти будь-коли, щоб хто із сусідів поскаржився на мене, що Тев'є його обікрав, чи пограбував, чи обдурив, чи так забрав щось? Ану, поспитай у всіх селян, — кажу, — чи не жив я з ними набагато краще,

Сцена з вистави «Поминальна молитва». Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка. м. Київ

ніж найкращі сусіди між собою? Чи я не бував, — кажу, — пане, у тебе самого багато разів просити за селян, щоб ти їх не кривдив?..

Це вже йому, певно, не припало до смаку! Він підвівся, роздушив цигарку пальцями, шпурнув її геть від себе й каже мені:

— Я не маю часу з тобою довго розп'ятювати. Прибув папірець, а далі мене ніщо не обходить! Ходімо, — каже, — ти мені підпишешся на папірці. А часу на виїзд дається тобі три дні, щоб ти міг поспродувати все й приготуватись у дорогу.

Побачивши, що кепська справа, озиваюсь я до нього:

— Ти даєш мені, — кажу, — три дні? Дай тобі боже, щоб ти за це жив три роки, — кажу, — у багатстві й пошані. Щоб Бог віддячив тобі за ту добру звістку, яку ти приніс мені в хату...

Добре, добре всипав я йому, як Тев'є вміє! Справді, що я втрачаю? Однаково пропадати ні за цапову душу! Був би я молодший хоч би років на двадцять, і жила б іще моя Голда, мир їй, і був би я той самий Тев'є-молочник, що колись, за минулих років, еге-ге! Я б так легко не піддався. Я б опирався, бився до крові! Але тепер — що? Заходжу я до хати й озиваюся до моєї дочки-вдови:

— Цейтл, — кажу, — ми перебираємось до міста. Годі нам жити в селі. Міняючи місце — міняєш долю... Візьми, будь ласка, — кажу, — приготуй усе, збери заздалегідь бебехи, самовар та інше, а я піду продам хату. Надійшов папірець, щоб ми очистили це місце та щоб за три дні нашого духу тут не залишилося!

Почувши від мене таку радісну звістку, удова моя як не здійме плач, а дітоньки її, на неї дивлячись, теж зарюмсали, і почалася така веремія, що хоч тікай із хати. Я тоді розгнівався і вилив усе, що накопало на серці, на мою нещасну дочку:

— Де це ви взялися, — кажу, — усі на мою голову? Чого ви кислоти розсипали, ні сіло ні впало, як старий кантор перед великим постом?.. Що я, один у Бога? Єдиний його улюбленець? Мало, — кажу, — євреїв тепер виганяють із сіл? Піди послухай, що урядник розповідає! Є відомості, — кажу, — що навіть твоя Анатівка, яка досі була містечком, теж стає, з божої ласки, селом, заради анатівських євреїв, — кажу, — щоб їх теж можна було всіх вигнати. А коли так, — кажу, — чим же я гірший від усіх євреїв?

Отак утішаю я її, мою дочку, але ж вона все-таки баба, то й каже мені:

— Куди ми всі подамося? Де голову притулимо? Де будемо шукати нових місць?..

— Дурненька! — кажу. — Коли Бог прийшов до нашого прапрадіда патріарха Авраама й сказав йому: «Іди геть із країни твоєї, забирайся зі своєї домівки», то хіба Авраам, — кажу, — перепитував у нього: куди?.. Бог сказав йому: «У ту країну, яку я тобі покажу», — тобто під чотири вітри. Ми підемо, — кажу, — куди очі ведуть, туди ж, куди йдуть усі євреї! Що буде з усіма, то буде й із нами. А чим ти краща від твоєї сестри-багатійки Бейлки? Їй личить бути тепер зі своїм Педоцуром в Америці й там заробляти на життя. Чому ж воно не личить тобі?.. Благословенний будь, Усевишній, — кажу, — що ми хоч маємо із чим вирушати. Трохи залишилося ще від минулих часів, а трохи від худоби, яку ми, — кажу, — продали, а трохи перепадає від продажу хати. До зернини зернина — ось і повна торбина. І за це спасибі!

Одним словом, я якось умовив її, щоб вона не дуже комизилася. Я пояснив їй досить переконливо: коли приходить урядник і приносить папірця про те, що нам наказують забиратися геть, то не можна бути свинею, — треба забиратися.

Тев'є продав свій будинок сільському старості Івану Попериліві та з родиною покинув Касрилівку.

(Переклад Є. Райцина)

Поліркуйте!

- Як Тев'є дізнається про рішення громади вигнати його з Касрилівки? Які слова чи дії найбільше його вражають?
- Які події розділу нагадують про єврейські погроми?
- Чому Тев'є не чинить спротиву, коли йому наказують залишити село? Що це говорить про його характер і світогляд?
- Що символізує розбите вікно в будинку Тев'є? Чому мешканці села обмежуються лише цим, а не застосовують відкриту силу?
- Яку роль у розділі відіграє мовчання сусідів-українців? Чи можна це мовчання назвати співчуттям?
- Куди вирушає Тев'є? Чи є це втечею, поразкою чи новим початком?
- Чи відчуває Тев'є розпач, покидаючи Касрилівку? Як він прощається з домом, кобилою, селом?
- Чому розділ називається «Іди геть!»? Кому належать ці слова?
- Яким ви уявляєте автора твору про Тев'є?

Псевдонім Шолом-Алейхем, який обрав собі автор «Тев'є-молочника», має походження з мови ідиш (שׁוֹלֵם אֱלֵיחֵם — шолем-алейхем) і дослівно перекладається «Мир вам». Це традиційне єврейське привітання, на яке відповідають «Алейхем шалом» («Вам мир»). У сучасній мові зазвичай використовують лише скорочену форму привітання: «Шалом».

Митець і доба

Шолом-Алейхем (справжні ім'я та прізвище *Соломон Рабинович*) народився 2 березня 1859 р. в м. *Переяславі*, що на *Київщині*, у родині дрібного крамаря. Після смерті матері тринадцятирічний Соломон зростав у м. *Воронькові*, неподалік *Борисполя*. Навчався в єврейській релігійній школі, а згодом — у повітовій російській школі.

Уже в дитинстві захоплювався читанням. Після прочитання роману Д. Дефо «Робінзон Крузо» написав власну версію твору на єврейську тематику — і вже тоді вирішив стати письменником.

Будучи молодим учителем у маєтку заможного єврея Лоева, він закохався у свою ученицю Голду, яка згодом стала його дружиною, незважаючи на заборону батька. Подружжя виховало шістьох дітей.

Після невдалих біржових спекуляцій Шолом-Алейхем втратив статки. Він змінив чимало професій: від репетитора до редактора й мецената. Водночас постійно писав, публікувався, підтримував молодих авторів.

Після єврейських погромів 1905 р. змушений був залишити рідну домівку. Жив у Львові, Женеві, Берліні, а останні роки — у США.

Шолом-Алейхем помер 13 травня 1916 р.

Культурно-історичні паралелі

Шолом-Алейхем прожив в Україні 45 років. Саме тут відбуваються події більшості його творів. Письменник змальовував життя єврейських родин, часто під вигаданими назвами українських міст: Київ — Єгупець, Боярка — Бойберик, Одеса — Чорноморськ.

У його творчості звучить подяка українському народові. В оповіданні «Пасха на селі» письменник зворушливо описує дружбу єврейського хлопчика Файтла й українського Хведька. У повісті «Пісня пісень» головний герой милується красою української природи.

Шолом-Алейхем цінував українську культуру: зберігав «Кобзаря» Т. Шевченка, цитував вірші напам'ять, спілкувався з М. Коцюбинським, М. Лисенком та іншими українськими діячами.

Поліркуйте!

- Що вас вразило в розповіді про життєвий та творчий шлях Шолома-Алейхема?
- Укажіть на карті України міста та села, у яких проживав Шолом-Алейхем або ж у яких розгортаються події його творів.
- Що символізує місто Єгупець у романі? Чому воно згадується в момент, коли Тев'є просить квиток у касі?

Досліджуємо твір

Шолом-Алейхем писав романи, повісті, оповідання, п'єси. Його твори перекладено багатьма мовами світу. Особливе місце у творчості належить роману **«Тев'є-молочник»** — одному з найвідоміших творів митця, написаному в 1894–1916 рр.

Головний герой — Тев'є, бідний єврей-молочник з українського села, що веде філософські бесіди з уявним слухачем або з автором — Шоломом-Алейхемом. Ця проста людина з тонкою душею і філософським поглядом на життя — уособлення народної мудрості, гумору, терпіння та гідності. Він цитує Біблію, говорить притчами, міркує про сенс життя, а водночас змушений виживати в жорстокому світі.

У Тев'є сім доньок, долі п'яти з них показано в романі. Через ці історії розкриваються важливі теми — кохання, батьківські настанови, конфлікт поколінь, релігійна толерантність, соціальна нерівність, зрада й прощення, трагічні події в житті єврейського народу в першому десятилітті ХХ ст.

Шолом-Алейхем майстерно поєднав гумор і трагедію. Він змалював повсякденне життя єврейської родини з любов'ю, теплом і сумом, крізь призму гіркої іронії.

Його твори сповнені «сміху крізь сльози». Тев'є жартує навіть тоді, коли його душу розриває біль. Гумор стає захисним механізмом, способом вистояти перед ударами долі. Саме ця особливість — поєднання трагедії з легкою іронією — робить твір «Тев'є-молочник» унікальним і глибоко людським. У романі утверджується ідея стійкості «маленької» людини перед життєвими негараздами, невичерпності та сили народного гумору.

Після того як Педоцур виганяє Тев'є, той говорить, що вирушає до Палестини. Це не лише географічна подорож, а символ надії, утечі, духовного очищення. Тев'є їде не як переможений, а як той, хто зберіг себе й віру.

У творі «Тев'є-молочник» поєднано елементи драми, комедії та філософської притчі. Сам автор називав *жанр твору* «оповідками, розказаними Тев'є». Кожна розповідь із твору — це окрема історія із життя героя, але разом вони утворюють єдиний *роман-хроніку* про єврейську родину на тлі великих історичних, соціальних і моральних змін.

Читацькі діалоги

- Які теми поєднано в романі?
- Визначте головну ідею твору.
- У чому полягає жанрова своєрідність «Тев'є-молочника»?
- Пригадайте образ художника Бермана з новели О. Генрі «Останній листок». Що спільного між героями О. Генрі та Шолома-Алейхема? Чому кожний їхній образ можна назвати «маленькою» людиною?

Мистецькі діалоги

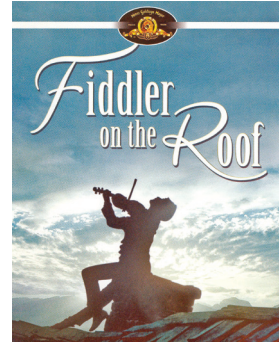
Образ Тев'є, створений Шоломом-Алейхемом, перетворився на знаковий культурний символ. Його філософську простоту, гумор і глибоку людність виражено в живописі, театрі, музиці й кінематографії.

Одним із найглибших інтерпретаторів образів Шолома-Алейхема в малярському мистецтві є **Анатолій Каплан**.

У графічній серії «Тев'є-молочник» (1957–1960-ті роки) митець створив поетичний світ єврейського містечка, передаючи гірку іронію та ніжність, з якою Шолом-Алейхем змалював життя. Тев'є на гравюрах художника — не просто бідняк із возом, а вічний мудрець у дорозі на тлі мінливого світу. А. Каплан говорив: «Я бачив у Тев'є людину, яка не втрачає гідності навіть тоді, коли світ навколо руйнується».

Образ Тев'є-молочника художньо відображено на сцені Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка (м. Київ). У виставі акцентовано не лише на єврейській ідентичності героя, а й на проблемах, які є загальнолюдськими, — батьківська втрата, боротьба між традицією та сучасністю, людська самотність.

Образ Тев'є став знаковим у світовій культурі. Твір Шолома-Алейхема надихнув американського композитора **Джеррі Бока** на створення мюзиклу «Скрипаль на даху» (названо на честь картини М. Шагала). Згодом канадський режисер **Норман Джуїсон** зняв музичний фільм «Скрипаль на даху», який отримав чотири премії «Оскар» і «Золотий глобус».

Постер до фільму
«Скрипаль на даху»
(реж. Н. Джуїсон,
США). 1971 р.

Поліркуйте!

- Чому, на вашу думку, твір Шолома-Алейхема має так багато інтерпретацій у різних видах мистецтва?
- З якою з інтерпретацій ви хотіли б ознайомитися більше? Чому?

Працюємо творчо

- Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).
- Знайдіть в інтернеті конструктор коміксів «Canva» та створіть короткий комікс (4–6 кадрів), у якому відобразить один з епізодів твору «Тев'є-молочника», що поєднує гумор і трагізм (наприклад: діалог Тев'є з касиром на вокзалі, перше знайомство з Перчиком, візит до доньки Бейлки тощо).
- Підготуйтеся до рольової гри. Запропонуйте сценарій для подкасту-інтерв'ю з Тев'є.
- Оберіть одну цитату Тев'є з твору та представте її як сучасну соціальну публікацію у формі посту в одній із соціальних мереж.
- Створіть ментальну карту простору героя: село, Бойберик, Єгупець, Палестина. Позначте кожне місце короткою асоціацією або цитатою.
- Уявіть, що Тев'є збирається виїжджати. Складіть «валізу пам'яті»: п'ять речей, які він обов'язково візьме із собою. Для кожної речі — коротке пояснення.

Читацька самоперевірка

- Як життя єврейського письменника пов'язане з Україною?
- Якими постають сімейні цінності в родині Тев'є? Як змінюється його ставлення до доньок упродовж твору?
- Чи справді Тев'є — народний філософ і вчитель? Що в його поглядах і мовленні може навчити сучасних читачів?
- Тев'є запитує: «Чому євреї та неєвреї відокремлені?» Дайте відповідь.
- Чому Тев'є вирішив виїхати до Палестини? Чи вбачає він у цьому втечу, прощення чи новий початок?
- Які риси характеру допомогли Тев'є пережити особисті трагедії?
- Яким постає образ України у творі Шолома-Алейхема?
- Чому образ Тев'є актуальний і нині?

З ДРАМАТУРГІЇ ХІХ століття

ЄВРОПЕЙСЬКА РОМАНТИЧНА Й РЕАЛІСТИЧНА ДРАМАТУРГІЯ

Читацький путівник

Цей розділ розповість вам про європейське й українське театральне мистецтво ХІХ ст., яке розвивалося від класицизму до модернізму. Ви дізнаєтеся про стильове розмаїття, жанрову специфіку, тематику, особливості сюжетів, конфліктів та образної системи драматичних творів цього періоду.

У драмі німецького драматурга Ф. Шиллера ви побачите втілення ідей доби Просвітництва, прослідкуєте боротьбу героїв твору за свободу, права людини, ідеї гуманізму. А п'єса українського митця М. Старицького допоможе вам глибше пізнати культуру, побут українців, національний характер того часу.

Пригадайте! Драма — це один із трьох основних родів літератури разом з *епосом* і *лірикою*. У драмі сюжет розкривається через дії та розмови дійових осіб (діалоги, полілоги, монологи), а розлогі описи, відступи замінені невеликими ремарками — авторськими поясненнями про місце та час дії, портрети персонажів тощо.

Читацькі діалоги

- Назвіть драматичні твори, які ви вивчали на уроках літератури або читали самостійно. Чим вони вам запам'яталися?

Митці та доба

ХІХ ст. в європейській драматургії характеризується унікальними творами, які вирізняються своєю глибиною, складністю, інноваційними ідеями. Це період глибоких змін у театрі, коли драматурги відходили від традицій класицизму ХVІІІ ст. і досліджували нові форми, ідеї та соціальні питання. У центрі уваги драматургів цього часу — пафос дії, боротьби. У творах зберігається хронологія подій. Конфлікт у драмі — зовнішній, це відкрите зіткнення персонажів між собою. Є поділ на позитивних і негативних героїв. Фінал твору чіткий і зрозумілий.

На початку ХІХ ст. європейський театр, що орієнтувався на традиції епохи Просвітництва, був не розвагою, а своєрідною «проповіддю в масках», адже п'єси не лише розважали, а й формували світогляд глядачів і глядачок. Відомий драматург тієї доби Ф. Шиллер вважав драматургів «священниками духу», переконував, що театр має «виховувати народ так само, як церква».

Європейські драматурги-романтики в першій половині ХІХ ст. орієнтувалися на традиції В. Шекспіра, Ф. Шиллера. Драматичні твори цього періоду втілюють ідеї романтизму, тож вирізняються бурхливою емоційністю, зображенням яскравих почуттів, надзвичайних героїв. Спостерігається сміливе поєднання контрастного, зокрема веселого та сумного, трагедії і комедії, бурлеску.

У другій половині ХІХ ст. в європейському театрі утверджуються традиції реалізму. На сцені з'являються вже не лише опетизовані герої, а й прості люди з їхніми проблемами й інтересами. Драматурги-реалісти прагнуть зобразити життя людей не ідеалізованим, а таким, яким воно є насправді, простежити вплив суспільства на формування характерів своїх персонажів. Найбільший внесок у створення драматургії реалізму належить французькому письменнику В. Гюго.

Бурхливим розвитком вирізняється і українська драматургія цього часу. У багатьох культурних центрах України існували театри (Львівський театр Скарбека, Київський та Одеський міські театри та ін.). Сюжети українських п'єс ХІХ ст. здебільшого нескладні. У них розгортаються, зазвичай, любовні історії, морально-етичні конфлікти.

Тогочасні українські драматурги віддавали перевагу жанру комедії. Це драматичний твір, у якому за допомогою засобів гумору та сатири розвінчують негативні суспільні явища, змальовують смішне. Відомим автором комедій є український драматург М. Старицький.

Українські драматурги з любов'ю змальовували різні верстви тогочасного українського суспільства, його побут, звичаї, уміло відтворювали барвисту народну мову, фольклорні скарби. У п'єсах утверджували основну думку: щира любов, людяність, доброта завжди беруть гору над егоізмом, пихатістю і корисливістю. Саме тому перші українськомовні п'єси вже близько двох століть мають незмінну популярність, не сходять зі сцен вітчизняних і багатьох зарубіжних театрів.

Поліркуйте!

- Що ви дізналися про розвиток європейського й українського театру в ХІХ ст.?

ФРІДРІХ ШІЛЛЕР
(1759–1805)

Читацький путівник

Для того щоб розширити уявлення про європейську драматургію, ознайомтеся з п'єсою німецького драматурга *Ф. Шіллера* «*Вільгельм Телль*», у якій відтворено ідеї Просвітництва, розкрито тему народної волі, героїзму звичайної людини.

Твір, який ви прочитаєте, засвідчує, що навіть одна людина може змінити хід історії, якщо її серце сповнене любові до правди й добра. Це не лише захоплива історія про швейцарського стрільця Вільгельма Телля, а й вічне послання про те, що свобода — не дарунок, а право, яке потрібно захищати. Саме тому образ головного героя твору вже понад два століття надихає людей на боротьбу за незалежність своїх країн.

Культурно-історичні паралелі

Часи, коли була написана драма «*Вільгельм Телль*» (1804), — це період наполеонівських війн і зростання національних рухів. За основу твору взято події, пов'язані з боротьбою швейцарського народу за незалежність у XIV ст. Тоді посилилася влада австрійських герцогів із династії Габсбургів, які прагнули підкорити незалежні швейцарські кантони¹. Австрійські намісники зловживали владою, накладали важкі податки, пригнічували місцеве населення.

У відповідь на утиски ці кантони уклали в 1291 р. Федеральну хартію. Це об'єднання вважають початком незалежної Швейцарської Конфедерації. Хартія мала на меті не революцію, а самозахист, збереження звичаєвого порядку та права вільного самоврядування.

ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЬ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Герман Геслер — імперський намісник (ландфогт) у Швіці й Урі;

Вернер фон Атtingаузен — можновладний барон;

Ульріх фон Руденц — його небіж;

Вернер Штауффахер, Конрад Гунн — селяни зі Швіцу;

Вальтер Фюрст, Вільгельм Телль, Рессельман — священник, Петерман — паламар, Кюоні — пастух, Верні — мисливець, Руоді — рибалка — селяни з Урі;

Арнольд Мельхталь, Конрад Баумгартен — селяни з Унтервальдену;

¹ *Кантон* — адміністративно-територіальна одиниця в деяких країнах Європи, зокрема у Швейцарії.

Зеппі — підпасок;
Гертруда — дружина Штауффахера;
Гедвіга — дружина Телля, дочка Вальтера Фюрста;
Берта фон Брунек — заможна спадкоємиця;
Вальтер, Вільгельм — діти Телля;
Фрісгард, Лейтгольд — наймані піхотинці Геслера;
Рудольф Гаррас — конюший Геслера;
Йоганн Парріціда — герцог Швабський.

ДІЯ ПЕРША

Ява перша

Події розгортаються на високому скелястому узбережжі Фірвальдштетського озера, навпроти містечка Швіц. Раптово з'являється поранений чоловік — це *Баумгартен*. Закривавлений, він просить рибалку *Руоді* переправити його через озеро, бо за ним женуться вершники імперського намісника (ландфогта). Баумгартен розповідає, що він захистив свою дружину від Ланденбергера, ударивши нападника сокирою по голові. Присутні чоловіки обурені знущанням ландфогта, але Руоді боїться вирушати — на озері здійнялася шалена буря з блискавками й громом. У цей час з'являється *Вільгельм Телль*, який також просить рибалку про допомогу чоловікові. Але марно, Руоді боїться негоди. Тоді Телль сам береться перевезти Баумгартена.

Баумгартен

Про це дізналися, і от — погоня...

Ми тут говоримо... а час біжить...

Чути грім.

Куоні

Мерщій, рибалко, перевозь його!

Руоді

Не можна. Починається гроза.

Перечекати треба.

Баумгартен

Боже милий!

Я ждаль не можу — це для мене смерть...

Куоні (до рибалки)

Ну, з богом! Треба помагати ближнім.

Із кожним з нас це скоїтись може.

Грім і вихор.

Руоді

Знявсь вихор, бач як озеро хвилює, —

Не втриматись нам проти хвиль і бурі.

Баумгартен (*стоїть перед ним
навколішках*)

Вам Бог відплатить, згляньтеся на мене!

Верні

Життя тут гине. Май же милосердя.

Кюні

Він — батько, є дружина в нього й діти!

Знову удари грому.

Руді

Життя й мені тут доведеться втратити,
А й в мене є дружина й діти... Гляньте,
Як хвиля б'є, як вихорить навколо
І як вирує темна глибочина!
Я б рад людину чесну врятувати,
Та бачите самі — це неможливо.

Баумгартен (*усе ще навколішках*)

Невже потраплю ворогу я в руки,
Тоді як берег рятівний так близько!
Ось він! Його я звідси добре бачу,
До нього долетить і голос мій,
Ось човен, щоб мене урятувати,
А я тут марно помочі благаю!

Кюні

Он хтось іде.

Верні

Це Телль — з мого села.
Телль з луком-самострілом.

Телль

Хто чоловік цей, що рятунку просить?

Кюні

Він з Альцеллена. Від наруги честь
Свою оборонявши, він убив
Імперського намісника недавно, —
Ландфогта рейтари за ним женуться.
Про перевіз благав він човняра,
А той боїться бурі і не їде.

Руді

Спитайте Телля, він веслує добре, —
То й він підтвердить, що пливти не можна.

Афіша до опери
Дж. Россіні «Вільгельм Телль»

Телль

В біді на все відважитися можна.
Сильні удари грому, на озері — велика хвиля.

Руді

Щоб сам я кинувся в цю пащу смерті?
Ніхто при розумі цього не зробить.

Телль

Про себе смілий думає востаннє, —
На бога здайся й гнаного врятуй!

Руді

Вам добре радити в затишній бухті.
Он озеро, он човен — спробуй сам!

Телль

Глиб виру швидше зглянеться, ніж фогт¹.
Сміліш, весляр!
Пастухи і мисливці,
Рятуй його, рятуй!

Руді

Ні, будь він брат мій чи дитина рідна,
Не зважусь я в день Сімона та Юди —
Чекає жертви озеро бурхливе.

Телль

Не допоможуть марні тут розмови.
Жде гнаний захисту, а час біжить.
Чи їдеш ти, човняр?

Руді

Ніяк не можу!

¹ *Фогт* — середньовічна посадова особа, наділена значними повноваженнями.

Телль

То з нами бог! Давай свого човна!
Хай щастя спробую, як стане сили.

Кюні

Відважний Телль!

Верні

Мисливець, видно, справжній!

Баумгартен

О Телль! Мій добрий ангел-визволитель!

Телль

Я від ландфогта, може, вас врятую,
Від бурі ж інший хай врятує нас.
Вам краще здатися на волю божу,
Ніж на людську.

(До пастуха.)

Утіш мою дружину,
Якщо мене земна спіткає доля, —
Вчинив я те, чого не міг не вдіять.

(Заскакує в човен.)

Кюні *(до рибалки)*

Стерничий вмілий ви. Чому ж відваги
Не стало вам, тоді як Телль відваживсь?

Руді

Є й кращі в нас, що з ним би не зрівнялись, —
У горах Телля другого нема.

Верні *(з верху скелі)*

Відчалив він! Вперед, плавець відважний!..
Погляньте, як гойдає човен хвиля!

Кюні *(на березі)*

Але він зник... їх залило водою...
Стривай... Он знов мелькнув!.. О, як сміливо,
Як мужньо він змагається з буруном!

Зеппі

Погляньте, скачуть рейтари ландфогта!

До місця подій прибувають люди ландфогта та вимагають убивцю. Побачивши селянина на іншому боці, вони звинуватили рибалку й пастуха у своїй невдачі:

А ви їм пособляли, —
Розплатитесь! Назад, на їх отари!

Паліть хатини їх, усе руйнуйте!
(Усі приголомшені, біжать за рейтарами.)

Руоді, ламаючи руки, викрикує:

Небесне правосуддя!
Коли ж Вітчизни прийде визволитель?

Ява друга

Події розгортаються в Штейнені, у Швіцькому кантоні. Біля свого будинку селянин *Вернер Штауффахер* веде розмову з *Пфейфером* із Люцерна про засилля Австрії у Швейцарії. Дружина Штауффахера *Гертруда* помічає, що чоловік похмурий, хоча в їхньому домі достаток. Штауффахера тривожить недавня розмова з намісником *Геслером*, який принизив його. Гертруда пояснює, що той заздрить добробуту Штауффахера, бо сам нічого не має. Вона закликає чоловіка боротися за свободу. Тим часом Телль і селянин Баумгартен прибувають на берег, і Телль радить знайти підтримку в Штауффахера — захисника народу.

Ява третя

Біля Альторфа добудовують фортецю, усі метушаться, працюють. Наглядач ходить із канчуком, підганяючи робітників. На споруду прийшли подивитися Штауффахер і Телль. Вільгельм переконаний: хто будує мури, руки тих людей і звальять їх, бо в народі є своя твердиня вольності, дана богом, — гори. У цей час на площі з'являється глашатай із новим указом: в Альторфі на стовпі вивісять капелюх, перед яким, як перед самим намісником, треба буде знімати свої шапки та вклонятися. Натовп глузує із цього сміхотворного оголошення:

Була б то імператорська корона!
А це ж — австрійський капелюх, що висить
Над троном, — там, де лени роздавали.

Люди не хочуть підкорятись австрійським загарбникам.

Штауффахер доходить остаточного висновку: треба спільно боротися. Телль обіцяє свою підтримку й допомогу у справі, просить покликати його, коли «справжнє діло закипить».

Ява четверта

Розмова відбувається в домі *Вальтера Фюрста*, селянина з Урі, який доводиться тестем Вільгельму Теллю. У його домі переховується хлопець з Унтервальдену, *Арнольд Мельхталь*. Арнольда переслідує ландфогт *Ланденбергер* за порушення наказу. Арнольд Мельхталь тікає від переслідування ландфогта Ланденбергера, бо побив його слугу за спробу відібрати волів. Переховуючись у Вальтера Фюрста, він дізнається, що фогт помстився його батькові — наказав осліпити старого. Тим часом до Фюрста приходить Штауффахер, і вони обговорюють жорстокість намісників і нестерпне становище народу. Арнольд, сповнений гніву, обіцяє помсту, але його стримують. Чоловіки вирішують підняти повстання, зібрати людей з усіх трьох кантонів і домовляються про зустріч на таємній галявині, де заприсяглися звільнити свою Батьківщину від габсбурзьких фогтів.

Читацькі діалоги

- У яких історичних умовах відбувається дія драми? Як це впливає на поведінку героїв?
- Чому Руоді, хоча й знався на веслуванні, відмовився допомогти Баумгартену? Як ви оцінюєте його вчинок?
- Що символізує буря в цій сцені? Як вона впливає на розвиток подій твору?
- Яким постає Вільгельм Телль у цьому уривку? Що свідчить про його силу духу та моральну стійкість?

ДІЯ ДРУГА

Ява перша

У своєму замку барон Аттінгаузен п'є із селянами з одного келиха, демонструючи єдність із народом. Він докоряє своєму небожеві Ульріху фон Руденцу за байдужість до страждань співвітчизників і службу Габсбургам. Руденц виправдовується тим, що хоче слави й лицарських звершень, а не буденного життя серед пастухів. Барон намагається присоромити юнака за зневагу до Батьківщини та народних звичаїв. Справжньою причиною відступництва Руденца виявляється кохання до Берти фон Брунек — прихильниці двору. Аттінгаузен із сумом відпускає юнака, передбачаючи, що той ще пожалкує про свій вибір.

Ява друга

На галявині Рютлі збираються представники трьох швейцарських кантонів. Вони розуміють, що мир з австрійськими намісниками неможливий, тому вирішують розпочати збройний спротив. Планують захопити замки Росберг і Сарнен. Як тільки фортеці буде взято, на вершинах запалять вогнища, що стане сигналом до повстання.

ДІЯ ТРЕТЯ

Ява перша

Подвір'я перед будинком Телля.

Він теслярує, Гедвіга порається біля дому.

Вальтер і Вільгельм у глибині сцени граються маленьким самострілом.

В а л ь т е р (співає)

Ще не згасли зорі,
Не війнув вітрець —
З самострілом в гори
Вже іде стрілець.
Як в блакиті синій
Лиш орел є цар,
Так на верховині
Цей стрілець — владар.
Перед ним без краю
Верхогір'я шир,
Вмить стріла влучає —
Пташка то чи звір.

(Підбігає до батька.)

Порвалась тятива! Поправ-но, тату.

Телль

Ні, сам стрілець повинен це уміти.

Хлопчики відходять.

Гедвіга

Зарано діти почали стрілять.

Телль

Хто змалку вчиться, добрим майстром стане.

Гедвіга

Ах, дав би бог, щоб їм цього й не вчитись!

Телль

Все треба знати. Хочеш у житті
Пробитись, будь готов до оборони
Й до нападу.

Гедвіга

Ах, де ж тоді шукати
Спокою нам!

Телль

Його я й не шукаю.
Я не родився бути пастухом, —
Я іншої мети невтомно прагну
Й тоді лиш маю втіху від життя,
Коли щодня борюся і здобуваю.

Будинок Вільгельма Телля був високо в горах, тож родина не знала про останні події в селищах. Після хатньої роботи Телль разом із сином вирушає до тестя, Вальтера Фюрста, в Альторф. Його дружина Гедвіга не схвалює цю подорож, бо боїться за чоловіка. Намісник Геслер недолюблює Телля, оскільки під час полювання той став свідком, як Геслер злякався, думаючи, що його можуть штовхнути в прірву. Цей принизливий момент намісник не зміг забути.

Читацькі діалоги

- Як Вільгем Телль виховує своїх дітей?
- Прочитуйте рядки, які розкривають сенс життя Телля.

Ява друга

Дика, пустинна місцевість серед лісу. Зі скель спадають шумливі потоки. Берта в мисливському вбранні. За нею іде Руденц.

Берта

Він тут, ми зможемо порозумітись.

Руденц (*швидко підходить до неї*)

Нарешті вас одну я застаю.

Без свідків ми у дикім цім гаю,
І перед вами тут я без вагання
Із серця скину весь тягар мовчання.

Б е р т а

А певні ви, нема мисливців близько?

Р у д е н ц

Далеко всі... Тепер або ніколи!
Я слухну мить не хочу проминути —
Свою судьбу я з'ясувать повинен,
Хоч би й навіки я позбувся вас!
Не хмурте ж так погордливо й суворо
Ясного погляду. Хто я такий,
Щоб смів про вас я мріяти зухвало?
Мені ще слава не всміхнулась, я
Далекий ще від рицарів блискучих,
Що доблесним вас оточили колом.
Весь скарб мій — серця вірність і любов!

Б е р т а *(із суворою поважністю)*

Ви про любов говорите і вірність,
А свій обов'язок готові зрадити?

(Руденц сахається.)

Раб Австрії, що ворогам продався,
Лихим гнобителям свого народу?

Р у д е н ц

Невже від вас оцей докір я чую?
Кого ж, крім вас, шукав я серед них?

Б е р т а

То серед зрадників ви сподівались
Мене знайти? Свою дала б я руку
Гнобителеві Геслеру скоріше,
Ніж синові Швейцарії лихому,
Що зброєю в руках чужинця став!

Р у д е н ц

О Боже, що я чую!

Б е р т а

Та хіба
В людей є щось миліше за Вітчизну?
Чи є для серця щирого щось краще,
Ніж бути безневинних оборонцем
І захищать пригнічених права?
Душа за ваш народ скипає кров'ю,

З ним мучусь я, бо я його люблю
За скромну простоту й могутню силу,
Все більш прив'язуюсь до нього серцем
І з кожним днем все більше поважаю.
А ви, кому природа й честь велять
Його по-рицарськи обороняти,
Ви кинули його і перебігли
До ворогів — кувать йому кайдани!
Мені болить це, й стримую себе я,
Щоб серцем не зненавидіти вас.

Руденц

Чи я ж не хочу блага для народу?
Йому під берлом Австрії могутнім
Мир...

Берта

Рабство ви готуєте йому!
Свободу ви збираєтесь позбавити
Останньої твердині на землі.
Де щастя — сам народ чуттям це знає,
Нічим його не обманути вам.
Самі ж ви з головою у тенетах...

Руденц

То варт я лиш ненависті й презирства?

Берта

Якби ж то так! Та бачити вас гідним
Презирства, бачити саме презирство,
Коли кохати я...

Руденц

О Берто! Берто!
То в радісну ви маните блакить,
То в прірву знов скидаєте за мить.

Берта

Ні, ні, в вас благородство ще не згасло
Й дрімає лиш, і я його буджу.
Ви силоміць хотіли заглушити
В собі природне до добра стремління,
Але, на щастя, все ж воно сильніше, —
Собі наперекір, ви благородні.

Руденц

Ви в мене вірите? О Берто, всім
Я можу стати з вашою любов'ю!

Берта

Йдіть за велінням вашої природи,
Займіть вам нею визначене місце,
За свій народ і за Вітчизну станьте,
Боріться за священні їх права!

Руденц

О, горе! Вас хіба я не позбудусь,
Як проти Австрії повстану я?
Чи не від волі родичів залежить,
Кому ви руку вашу віддасте?

Берта

Мої маєтки — в лісових кантонах,
Швейцарців вільність і моєю буде.

Руденц

Ах, Берто, ясно все мені тепер!

Берта

Здобути з ласки Австрії мене
Не сподівайтесь, — до моїх маєтків
Там є охочі руку простягнути.
Мою й Вітчизни вашої свободу
Грозяться ті загарбники закути.
За жертву, друже, обрано мене,
За засіб нагороди фаворита.
Двірські інтриги, фальш, брехня відкрита —
От сфера, уготована мені.
Цей шлюб немилий — то мої окови,
Рятунку тільки в вашій жду любові.

Руденц

То зважились би ви лишитись тут,
Моєю у моїй Вітчизні стати?
Хіба в моїх поривах в далеч, Берто,
Було щось інше, ніж порив до вас?
Я вас одну шукав на полі слави,
Я задля вас і почестей шукав.
Якщо могли б ви в тихій цій долині,
Блискучий світ лишивши, оселитись,
Мета моя досягнута була б.
Нехай тоді життя потік шумливий
Б'є в береги надійні наших гір.
У мене суєтних бажань немає,
І той принадний світ мені страшний.
Нехай же вірно нас охороняє

Цих скель громаддя, наче мур міцний,
Хай у відкритій небу цій долині
Спливають щастя нашого хвилини!

Б е р т а

Таким тебе я бачила у мріях,
І сподівань моїх не зрадив ти.

Р у д е н ц

Геть, геть від мене, всі омани марні,
В своїй Вітчизні щастя я знайду!
Де розцвітав я хлопчиком веселим,
Де все про дні нагадує щасливі,
Де між дерев струмочки дзюркотливі,
В моїй Вітчизні станеш ти моєю!
Ах, рідну землю завжди я любив, —
Немає щастя повного без неї!

Б е р т а

Де, як не тут, той острів благодатний,
Омріяна безвинності країна,
Де зради і нещирості нема,
Де вірності живі ще заповіти?
Тут заздрість не отруїть щастя нам,
Тут в світлій радості ми будем жити.
Тебе я бачу в мужності ясній,
Між вільних, рівних — перший ти і славний,
В повазі щирій, вільній і міцній,
У величі, мов володар державний.

Р у д е н ц

Тебе я ніжну бачу і дбайливу,
Усіх жінок оздобу і вінець!
Весну в мій дім приводиш ти щасливу
І радості небесної взірець.
Життя моє тобою пломеніє,
І все навколо квітне і радіє.

Б е р т а

А гірко, друже, бачити було,
Як ти життя свого найбільше щастя
Руйнуєш сам... Ах, що було б зі мною,
Якби той гордий лицар, кат країни,
Мене в похмурний замок свій забрав!
Нема тут замків. Мур не відділяє
Нас від народу, й він щасливим буде.

Руденц

Ах, як врятуюсь, як петлю я скину,
Що у нестямі сам я надягнув?

Берта

Сам і зірви її рішуче й мужньо.
Що б не було, ти стій за свій народ!
Це твій обов'язок природний.

(Здаля лунають мисливські роги.)

Близько

Мисливці... Ну, прощай... І знай, боротись
За рідний край — це битись за любов,
Усім один загрожує нам ворог,
Одна й свобода визволить усіх!

Розходяться.

Читацькі діалоги

- Які ідеали сповідує Берта? Що для неї є найбільш важливим у житті?

Ява третя

На площі в Альторфі стояв стовп, на якому висів капелюх, — той, якому треба було вклонятися. Телль із сином не помітили капелюха, пройшовши далі.

Вальтер

Глянь, тату, капелюх он на жердині!

Телль

А що нам капелюх! Ходімо швидше.

(Хоче пройти, але Фрісгард списом перетинає йому дорогу.)

Фрісгард

Іменням імператора! Спиніться!

Телль *(хапаючись за спис)*

Що треба вам? Чого нас зупинили?

Фрісгард

Зламали ви наказ. Ідіть за нами.

Лейтгольд

Не вшанували капелюха ви.

Телль

Пусти, мій друже.

Фрісгард

Ні, іди в в'язницю!

Вальтер

В в'язницю татка? Ой, рятуйте! Пробі!

(Голосно гукає.)

Ой люди добрі, людоньки, рятуйте!

Допоможіть! Ведуть його в в'язницю!

Священник Рессельман, паламар Петерман
і ще троє селян вибігають на сцену.

Паламар

Що трапилось?

Рессельман

За віщо ви його?

Фрісгард

Це ворог імператора, це зрадник!

Телль *(рвучко хапаючи його)*

Я зрадник? Я?

Рессельман

Ти помилився, друже.

Це ж Телль, поважний, чесний громадянин.

Вальтер *(побачивши Вальтера Фюрста, біжить до нього назустріч)*

Рятуй, дідусю! З таточком нещастя!

Вальтер Фюрст *(підбігаючи)*

Я ручусь за нього!

О ради бога, Телль, скажи, що сталося?

Входять Мельхталь і Штауффахер.

Фрісгард

Ландфогта влади він не визнає,

Його наказів знати він не хоче.

Штауффахер

Це Телль вчинив?

Мельхталь

Негіднику, ти брешеш!

Лейтгольд

Але ж не вшанував він капелюха.

Вальтер Фюрст

За це його в в'язницю? Слухай, друже,

Пусти його, за нього я ручуся.

Фрісгард

Ти за свою, старий, ручайся шкуру!

Ми робим, що нам кажуть. Ну, ходімо!

Мельхталь *(до селян)*

Та це ж насильство! Чи потерпим ми,
Щоб на очах у нас його забрали?

Паламар

Та ми ж сильніші. Не даваймо, друзі!
Один за всіх — і всі за одного!

Фрісгард

Хто тут посмів не слухати наказу?

Трое селян *(вибігаючи)*

Ми допоможемо. Що тут сталося? Бий їх!

Телль

Я справлюсь сам. Ідіть же, добрі люди.
Чи я списів, гадаєте, злякаюсь,
Якби схотів я сам до сили вдатись?

Фрісгард *(кричить)*

Змова! Зрада! Бунт!

Лунають мисливські роги.

Жінки

Он іде фогт сюди!

Фрісгард *(голосніше)*

Бунт! Зрада! Бунт!

Штауффахер

Кричи, аж поки луснеш!

Рессельман і Мельхталь
Ти замовкнеш?

Фрісгард *(ще голосніше)*

Гей, гей! На поміч до слуги закону!

Вальтер Фюрст

Ось і ландфогт! Біда нам! Що ж це буде!

Геслер верхи, із соколом на руці, Рудольф Гаррас, Берта, Руденц, за
ними численний загін збройної варті, що колом із списів оточує всю сцену.

Рудольф Гаррас

Геть, геть, дорогу фогту!

Геслер

Розігнати їх!

Що тут за збори? Хто на поміч кликав?

Усі мовчать.

Ну, хто? Відповідайте.

(До Фрісгарда.)

Стань сюди!

Ти хто такий, чому його тримаєш?

(Передає сокола слугі.)

Фрісгард

Суворий пане, я твій воїн вірний
І вартовий при цьому капелюсі.
Впіймав я на гарячій цю людину, —
Відмовивсь капелюх він вшанувати.
Його затримав я з твого наказу,
А люди хочуть силою відняти.

Геслер *(по хвилині мовчання)*

Невже ти імператора й мене,
Його намісника, так зневажаєш,
Що зрікся вшанувати капелюх,
Яким покірність вашу вивіряю?
Цим викрив ти свій умисел лихий.

Телль

Обох однаково люблю я, пане.

Геслер

Якщо ти з яблуні за сотню кроків
Збиваєш плід, то покажи й мені
Своє уміння, Телль. Візьми свій лук...
Та він в руках у тебе... І стрілою
Збий яблуко у сина з голови.
Та раджу — краще націляй, щоб першим
Ти пострілом у яблуко улучив.
А ні — сам накладеш ти головою.

Усі жахаються.

Телль

Жахливу річ ви загадали, пане...
То я повинен з голови дитини...
Ні, пане, не могло таке на думку
Вам спасти... Ні, хай вас боронить Бог
Таке від батька й справді вимагати.

Геслер

Ні, без відмов ти яблуко зіб'єш
У сина з голови, — я вимагаю.

Телль

То маю з лука в голову я цілить
Дитині рідній? Ні, вже краще вмерти!

Геслер

Стріляй, а ні — то вдвох з дитям загинеш!

Телль

Убивцем стати рідної дитини!
Нема дітей у вас, — вам не збагнуть,
Що серце батькове переживає!

Геслер

Е, Теллю, ти став розсудливим занадто!
Розказують, великий з тебе мрійник
І всім ти відрізняєшся від інших, —
Дивниці любиш ти... тому-то нині
Тобі й загадую оцей я подвиг.
Тут інший ще подумав би, а ти —
Заплющиш очі й зважишся сміливо.

Берта

О, не жартуйте так з народом, пане!
Погляньте — зблідли всі й тремтять... Не звикли
Із ваших уст вони ці жарти слухать.

Геслер

Хто вам сказав, що я жартую?
(Зриває яблуко з гілки, що звисає над ним.)
Ось яблуко... Гей, розступіться!.. Кроків
Вісімдесят відміряйте йому...
Не більше і не менше... Він хвалився,
Що кроків за сто влучає в ціль...
Тепер стріляй, — гляди ж, не промахнись!

Рудольф Гаррас

О Боже, це не жарт!.. Впади, хлопчино,
До ніг ландфогта й виблагай пощади!

Вальтер Фюрст *(тихо до Мельхталя,
який ледве себе стримує)*

Спокійні будьте, стримайтесь, — благаю!

Берта *(до ландфогта)*

Та досить, пане! Не по-людськи буде
Чуттями батька гратись так жорстоко.
Якщо цей бідолаха й смерті вартий
За незначну вину свою, то — Боже! —

Уже він десять раз її зазнав.
Хай він в свою хатину йде здоровий,
Тепер він знає вас, — оцю хвилину
І він, і правнуки запам'ятають.

Геслер

Звільніть дорогу... Що ж ти гаєш час?
Ти завинив, тебе я стратить мав би,
А я судьбу твою великодушно
В твої ж умілі руки віддаю (...). *(Указує на хлопчика.)*
До липи прив'яжіть його!

Телль стоїть, виявляючи страшенну внутрішню боротьбу. Руки його тремтять, блукаючим поглядом він звертається то до ландфогта, то до неба. Раптом він хапає свій сагайдак, виймає з нього ще одну стрілу й ховає її за пазуху. Ландфогт стежить за всіма його рухами.

Вальтер Телль

Стріляй же, тату! Не боюсь я.

Телль

Мушу!

(Опановує себе й натягує лук.)

Руденц *(який увесь час напружено вичікував і ледве стримував себе, виступає наперед)*

Доволі, пане! Час це припинити!
Це ж тільки випробування було...
Мети ви досягли... Та лиш пошкодить
Меті розумній зайва ця суворість —
Лук трісне, як занадто натягнути.

Геслер

Мовчіть, вас не питають.

Р. Пехт. Персонаж із драми Ф. Шиллера «Вільгельм Телль». 1859 р.

Руденц

Ні, я хочу
Сказати! Честь короля для нас священна,
Та цим лиш злобу викликати можна,
А він її не хоче, це напевно.
Не заслужив жорстокості такої
Народ мій, — прав на це у вас нема.

Геслер

І ви посміли!

Руденц

Досі я мовчав
І лиш дивився на тяжкі безчинства.
На все свої я очі закривав,
Я біль гіркий приглушував у грудях,
Ледь стримував у серці гнів пекучий.
Мовчати й далі зрадою було б
І імператору, й моїй Вітчизні.
Берта *(кидається між ним і ландфогтом)*
О Боже! Це його лиш розлютить!

Руденц

Я кинув свій народ, по крові рідних
Я зрікся, і природні узи я
Геть розірвав, щоб лиш до вас пристати.
Гадав сприяти спільному я благу,
Імперії посилюючи владу.
Тепер упала з віч моїх пов'язка —
Я з жахом над безоднею стою.
Мою довірливість ви обманули,
І серце чесне ви звели... А я
Губив народ, хоч мав мету найкращу.

Геслер

І ці слова зухвалі — перед паном?

Руденц

Мій пан — лиш імператор, а не ви.
Я вільний, як і ви, і можу з вами
У рицарських я доблестях змагатись.
Намісник імператора ви тут,
І ганьбите його, а я шаную,
Інакше б кинув рукавицю вам,
І ви б мені за це відповідали.
Кивніть же рейтарам, — я не беззбройний,

Як люди ці...

(Указує на народ.)

Залізний меч зі мною,

І хто посмів би...

Ш т а у ф ф а х е р *(скрикує)*

Яблуко впало!

У той час, як загальну увагу привернули до себе ландфогт і Руденц, між якими стала Берта, Телль пустив стрілу.

Р е с с е л ь м а н

Хлоп'я живе!

Б а г а т о г о л о с і в

Телль в яблуко улучив!

Вальтер Фюрст хитається, готовий упасти, Берта його підтримує.

Г е с л е р *(вражений)*

Як, він стріляв? Невже? От божевільний!

Б е р т а

Дитя — живе!

(До Вальтера Фюрста.)

Опам'ятайтесь, батьку!

В а л ь т е р Т е л ь *(підбігає з яблуком)*

Ось, тату, яблуко... Я ж добре знав,

Що хлопчика свого ти не пораниш!

Телль стоїть, подавшись уперед, наче готовий полинати вслід за стрілою: побачивши, що син підбігає, упускає самостріл, кидається до хлопчика з розкритими обіймами, палко пригортає його до серця і знесилено падає. Усі зворушені.

Б е р т а

О небо милосерде!

В а л ь т е р Ф ю р с т *(до зятя й онука)*

Діти, діти!

Ш т а у ф ф а х е р

Хвала Всевишньому!

Л е й т г о л ь д

Оце так постріл!

Повік про нього слава не загине.

Р у д о л ь ф Г а р р а с

Допоки тут стоятимуть ці гори,

Навкруг розповідатимуть про Телля.

(Подає яблуко ландфогтові.)

Г е с л е р

Він в серцевину яблука улучив!
Так, вправний постріл, що вже й говорити.

Р е с с е л ь м а н

Хороший постріл. Та нещасний той,
Хто ним примусив бога спокушати.

Ш т а у ф ф а х е р

Отямтесь, встаньте, Телль! Були ви мужні
І можете додому вільно йти.

Р е с с е л ь м а н

Ідіть, вертайте матері синочка.

(Хочуть іти з ним.)

Г е с л е р

Стій, Телль!

Т е л ь *(вертається)*

Що скажете, мій пане?

Г е с л е р

Сховав ти ще одну стрілу... Так, так,
Я добре бачив... Нащо це зробив ти?

Т е л ь *(зніяковіло)*

Такий є звичай у стрільців, мій пане.

Г е с л е р

Ні, Телль, я відповіді цій не вірю.
Напевно, ти щось інше замишляв.
Скажи-бо правду, Телль, одверто й щиро —
Життя тобі я, хоч би й що, дарую.
Навіщо взяв стрілу?

Т е л ь

Гаразд, мій пане.
Якщо життя мені ви обіцяли,
То й вам усю я правду розкажу.

*(Виймає з-за пазухи стрілу й дивиться
на ландфогта страшними очима.)*

Стрілою я цією вбив би... вас,
Якби улучив я в свою дитину, —
Не схибив би тоді я вже напевно.

Геслер

Що ж, Теллю, життя тобі я подарую,
Дотримаю я рицарського слова,
А що лихий ти виявив свій намір,
То там тебе звелю я заховати,
Де й сонця, й місяця ти не побачиш, —
Лиш так од стріл твоїх я убезпечусь.
Беріть його! В'яжіть!

Телля зв'язують.

Штауффахер

Це ж, пане, як?
Ви на того свою кладете руку,
Кого рука Господня врятувала?

Геслер

Побачим, як вона врятує вдруге.
Ведіть його на корабель до мене, —
Я сам його у Кюснахт відвезу.

Читацькі діалоги

- Що змусило Вільгельма Телля стріляти в яблуко на голові власного сина?
- Як автор передає внутрішню боротьбу головного героя?
- Як випробування з яблуком характеризує Геслера?
- Що символізує яблуко в цій сцені?

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Ява перша

Під час бурі на Фірвальдштетському озері Геслер дозволив Вільгельму Теллю керувати човном, аби врятуватися. Телль вправно підвів човен до берега, вистрибнув на каміння і втік. Після цього він вирушив до Кюснахта.

Ява друга

Барон Аттінгаузен, улюбленець гірських мешканців і їхній захисник, помирає. Перед смертю він журиться, що більше не зможе боронити селян від утисків іноземців. Почувши це, люди розкривають йому таємницю — союз трьох кантонів уже створений для спільної боротьби за свободу. Це приносить баронові полегшення, і він помирає з вірою у вільне майбутнє Швейцарії. Його племінник Ульріх фон Руденц не встиг попрощатися з дядьком, але клянеться у вірності народові. Він пропонує пришвидшити повстання, бо Телль уже постраждав, а його кохану БERTУ викрали. Руденц сподівається, що селяни її врятували.

Ява третя

Після втечі із човна Вільгельм Телль улаштував засідку, чекаючи на намісника Геслера. Разом із ним були селяни, які сподівались отримати від фогта відповіді на свої прохання. Коли Геслер з'явився, жінка кинулася до нього з благанням звільнити чоловіка. У цей момент Телль випустив стрілу, яка смертельно вразила тирана.

Геслер устиг вимовити: «*Це стріла Телля*». Його смерть стала символом надії і радості для жителів лісових кантонів.

ДІЯ П'ЯТА

Ява перша

У горах селяни запалили сигнальні вогнища — знак до повстання. Народ Урі атакував фортецю Іго Урі — символ австрійської влади. Тим часом Ульріх фон Руденц несподівано захопив замок Сарген, а Мельхталь підпалив замок Росберг. Там утримували Берту фон Брунек, і Руденц устиг урятувати її. Мельхталь хотів убити Ланденбергера, але з поваги до волі батька відпустив. Після цього мешканці кантонів відсвяткували перемогу. Капелюх, що колись був символом тиранії, став символом свободи. Згодом прийшли вісники з новиною: імператора Альбрехта вбив його небіж, герцог Йоганн Швабський.

Ява друга

До будинку Вільгельма Телля завітав чернець. Ним виявився племінник імператора Йоганн Парріціда. Він очікував, що Телль прийме його у свій будинок, тому що вважає себе схожим на нього. Та хазяїн відповідає йому відмовою:

До неба чисті я здіймаю руки,
Тебе ж і злочин твій я проклинаю...
Помстивсь я за святу природу, ти ж
Зганьбив її, — тут спільності немає:
Ти — вбивця, я ж — захисник прав священних.

Попри все, Вільгельм Телль, залишається людяним: він не відмовляє в допомозі безпорадному, пригощає його й показує дорогу через гори до Італії. Телль вірить, що лише Папа Римський може дати злочинцеві прощення.

Ява остання

У швейцарських кантонах панує святкова атмосфера: народ радіє здобутій свободі та дякує Вільгельму Теллю. Берта фон Брунек погоджується стати дружиною Ульріха фон Руденца, а він у відповідь звільняє своїх кріпаків. Лунає альпійська пастуша мелодія. До будинку Телля сходяться селяни з різних боків, вітаючи героя: «*Нехай живе наш Телль, наш визволитель!*»

У той час, як люди товпляться навколо Телля та обнімають його, приходять Руденц і Берта. Руденц вітається із селянами. Берта обнімає Гедвігу. Протягом цієї німої сцени на узгір'ї грає музика. Коли вона замовкає, Берта виходить на середину кола.

Берта

Співгромадяни! Друзі! І мене
Прийміть до свого кола. Перша захист
В країні вільній я знайшла щасливо.
Ввіряю вам права мої, — чи й далі,
Як громадянка, матиму я захист?

Селяни

Захистимо вас честю й кров'ю ми!

Берта (до Руденца)

Тепер і руки, й долю
І ми з'єднаймо — вільними людьми!

Руденц

Всім кріпакам своїм даю я волю!

Усі кричать, знову звучить музика.

Свобода! Свобода! Свобода!

Під звуки музики падає завіса.

(Переклад Бориса Тена)

Р. Пехт. Берта фон Брунек

Читацькі діалоги

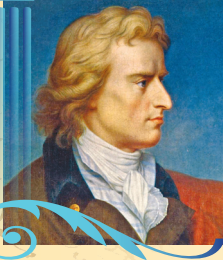
- Яке враження справила на вас драма?
- Як Телль карає намісника Геслера? Яке значення має цей учинок для всієї Швейцарії?
- Розкрийте значення сцени, що завершує драму. Як Ф. Шиллер зображає єдність народу?
- Яку роль у фіналі твору відіграє природа?
- Яка ідея утверджується в заключній частині драми?
- Чи можна вважати фінал щасливим?

Може здатися дивним, але твір про національного героя Швейцарії написано не швейцарською мовою. Адже швейцарської мови взагалі не існує! У цій країні одночасно поширені чотири національні мови — німецька, французька, італійська та ретороманська (або ж романшська). До того ж драму «Вільгельм Телль» написав німецький драматург.

Митець і доба

Фрідріх Шиллер народився 10 листопада 1759 р. в м. Марбах (Німеччина) у сім'ї військового лікаря. Мати походила з простої родини трактирника. З дитинства Фрідріх виявляв інтерес до знань. У дев'ять років почав навчання в латинській школі.

Чотирнадцятирічним юнаком його відправили до Карлової академії вивчати право та медицину. Цей навчальний заклад вирізнявся суворими правилами. Учні постійно контролювали, обмежували їхнє спілкування із зовнішнім світом. Ф. Шиллер потай читав античну літературу, захоплювався драмами В. Шекспіра, творами німецьких письменників.

Після закінчення академії його призначили полковим лікарем, але він продовжував мріяти про літературу.

Ще під час навчання він почав писати свою першу драму «Розбійники». Театральна прем'єра цього твору принесла автору шалену популярність. Публіка скандувала: «Слава німецькому Шекспіру!» Головний герой «Розбійників» — молодий ідеаліст, який бореться з несправедливістю. Драма стала маніфестом руху «Буря і натиск», що виступав проти тиранії та соціальної несправедливості. Герцог Вюртемберзький, дізнавшись про постановку, наказав ув'язнити Ф. Шиллера й заборонив йому писати художні твори.

Молодому письменнику вдалося потайки залишити Вюртемберг. Попереду на нього чекали роки поневірянь: життя без постійного дому, матеріальні труднощі та наполеглива боротьба за визнання.

Ф. Шиллер оселився у Веймарі. Разом із дружиною Шарлоттою він виховував четверо дітей. Письменник отримав фінансову підтримку від герцога Карла Августа, що дало змогу повністю присвятити себе літературі, філософії та історії. У цей час він співпрацює з Й. В. Гете. Саме вони відродили жанр балади в німецькій літературі.

Останні роки життя Ф. Шиллера стали особливо плідними в його драматургічній діяльності.

Ф. Шиллер помер 9 травня 1805 р.

Поліркуйте!

- Чи був успіх, якого досягнув Ф. Шиллер, щасливим випадком у його житті? Чи це результат його таланту та наполегливої праці? Поясніть свої міркування.
- Пригадайте ознаки доби Просвітництва. Які просвітницькі ідеали прослідковуються у світогляді Ф. Шиллера?

Культурно-історичні паралелі

Легенда про вправного стрільця Вільгельма Телля відома із часів опору швейцарців іноземному гніту. Як ідеться в легенді, поштовою до початку повстання стало знущання австрійського намісника Геслера над мисливцем Вільгельмом Теллем, який знехтував наказом віддавати шану капелюху, що висів на жердині в центрі села. Телль був заарештований. Задля звільнення він мав поцілити в яблуко на голові власного сина, інакше обох буде страчено. Телль дістав дві стріли, одна з яких (у разі трагічної розв'язки) призначалася для кривдника. Дізнавшись про це, Геслер наказав кинути Телля до в'язниці, проте йому вдалося не тільки втекти, але й згодом поцілити зі свого лука в знахабнілого намісника. Звістка про його смерть і стала безпосереднім сигналом до початку народного повстання.

У вирішальній битві, що відбулася під Моргартеном у 1315 р., повстанці перемогли військо Габсбургів і здобули незалежність для своєї країни.

У драмі «Вільгельм Телль» Ф. Шиллер порушує не лише загальнолюдські, а й суто німецькі питання. У ХVІІІ ст. німецькі землі були політично роз'єднані. Основною метою було їхнє об'єднання. Цю ідею відображено у творчості *штюрмерів* — літературного руху, до якого певний час належав письменник. Саме тому, звертаючись до подій ХІV ст. у Швейцарії, він фактично говорить про актуальні для Німеччини проблеми.

Епізод із легенди не має достовірного підтвердження в історичних документах, але він став могутнім національним символом боротьби за свободу. Тож історичні події, пов'язані з драмою, — це не лише факт протиборства швейцарців, а й універсальна історія опору тиранії, яка залишається актуальною для багатьох народів, зокрема й для України.

Поліркуйте!

- Чому німецький драматург ХІХ ст. звертається до історичних подій далекого минулого Швейцарії? Відповіді на які запитання можна знайти в легенді про Вільгельма Телля?

Досліджуємо твір

Твір «*Вільгельм Телль*» (1804) був задуманий Ф. Шиллером як народна драма. Це поняття на означення жанру, запропоноване драматургом, трактується як художній твір, у якому зображено боротьбу простих людей за свої права, свободу й справедливість. Важливу роль у таких творах відіграє відтворення національного колориту, фольклорних мотивів, уславлення моральних ідеалів народу.

Однією з *головних ідей* драми є необхідність об'єднання швейцарського народу для визволення з-під влади австрійських намісників. Це прагнення до єдності простежується на всіх рівнях твору, особливо в побудові образної системи.

Персонажі драми чітко поділені на дві групи: ті, хто пригноблює швейцарців, і ті, хто бореться за їхню свободу. Є і такі, що змінюють свої переконання. Так, Ульріх фон Руденц спочатку байдужий до національної боротьби, але згодом стає щирим патріотом.

У «Вільгельмі Теллі» подано широке коло персонажів, що робить драму народною. Зображено людей різного віку, соціального становища та характеру — молодих і літніх, селян і дворян, запальних і стриманих.

Український письменник І. Франко високо оцінював творчість Ф. Шиллера. Він вважав його «найбільш чутним до болю й потреби сучасних йому людей». Наголошував, що німецький митець «завжди був поетом правди, волі й людського поступу», а його образ Вільгельма Телля — це взірєць справжнього народного героя. І. Франко написав передмову до «Вільгельма Телля».

Перше видання драми Ф. Шиллера «Вільгельм Телль». 1804 р.

Поліркуйте!

- Укажіть ознаки народної драми у «Вільгельмі Теллі».
- Хто з персонажів твору справив на вас найбільше враження? Охарактеризуйте його.
- Доведіть, що в образі Вільгельма Телля утверджуються просвітницькі ідеали.
- Чи актуальна драма Ф. Шиллера для сучасних українських читачів / читачок? Аргументуйте свою думку.

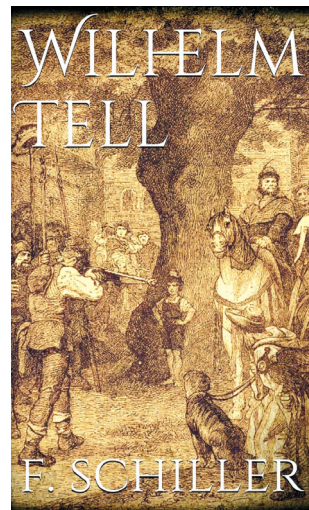
Мистецькі діалоги

Історія Вільгельма Телля живе в різних формах мистецтва: від сцени до екрану, від музики до монументального мистецтва. Це свідчить про універсальність проблеми боротьби за свободу, гідність і справедливість.

Найвідомішою музичною інтерпретацією драми стала опера італійського композитора **Джоаккіно Россіні**. Вона звучить енергійно, героїчно, символізує боротьбу й перемогу.

Історія про Вільгельма Телля відтворена неодноразово в кіно. Хронологія екранізацій цього твору триває вже понад століття. Так, ще в 1923 р. знято однойменний

Афіша до опери
Дж. Россіні «Вільгельм Телль»

німий фільм «Вільгельм Телль» (реж. Р. Дворскі, Німеччина). У 2024 р. на екрани вийшла сучасна версія драми Ф. Шиллера «Легенда про Вільгельма Телля» (реж. Н. Хемм, Велика Британія, Швейцарія, Італія).

У м. Альтдорф (Швейцарія), де, за легендою, відбувалися події драми Ф. Шиллера, установлено пам'ятник Вільгельму Теллю (скульптор **Річард Кіссер**). Головного героя відтворено із сином, що є втіленням сили, батьківської любові й готовності до самопожертви.

Афіша до фільму «Вільгельм Телль». 1923 р.

Пам'ятник Вільгельму Теллю. м. Альтдорф (Швейцарія) (скульптор Р. Кіссер)

Поліруйте!

- Який вплив мала драма Ф. Шиллера на розвиток мистецтва? Поясніть популярність цього твору.
- За QR-кодом прослухайте увертюру до опери Дж. Россіні «Вільгельм Телль». Чи вдалося композитору, на вашу думку, передати героїчний дух твору? Поясніть свої міркування.

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).

- Створіть візуальний або письмовий макет сторінки про Вільгельма Телля для соціальних мереж: його біографія (Ім'я, вік. Ким він є? Чим займається? Чим цікавиться? Над чим працює? До чого прагне? Які має досягнення?), аватар, хештеги, цитати, відео. Попросіть однокласників / однокласниць оцінити вашу творчу роботу відповідними вподобайками.
- Створіть літературно-мистецький проєкт. Організуйте акторську групу. Оберіть сцену з драми. Підготуйте епізод вистави «Вільгельм Телль» або ж зафільмуйте відеOVERсію фрагмента твору. Залучіть до групи тих, хто буде виконувати функції режисера, звукооператора, художника з костюмів, художника-декоратора, гримера тощо. Продумайте репліки, міміку, костюми, сучасні деталі. Зробіть проєкцію твору на XXI ст. Презентуйте свої творчі напрацювання учням / ученицям інших класів, учителям / учителькам інших предметів і батькам або ж близьким вам людям.

Читацька самоперевірка

- Доведіть, що Ф. Шиллер мав значний вплив на розвиток німецької та світової літератури.
- Які історичні події взято за основу драми «Вільгельм Телль»?
- У чому полягає головний конфлікт твору?
- Чим завершилася боротьба Телля проти тиранії?
- Назвіть жанрові ознаки твору «Вільгельм Телль».
- Як у творі розкрито ідеї свободи, справедливості й гідності?
- Які існують паралелі між боротьбою швейцарців у творі та визвольним рухом інших народів?
- Чи залишаються і нині актуальними проблеми, порушені у творі?

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ
(1839–1904)

Читацький путівник

Перенесемося із суворих середньовічних швейцарських Альп до барвистої та колоритної України середини ХІХ ст. Пропонуємо вам прочитати комедію українського драматурга *М. Старицького «За двома зайцями»* й щиро посміятися над вчинками його персонажів і тими ситуаціями, у які вони потрапляють. А ще ви переконаєтеся, що п'єса є злободенною, бо й нині залишаються актуальними для нашого суспільства питання про зневажання рідної мови, бездумне наслідування чужого, моральну ницість людей.

Культурно-історичні паралелі

Упродовж ХІХ ст. українці дедалі наполегливіше прагнули дивитися вистави рідною мовою. Проте російська влада розуміла, що поява національного театру засвідчить духовне самоствердження українського народу. Було заборонено українськомовні вистави, але глядачі відмовлялися відвідувати чужомовні постановки. Тому на початку 1880-х років під тиском численних клопотань уряд змушений був піти на часткові поступки, однак з обмеженнями: перед українською виставою мала обов'язково йти російська.

Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Марка Кропивницького (колишній Єлисаветградський театр).
Сучасна світлина

Микола Садовський,
Іван Карпенко-Карий,
Панас Саксаганський.
Світлина

27 жовтня 1882 р. в м. Єлисаветграді (нині м. Кропивницький) виставою «Наталка Полтавка» було відкрито перший професійний український театр. Згодом його назвали «*Театром корифеїв*»¹. Засновником і керівником колек-

¹ *Корифей* (грецьк. *зачинатель*) — у давньогрецькому театрі так називали керівника хору або соліста-заспівувача; переносно — основоположник, зачинатель якоїсь справи.

тиву став Марко Кропивницький. До кола корифеїв увійшли видатні актори й акторки Тобілевичі, які виступали під творчими псевдонімами, — Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, а також Марія Заньковецька.

Саме М. Заньковецька стала провідною зіркою українського театру наприкінці XIX — на початку XX ст. Своїм унікальним талантом вона пробудила інтерес до української культури й першою була пошанована званням народної артистки України.

Незабаром до української трупи (колективу акторів) приєдналися і київські театralи — письменник Михайло Старицький і композитор Микола Лисенко.

Марія Заньковецька

Трупа «Театру корифеїв». Світлина. 1885 р.

Актори працювали в дуже складних умовах: постійно переїжджали з місця на місце, виступали не лише в театрах, а й на ярмарках і в сільських клунях¹, іноді залишалися напівголодними, не мали постійного житла. Але вони свідомо йшли на такі жертви заради служіння рідному театру. Кожна їхня вистава проходила з аншлагом², навіть у найбільших залах не вистачало місць для всіх охочих.

«Театр корифеїв» із грандіозним успіхом гастролював у Варшаві, Вільні (нині м. Вільнюс), Петербурзі, Мінську, Тбілісі та ін. Відтоді він став відомим у всій Європі. Влада забороняла його виступи, намагалася обмежити репертуар тільки розважальними п'єсами, проте зупинити розквіт театраль-ного життя в Україні так і не змогла.

Перші українські професійні театри впродовж багатьох років потужно сприяли культурному й патріотичному відродженню поневоленої української нації.

Драматург М. Старицький написав багато талановитих творів. До таких драматичних шедеврів належить і п'єса «За двома зайцями».

¹ *Клуня* — будівля для зберігання снопів, сіна, а також для молотьби.

² *Аншлаг* (нім. *афіша*, *оголошення*) — оголошення біля каси театру про те, що всі квитки продано; переносно — великий успіх вистави чи концерту за відсутності вільних місць у залі.

ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Прокіп Свиридович Сірко — міщанин, має крамницю;
Явдокія Пилипівна — його жінка;
Проня — дочка їхня;
Секлета Пилипівна Лимариха — сестра Сірчихи, перекупка;
Галя — її дочка;
Свирид Петрович Голохвостий — промотаний циліурник;
Настя, Наталка — подружки Пронині, манірні;
Химка — наймичка в Сірків;
Пидора — поденщиця в Лимарихи;
Степан Глейтюк — був наймитом у Лимарихи, тепер слюсар;
Марта — бублейниця;
Устя — черевичниця;
Меронія — живе при монастирі.
Гості в Лимарихи.

ДІЯ ПЕРША

Глибокий яр. Під горою наліво гарненький будинок Сірків із садком, за ним паркан і знов якийсь садок і будинок; направо — гора, паркан, а далі яр. На дальній горі видно Київ. Вечір.

Вихід І

Прокіп Свиридович та Явдокія Пилипівна.

(Сидять на лавці біля дому.)

(...) Прокіп Свиридович. Хвалити бога, прожили вік у добрій згоді та злагоді, діждалися і свого ясного вечора... Да не зайде сонце во гніві вашім...

Явдокія Пилипівна. Та я вже на тебе не сердюся! Тільки не вередуй.

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Прокіп Свиридович. Ні, ні, не буду. А нам таки справді нарікати ні на що: вік пройшов, лиха не зазнали, хоча й були хмарки, та господь хранив од тучі. Єсть на старість і шматок хліба, і закуток.

Явдокія Пилипівна. А працювали ж зате як, рук не складаючи!

Прокіп Свиридович. То що ж! Хто дбає, той і має! Неперестанно трудіться, да не увійдете в напасть! Аби чужого хліба не заїдали та із чужої кривавиці не користувалися!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Здається, уже на нас, голубе, нікому й скаржитися!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. А хто зна? Може, і нам перепала марно чужа копійка!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Як же гандлювати без того? То вже нехай бог прощає! Нам же треба було дбати: дочка росла — єдиначка; треба було на посаг складати.

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Та так, так... А наградив-таки нас господь дочкою — розумні!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. І вже! Що розумні, так на весь Подол! Так не жалували ж на їх і грошей: у який кошт та наука ввійшла — страх! Скільки отій мадамі до пенсіона переплачено!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. А за який час? Довго там побула?

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Мало хіба? Аж три місяці! Ти б уже хотів свою рідну дитину запакувати в науку — на муку, аж до загину!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Я не про тее: мені ті пенсіони й не до смаку, а коли гроші за рік заплачено, то треба було б принаймні за їх одсидіти!

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Грошей шкода було, а дитини то ні, що за три місяці змарніла та знівечилася, хоч живою в труну клади! Там уже мало того, що науками вимучили, вимордували, та ще й голодом морили! Дитина не видержала й утекла! (...)

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Та я б уже такий, щоб і лягати, та Проні ж ждемо.

Я в д о к і я П и л и п і в н а. А правда, чого вони так забарилися? Уже й ніч надворі; ти б пішов та знайшов їх!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Де ж я їх буду шукати? Та їх і кавалер проведе.

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Та проведуть... кавалерів за ними, як полови за зерном, а все-таки страшно. (...)

Вихід II

Міщани, міщанки та хор.

Хор (за коном, але ближче).

Твоя пісня дуже гарна,

Гарно ти співаєш:

Ти щасливий, спарувався

І гніздечко маєш.

Через кін переходить кілька пар: дівчата з хлопцями й самі дівчата; їх доганяє Голохвостий у циліндрі, піджаці, рукавичках.

Г о л о х в о с т и й (до себе). А славні тут дівчатка-міщаночки, доложу вам: чистое амбре! Думав, що знайду між ними ту, що коло Владимира бачив, — дак нема, а вона, здається, із цього кутка. От пипочка, що просто тільки — а-ах та пере-ах! Одно слово: канахветка, тільки смокчи! Трохи чи я даже не улюбився в єй, чесне слово: просто з голови не

йдьоть... Господи! Що ж це я? Чи не прогавив за нею главного предмета, Проні? От тобі й на! Побігти шукать. (*Пішов хутко яром направо.*)

Хлопці, хор (*виходять на передній кін*).

А я бідний, безталанний,
Без пари, без хати;
Не довелось мені в світі
Весело співати!

Оддаєки чути, що гурт другий співає цю ж пісню.

1-й б а с. А в нас бази кращі... у них, як побиті горшки!

2-й б а с. Або як старі циганські решета!

Усі (*сміються*). А справді!

Хлопець. А який тепера хор найкращий? Чи семінарський, чи братський?

1-й б а с. Звичайно, братський.

2-й б а с. А я кажу семінарський.

1-й б а с. Ба брешеш!

2-й б а с. Ба не брешу! У семінарському хорі сам Тарас як попре горою — го-го-го! Або Орест як посує октавою — гур-р-р, аж гори дрижать!

1-й б а с. А в братському Кирило чого варт?

2-й б а с. Ну, що ж? Кирило, та й годі.

1-й б а с. Ет!

Степан. А хто, по-вашому, панове, розумніший у Києві: чи семінарист, чи академіст, чи університант?

Хлопець. Голохвостий!

Степан (*регоче*). Ото вшкварив!

1-й б а с. Попав пальцем у небо!

Дехто. Найшов розумного на смітнику! Ха-ха!

Хлопець. А хто ж розумніший за його? Говорить по-вченому, що й не второпаш!

Степан. Чи в тебе часом не загублено якої клепки?

Хлопець. Чого ти присікався?

Степан. Дивіться, люде добрі, що по-свинячому хрюка, то й розумніший, значить!

Другі. Чого ж, справді, сміятися? Голохвостий, таки не взяв його кат, розумний, освічений-таки, паном діло, і ходить, і говорить попанському!

Степан. Ова! Не бачила розкошів свиня, то й саж¹ за палац здався!

Дехто. Та годі вам за чортзна-що змагатися!

Степан. І то правда, пху!

Дехто. Од міщан одстав, а до панів не пристав.

Степан. Та як же! Натягне штани-галанці, узє чоботи на рипах, та ще напне на голову капелюха, та й дметься, як шкурат на вогні! Які були в батька гроші — процвиндрив, а тепер що на ньому, то й при ньому!

¹ Саж — хлів для відгодівлі свиней.

1-й б а с. А так: батько його було на базарі голив і кров пускав, банки ставив, то й копійка водилася, а він уже, бач, і цілюрню по-модньому...

С т е п а н. Не знаю, чи голить других, а що себе обголив — то так!

1-й б а с. А який ласун до дівчат, як зводить усіх — біда!

2-й б а с. Та то ж через теє Степан на нього й гори верне.

Д е х т о. Боїться, значить, щоб не відбив дівчину.

С т е п а н. Одбив би я йому печінки!

Д р у г і. О! Він хваткий!

1-й б а с. А в тебе вже є кохана?

С т е п а н. Що ти їх слухаєш? Верзуть теревені!

Д е х т о. Єсть, єсть...

1-й б а с. А хто?

Х л о п е ц ь. Галя Лимаришина.

1-й б а с. Гарна?

Х л о п е ц ь. Чудо яка!

С т е п а н. Ти-бо мені, гляди, і честь знай, бо язика й полатати можна!

Х л о п е ц ь. Що ж я сказав? От напасть!

Д р у г і. Цитьте! Он Голохвостий іде!

Вихід III

Т і ж і Голохвостий.

Д е х т о. Здрастуйте, Свириде Петровичу, а ми вас оце згадували...

Г о л о х в о с т и й. А, хорошо, добре...

С т е п а н (набiк). Шкода, що не чув!

Г о л о х в о с т и й (подає декому руку, а решті кланяється згорда). Меня таки вездє споминають: значить, моя парсона у шику!

С т е п а н (набiк). Як свиня в дощ!

Г о л о х в о с т и й (вийма цигарницю). Нет лі у кого иногда сірника?

Х л о п е ц ь. Ось у мене єсть. (Запалює йому.) А мені, Свириде Петровичу, можна одну взяти?

Г о л о х в о с т и й. На! Може, чи не угодно ще кому? Цигарка первий сорт!

Д е х т о. Давайте, давайте! (Закурюють.) Нічого собі!

Г о л о х в о с т и й. Нічого! Понімаєте ви, як свині в апальцинах! Це шик — не цигарки! Каждая стоїть п'ять копеек; значить, примером: зятягся ти, а уже п'яти копеек нема.

Х л о п е ц ь. От дорогі!

С т е п а н (набiк). Бреше гладко!

Д е х т о. Ви таки кидаєте силу грошей!

Г о л о х в о с т и й. Чаво міне деньог жалеть? Главное дело себе удовольствие! Можеть, у меня їх иногда перегорело сколько тысячов, дак зато ж вийшов образованным, как первий дворянин!

С т е п а н (тихо до других). Такого дворянина під тина!

Д р у г і. І правда: надів жупан та й дума, що пан.

Голохвостий. Тепър, следственно, меня по всех усядах первим хвисоном принімають. А почому? Потому, што я умею, как соблюсти свой тип, по-благородньому говорить понімаю!

Степан (*уголос*). А по-собачому, добродію, часом не вмієте?

Дехто сміється.

Голохвостий. Ще нет! Прийдьотся хіба-разве од вас науку получить!

Степан. Ви таки, як бог дасть, на мою науку дочекається!

Голохвостий (*згорда*). Наведіть сначала себя палітурою!

Степан. Цур дурня та масла грудку!

Другі. Та годі вам!

Голохвостий. Невежество шмаровозне! Што з вами тут фиксату-арнічать? Єщо уберешся в мужичество!

Хлопець. Скажіть-бо, будь ласка, хоч що-небудь по-хранцюзькому!

Голохвостий. Да што ви понімаєтьо?

Хлопець. А яке убрання на вас, Свириде Петровичу, — чудо! Певно, дороге!

Голохвостий. Конечно, не копеешне! Хвисонистої моди й за-гряннишного матеріалу, да і шив, можно сказать, первый магазин. От ви думаєтьо, што плаття — лиш би што, а плаття первое дело, потому што по платтю всякого стрічають.

Степан (*до других*). А по уму виряджають!

Голохвостий (*не звертаючи уваги*). От, возьмем, примєром, брукі: трубою стоять, как вилиті, чисто аглицький хвисон! А чаво-нибудь не додай, і вже хвизиномії не імеють! Або вот жилыотка, — здайотся-кажеться, пустяк, а хитра штука: только немножко не потрап, і мода не та, уже й симпатії нету. Я вже не говору про пінжак, потому што пінжак — ето первая хворма: как только хворми нету, так і нікоторого шику! А от даже шляпа, на што уже шляпа, а как она, значить, при галаве, так і на типе парад!

Дехто. Добре на цьому знається! Нема що!

Хлопець. А матерія яка! Ряба, ряба та зозуляста, от би мені такого на штани!

Голохвостий. Зозуляста?! Шаталанська!

Хлопець. Що ж то значить — шарлатанська?

Голохвостий. Ет, мужва! Што з тобою разговаривать.

Хлопець. Та я так!

Дехто. Розкажіть краще що нам! Ви ж там по світах буваєте, разумних людей чуваєте...

Голохвостий. Не всьо то для простоти антересно, што для меня матеріально.

Дехто. Та все ж, може, і нам буде інтересно. Ось ходімо на гору: поспіваємо, побалакаємо, вип'ємо мокрухи-преподобниці!

Голохвостий. Хороший бил би для мене кадрель — водити з вами кумпанію!

Дехто. Е, ви вже дерете носа до неба!

Другі. Та киньте його, цур йому!

Степан. Не знаєте хіба прислів'я: не руш добра...

Хлопець (до Голохвостого). Та ходім-бо, Свириде Петровичу, не цармоньтеся!

Голохвостий. Ёй-богу, нельдзя: тут, понімаєте, делікатна матерія... Кахвюру, значить, нужно підстерегти й спроворить... Одне слово, не вашого розуму дело!

Хлопець. Що ж воно таке?

Голохвостий. Інтрижка.

Хлопець. Як?

Степан. Та кинь його, ходімо!

Другі. А й справді! Чого з ним возжатися? Ну його к бісу! Рушай далі!

Усі пішли.

Вихід IV

Голохвостий сам.

Голохвостий. Ідіть здорові! Што значить проста мужва? Ніякого понятія нету, ніякої делікатной хвантазії... так і пре! А вот у мене в галаве завжди такий водеволь, што только мерсі, потому — образований чоловік! Да што, впрочем, про них?... Годі, довольно! От як би Проні не пропустить! Шукаю: нігде нету; чи не пройшла разве? Дак кудую ж пройтить їй, когда ми калавурим? Удивительне діло! Нужно подождати. Треба сьогодні на нею рішительно налягти. Здається, ей пондравился... Ну, да кому я не пондравлюсь? А вот, штоби Проні не випустить із рук, то необходимо. Багата: який дом, сад! А лавка, а денег по скринях! Старого Сірка струсну, то так і посипляться карбованці! Одна надія на її придане, бо інаше не можу поправити своїх ділов: такий скрут, хоч вішайся. Довгів стільки, як блох у курнику! З дому вийти удень страшно, щоб який жидюга не піймав, ёй-богу, правда. Тут особливо Йоська есть; дак уїдливе, кляте, што ніяким хвисоном його не обійдеш. Де здибав, то й давай гроші, то й давай! Ну, де ж я то і візьму, коли немає! А він, дурний, одно: давай, та й годі, вертай, що брав! Ну, што он? Какое понятіє імієт? А ти тікай, бо посадить — чиста напасть! Так і ховаюсь, і кручусь як муха в окропі: там у цилюрні уже посадив замість себе гарсона, та що з того? Цилюрня таки лопне! От як, дасть бог, на Проні женюсь, себто на її добрі та на її грошах, тоді я бритви через голову в Дніпро позакидаю, а заживу купцем первой гільдії, зав'ю такі моди алад'ябель! Тільки ж Проня погана, як жаба... Та якби запустить пазури в її скриню, то ми при боці заведемо таке монпасье, що тільки пальці облизуй! От би, приміром, ту дівчину, що коло Владимира ганяв! А-ах! (...)

Читацькі діалоги

- Що вам стало відомо про Голохвостого? Які в нього задуми?
- Як до Голохвостого ставляться знайомі? А яке його ставлення до інших?

Вихід VI

Проня і Голохвостий.

(...) П р о н я. Якби міне модніща публіка, то я б себе показала! А то з кем тут зайтись — необразованність одна! От тільки з вами і маєш приємність!

Г о л о х в о с т и й. Натирально, куди їм усім до вас? Всього равно што, примером взять, Мусатов і хранцюзька помада.

П р о н я. Мерси.

Г о л о х в о с т и й. А в тіятрі любите?

П р о н я. Знаєте, акробати занятніщі міне: такії красиві муштини. Я, було, как пойду, то так стрівожусь за них, што целу ноч не сплю!

Г о л о х в о с т и й. Так ви б у таком разе гулять виходили, то я б мог хоч целую ноч трудиться проходкою!

П р о н я. Ноччю? Што ви? Страшно, штоб, бува, какой оказії не вишло... ви муштина, а я баришняя. Вот удньом так я люблю гулять у царському саду з книжкою безпременно, бо так приятно під дубом романа читати.

Г о л о х в о с т и й. А ви які читали?

П р о н я. «Єруслана Лазаровича», «Кровавую звезду», «Чорний гроб»...

Г о л о х в о с т и й. Да, ето занятні, но я вам рикомендую адин раман... вот раман, так раман... «Битва руських з кабардинцями» — а-ах! Або «Матильда — чилі хранцюзька гризетка», або теж «Безневинна дівиця, чилі любов ухитриться». Антіресні, доложу вам! Не видержиш дочитати!

П р о н я. Ах, я такії люблю ужасть как: штоб про таку любов писалось, штоб як смола кипела!

Г о л о х в о с т и й. Да, штоб аж волос смалила!

П р о н я. Ах, ето ужасно жорстоко...

Г о л о х в о с т и й. Так только здаються-кажется, а потом дуже прекрасно. От только, Проню Прокоповно, про любов би лучше самим рамана завить.

П р о н я. Конечно, занятніще, ежелі особливо кавалер душка...

Г о л о х в о с т и й (*кашлянув*). Проню Прокоповно! Дозвольте спросить, какое такое ви обо мне понятіє держите?

П р о н я (*манірно*). Што ж ето ви допитуєтесь? Міне соромно... Я баришняя. (*Набік.*) Ага! дочекалась-таки!

Г о л о х в о с т и й. Што ж, што баришняя, ето нічаво, ето чистіє пустяки!

П р о н я. Я і понятія в цім нікоторого не імею...

Г о л о х в о с т и й. Єй-богу, не безпокойтесь!

П р о н я. Ви міне такого жару укидаєте, што я просто шарею... Хіба не знаєте, як безневинній дівиці стидно...

Голохвостий. Коли без етого нікак нельзя обойтись, все равно прийдуться...

Проня. Ах, не говоріть міне про любов... І я до вас ужасть как... Только, будь ласка, не говоріть, пожалуста, про любов, потому ето скандалъ...

Голохвостий. Што ви? Я, значить, прошу вашу руку і серце.

Проня. Мерси! Только тут ночью... при місяце... так моторошно цеє слухать, аж сердце тьопается... Ви завтра приходьте до нас предложение делать...

Голохвостий (*цілує руку*). Я только боюсь родителей ваших, а то б давно зайшол...

Проня. Єжелі што я согласна, то вже неизбежно...

Голохвостий. Ви міне как води цілющої на рани злили, моя зозулечко. (*Цілує.*)

Проня. Ах, не могу! Тікати нужно! Приходьте ж завтра безпременно; я вас адрикамендую, а ви і предложение зробіте...

Голохвостий. Прийду, прийду, моя канахвечко!

Проня. Душка! (*Цілує хутко Голохвостого й біжить до хвіртки.*) Ламур! (*Вибігає.*) (...)

Вихід VII

Голохвостий сам.

Голохвостий. Бон-бон! (*Підскакує.*) Трам-тара-ра, ура! Наша взяла! Поздравляем вас, Свириде Петровичу! Виграли справу! Проня, значить, тут. (*Показує кулак.*) Старі, правда, не спротивляться, потому потурають дочке у всьом. Тільки ж і гидка! Ой гидка! Да ще лізе цілуватись! Надо будеть купить доброго мила, шток замивать після неї губи... Але зате ж все мое! От уджигну! Годі вам, Свириде Петровичу, тепер зайцем бути, буде, довольно! Можно будеть і самому зайців ловити, а особливо куріп'яточок... хр-р-р... Хап — і есть! (...)

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Читацькі діалоги

- Що вам стало відомо про родину Сірків на початку п'єси?
- Яке враження справила на вас Проня? А Голохвостий?
- Чому, на вашу думку, вони спілкуються між собою такою дивною мовою?

Діалоги Проні й Голохвостого викликають спочатку нерозуміння, а потім — усмішку. Вони наповнені *макаронізмами* (від іт. *maccheroni* — *макарони*) — чужомовними (російськими, французькими, німецькими) чи переінакшеними на чужоземний лад словами та висловами. Нині макаронічна мова найбільше притаманна інтернет-спілкуванню.

- Подумайте, для чого автор передає таке мовлення персонажів. Які емоції воно у вас викликає?

Вихід VIII

Голохвостий і Галя.

Г а л я (*іде з кошиком, придивляється*). От як ми опізналися на старім городі з мамою, уже й розійшлися всі на нашім кутку... Ні, он хтось стоїть. Чи не Степан? (*Зближається, щоб трохи роздивитися.*)

Г о л о х в о с т и й (*зустрівши*). А, на ловця і звір біжить. (*Підліта.*) Ціп-ціп, куріпочко!

Г а л я. Ой, це чужий хтось! (*Хоче тікати, але Голохвостий заступа дорогу.*)

Г о л о х в о с т и й (*придивившись*). Господи! Це ж та сама красунечка, що я коло Володимира бачив! От ціпонька! (*До неї.*) Не тремтіть-бо: чого лякатись, моя зозулечко, хіба з'їм?

Г а л я. От, ей-богу, коли не пустите, то калавур закричу й будошника покличу.

Г о л о х в о с т и й. Вигадайте! Тільки крикніть, то я такого наговорю, што зараз і в часть вас посадять.

Г а л я. За що? Що ви кричите серед ночі, то я маю сидіти?

Г о л о х в о с т и й. Слухайте, серденько, не лементуйте, бо я тільки поговорить хотів із вами, моя зірочко красна. Як повидів я вас коло Володимира, то з тієї ночі і пропадаю, просто вхопили моє серце щипцями, гвоздком у голові сидите, хоч і бритви не бери в руки!

Г а л я. А справді, це той самий... Бачите: ганяли, ганяли там, та й тут переступаєте дорогу; сорому нема, а ще панич!

Г о л о х в о с т и й. Да коли улюбльон, да так улюбльон, хоч візьміть у руки піштолета й простреліть тут грудь мою!

Г а л я. Так і повірили! Шукайте собі панночок!

Г о л о х в о с т и й. Да ви луччі за самих найкращих панночок; ви просто така ціпонька, що аж слина котиться, вірте! (...)

Г а л я. Ой, що ви кажете?

Г о л о х в о с т и й. Потому хоч ножницями перетни моє серце, то там тільки одна любов стримить...

Г а л я. Пустіть же, якщо любите, бо, боронь боже, хто здиба, то буде лихо...

Г о л о х в о с т и й. Ніхто не здиба! Куріпочко моя! (*Обніма.*)

Г а л я. Пустіть-бо! Так не годиться! Бач який! Пустіть, кричатиму!

Г о л о х в о с т и й (*притиска ще більше*). У-ух! Пропав я! Пожар!

Вихід IX

Ті ж і Секлета.

Секлета (*зустрівши*). А то що, Галька? З паничем? Ой, лихо моє! Ой, нещастя моє! Добігалась, каторжна! От і устерегла! Ах ти, подла! (*Підскакує до Галі.*)

Голохвостий (*оторопів*).

Галля (*плачучи*). Мамо! Причепився, хто його зна хто й звідки, та й кричить, як розбишака...

Секлета. Як! Хто його знає? А ти не знаєш — свята та божя! Ах, обманщиця чортова, матері хочеш очі одвести? Так і повірили! (*Тим часом Голохвостий, оправившись, хоче тікати.*)

Секлета (*хапає його за поли*). А ти, паничу, куди? Навтікача? Ні, з моїх рук так не вийдеш! Я за свою дочку тобі очі видеру з лоба! (...)

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Вихід X

Секлета та Голохвостий.

Голохвостий кинувся було тікати, але Секлета не випустила піджака, так що він аж злетів з одного рукава. Секлета тоді вхопила обома руками за жилетку.

Секлета. А куди, каторжний? Щоб ще такого шелихвоста не вдержати, та не була б я Секлета Лимариха!

Голохвостий. Що ви? Чи при своїм умі? Не робіть, пожалуста, шкандалю! (*Усе позирає на дім Сірків.*) Я вам заплачу, я багатий... (...) Єй-богу, я вашу Галю люблю так, як золото, і хочу сватать, от хоч зараз оддайте, то візьму.

Секлета. Присягнися мені, ходімо до церкви!

Голохвостий. Та чи я ж чоловіка вбив, щоб серед ночі присягати! Вірте мені, я чоловік благородний, образований, і божусь, і присягаюсь, що не піддурюю; бодай я завтрішнього дня не діждав, бодай я завтра на своїх ремінних пасах повісився, бодай я зарізався у своїй хаті своєю бритвою, коли не вірите! (...)

Секлета. Та ви брешете! Присягніться мені хоч на Братській!

Голохвостий. Нехай мене покарають всі печерські святі! Нехай мене покриє великий лаврський дзвін, коли я брешу!

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Секлета. Ні, таки присягніть навколішках до Братської!
Голохвостий (*набік*). От, не одсахнусь. (*Стає на коліна.*) Ну, хай мене поб'є Братська Божа Матір, коли брешу!

Секлета. Ну, тепер вірю, тепер вірю!

Голохвостий (*обтрушує штани; тихо*). От іще через цю каторжну бабу бруки запачкав! (*До неї.*) Так я незабаром до вас і на заручини.

Секлета. Про мене, просимо. Тільки за мою Галею нічого нема — знайте!

Голохвостий. Нащо мені? І свого досталь! Аби Галя!

Секлета. Так заходьте ж, раді будемо!

Голохвостий. А де ж ваша хата?

Секлета. Зараз за яром. Спитайте Секлету Лимариху: увесь Подол зна. Глядіть же, не обдуріть; а то й живим не випущу! Од Лимарихи не сховаєтесь!

Голохвостий. Та буду ж, буду!

Секлета виходить.

Вихід ХІ

Голохвостий сам.

Голохвостий (*озирається*). Ух! Ху! От баня, так баня, аж три пота зійшло, ей-богу! (*Утирається.*) От це вскочив, так вскочив — понікуди! (...)

Завіса.

Читацькі діалоги

- У яку халепу вскочив Голохвостий?
- Яке ваше ставлення до його поведінки в цій ситуації?
- Чи виправдовуєте ви вчинок Секлети?

ДІЯ ДРУГА

Велика світлиця Сірків, по-міщанськи, але з претензією вбрана. Одні двері — у кімнату, наліво — у пекарню, прямо — вхідні.

Вихід ХІІ

Голохвостий і Проня.

(...) Г о л о х в о с т и й (входить; у шляпі, рукавичках і при паличці: *тре часто руку об руку*). Честь імею, за великое щастя, адрикамендуватись у собственнім вашім дому! (Проня мовчить.) Нікого нету! Ні, Проня Прокоповна тут! (Одкашлює.) Мой найнижчий поклон тому, хто в цьому дому, а перед усього вам, Проню Прокоповно! (До себе.) Що вона, чи не спить часом? (Одкашлює дужче.) Горю, палаю од щастя і такого разного, милая мамзеля, што виджу вас на собственнім полу...

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

П р о н я (скинувши очі). Ах, це ви? Бонджур! А я так зачиталася! Мерси, што прийшли... Мамонька, папонька, господин Голохвастов прийшов, пожалуйте!

Г о л о х в о с т и й. Ви ж мене адрикамендуйте, пожалуста!

П р о н я. Авжеж.

Вихід XIII

Ті ж, старі Сірки й Химка.

Сірчиха в кумедному чепчику й хустці. Сірко в довгій сюртуці та великій хустці на ший, виходять і низько кланяються.

П р о н я. Рикамендую вам мого хорошего знакомого.

Г о л о х в о с т и й (кланяється з пристуком). Свирид Петрович Галахвастов собственною персоною. Позвольте до ручки? (Цілує.)

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!

Г о л о х в о с т и й. Проня Прокоповна по ангельской доброте, так і понімаєм, мерсі! (До Прокопа Свиридовича.) Честь імею адрикамендувать себя: Свирид Петрович Галахвастов!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Дуже, дуже радий, що бачу й розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать — велика втіха! (Тричі цілує.) Дуже раді! Просимо, сідайте!

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Проня (*томно*). От кресло; прошу, мусью!

Усі сідають; Голохвостий на кріслі коло неї ж направо; наліво ж на дзигликах старі Сірки. Химка визира з пекарні; яка хвилинка — тихо.

Прокіп Свиридович. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостого, що цилюрню держав за канавою?

Проня. Ви, папонько, не знать як говорите: їхня хвामилія — Галахвастов, а ви какогось хвоста вплели!

Голохвостий. Да, моя хвамилія натиральна — Галахвастов, а то необразованна мужва коверкаєть.

Проня. Разумеється.

Явдокія Пилипівна (*до старого*). Бач, я казала, що не той! А який розумний!

Прокіп Свиридович. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули... Так ви, значить, не його, не цилюрника синок?

Голохвостий (*змішавшись*). То єсть по натуре, значить, по телу, как водиться; но по душе, по образованности, дак ми уже не та хворма...

Проня. Авжеж, образованный человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Явдокія Пилипівна. Куди вже там?!

Прокіп Свиридович. Так, так...

Яку хвилину тихо.

Химка (*од дверей*). Чи зараз давати вино і шклянки?

Проня (*аж схопилась*). Іди собі!

Прокіп Свиридович докірливо махає головою, а стара рукою.

Прокіп Свиридович. Гм, гм... дак ви уже цилюрні не держите?

Проня. Я уже раз вам гаварила: палікмахтерська, а ви все-таки цилюрня, цилюрня!

Явдокія Пилипівна (*докірливо йому кива*). І як-таки!..

Прокіп Свиридович. Йй-богу, забув... стара вже пам'ять...

Голохвостий. Нічаво... ето трапляється, по простоте, значить. Я, відіте лі, зімаюсь какхюрамі і комерцією разною. У мене етого дорогого делікатного товару — паровицями; пудри, лямбра, дикалони, брильянтини!

Явдокія Пилипівна. І брильянти?! Господи!

Прокіп Свиридович. Я думаю, такий товар і грошви бере — страх!
Проня. Разумеється, не вашого: що вірówki та гвоздки або серка!
Явдокія Пилипівна. Е, ви, дочко, так не кажіть, і на цьому
товарові добрий зарібок. (...)

Голохвостий. Нащот денег, доложу вам, так їх на етот делікат-
ний товар їдють — страх! То єсть щоденно — сила! Ну, дак, слава богу,
у мене етой деньги непереоводно: цілий Хрещатик міне винен. Міне уже
не раз говорили мої приятелі: охвицера, митрополичі басы, маркелі...
што чаво, мол, не закупиш ти магазинов на Хрещатику? Дак я їм: на
чорта той міне клопот? У міня єсть благородний матеріал, то пушай і
другі торгують!

Явдокія Пилипівна *(до Прокопа Свиридовича)*. От багатий!

Прокіп Свиридович *(до неї)*. Правда.

Проня. Ви очінно добрі.

Голохвостий. Мерсі! Натиально, в кожном обхожденії главная
хворма — вченость. Потому ежели человек учений, так йому уже свет
переменяється; тогди, тогди, примером, що Химце будет белое, то йому
рябое, што Химце будет цяця, то йому... пардон!.. Ви меня, Проню Про-
коповно, понімаєте?

Проня. Разумеється, што розумний человек зовсем інчаго; вот і
міне тепер все інче здається, бо я не дарма у пенціоне вчилась!

Явдокія Пилипівна. О, то правда, що вчилась: не жаліли кошту —
всяких мод зна! Які в неї плаття, шалі, сукні... яких квіток позаводить...

Проня. Мамонько!

Голохвостий. О, Проня Прокоповна маєт скус! Єжелі когда чело-
век подиметься разумом вгору вище од лаврської колокольні да глянет
оттудова на людей, то вони йому здаються-кажуться такі маненькі, как
пацюки, пардон, криси! Позволіте папіроску?

Явдокія Пилипівна. Куріть, здорові! *(До старого.)* Ну й ро-
зумний же!

Прокіп Свиридович. Аж страшно!

Голохвостий *(до Сірка)*. Не вгодно лі?

Прокіп Свиридович. Спасибі, я не вживаю; от нюхати, то друге
дело, аж ніс тремтить... Ну та й табака ж у нашого дячка, скажу вам,
і чорт його зна, що він кладе туди? Ну, цілий день ходиш і нюхаєш пуч-
ки... (...)

Вихід XIV

Ті ж без Голохвостого.

Проня. Що ви мене соромите? Що ви тут наказали — три мішки
гречаної вовни?

Явдокія Пилипівна. Та я ж мовчала...

Проня. Та ще ви так-сяк, а що батько, то й цилюрню, і хвоста,
і дяка, і табаку втелющив!

Прокіп Свиридович. Не знаю вже, як з ученими...

Проня. Ідіть, прошу вас, звідси обоє, бо помішаєте ще мені пропозицію робити. (...)

Виходять до кімнати, але визирають із-за дверей, підслухуючи, і Химка підслухує з пекарні.

Вихід XV

Проня і Голохвостий.

(...) Проня. Ваша папіроска шкварчить.

Голохвостий. Ето в груді моєї-с!

Проня. Чого?

Голохвостий. Од любови!

Проня. Ах, што ви!

Голохвостий. То єсть тут у нутре у мене такая стремительность до вас, Проню Прокоповно, што хоч крозь огонь готов пройтись!

Проня (*набик*). Починається, починається! (*До Голохвостого.*) Ах, ето ви кавалерські надсмешки... Может, по кому другому; у вас стільки баришень...

Голохвостий. Ето ви пущаєте критику; я своєї душі, Проню Прокоповно, не покину лиш би где. Разве-хіба там, где ваша душа, — і больше в ніякому місці. (...)

Проня. Ой, страшно!

Голохвостий. Не беспокойтесь... обхожденіє понімаю...

Проня. І я вас дуже люблю! Душка мой! (*Дає руку й цілує його.*) Я согласна... бути вашою половиною. От только спросить благословенія... Папонько, мамонько!

Голохвостий хоче встати, але Проня задержує його.

Ні, стійте!

Вихід XVI

Проня, Голохвостий, старі Сірки та Химка.

Старі Сірки, раді й здивовані, важно виходять. Химка теж висовується з кухні з пляшками та склянками.

Проня. Свирид Петрович Галахвастов делає мені пропозицію.

Голохвостий. Прокопе Свиридовичу, і ви, Явдокіє Пилипівно! Я переговорив з вашою розумною дочкою Пронєю Прокоповною про одну секретную вещь. Я скоростижно хочу женитися на їх, і вони согласні. Тепер я прошу у родителів, чи сделають вони честь поблагословить, значить, ето самое підприємство.

Прокіп Свиридович. Як моя дочка Проня Прокоповна так хотять, то нам, старим, нічого перечити.

Явдокія Пилипівна. Еге ж, кажу, нічого перечити. Я ж кажу, нічого перечити.

Прокіп Свиридович. Тільки, тільки...

Голохвостий. Што? Может, я не ндравлюсь?

Прокіп Свиридович та Явдокія Пилипівна. Борони боже! Чи то можна? Чи то можна? Ми луччого жениха не хочемо для Проні, як ви, Свириде Петровичу.

Голохвостий. Єжелі што так, дак кланяюсь вам низько за ваше слово. Мерсі! *(Цілується тричі зі старим і старою.)* Про другія вещи позвольте міне сватов прислать переговорить.

Химка пробує іти з вином, але її не пускають.

Прокіп Свиридович. Хоч і сьогодні! Я своїй дочці не ворог: що в мене в скрині, то все Пронине. (...)

Голохвостий. Чи развє нельзя, щоб скоріше весілля? Бо я здається-кажеться вму, как прийдеться ждять долго.

Проня. І я б хотіла, щоб швидче.

Прокіп Свиридович. Молоді! Ну, що ж, можна і на цім тижні, — як думаєш, стара?

Явдокія Пилипівна. Про мене. *(Дає перстень.)* У мене все готове.

Проня наділа перстень на руку й міняється з Голохвостим.

Тепер і поцілуватися можна, так годиться!

Молоді цілуються. (...)

Завіса.

Читацькі діалоги

- Чому Проня та її батьки намагаються показати свої статки й культуру перед Голохвостим?
- Чи Проня була б щасливою з таким чоловіком, як Голохвостий?

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната Лимарихи зсередини, дуже проста.

Прямо — двері вхідні, направо — до пекарні.

Вихід I

Голохвостий сам.

Голохвостий *(входить трохи збентежений)*. Дак оце і хата Секлети? Просто, дуже просто; і хто б думав, що в такім гноїщі лежить брильянт? *(Загляда в кімнату.)* Одначе не маєть нікого... Чи не повернути б мені оглоблі назад? Єй-богу, страшно, щоб я ще з великого розуму не встроїв собі штуки! Ні, лучче, во всякім разі, хоч на минуту побачитись, ману пустить: єжелі вона чула щось, то можна одбрехатись; а єжелі не чула, то заспокоїти хоч на два дні, щоб і не допитувалась... Резонт, Свириде Петровичу, резонт. Да і на Галю хоч раз гляну... Ох, только ох, да й только! *(Закурює папіросу.)* Одначе могу сказать, що міне хвортунить: де ж — Проня аж пищить за мене; Сірки старі не знають, де й посадити зятя; боявся жида — не только укуськав, но й обдер: заказав хрanchу пару, цепочку купив, завтра й вінчання. От только Секлету обчеркнути курячим зубом, щоб заспокоїлась, да й кури! *(Ходить по хаті, потирає руки, пританцьовує і посвистує.)* (...)

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» (реж. В. Іванов)

Голохвостий потрапляє на день народження до Лимарихи, приходять її подружки, починається бенкет із танцями.

Він залицяється до Галі й витанцьовує із жінками. Лимариха при всіх оголошує про заручини Галі та Голохвостого. Молодята обоє не раді такому розвитку подій. Під кінець Голохвостий дізнається, що Секлета — рідна тітка Проні, але вони нещодавно посварилися. Він ще якось сподівається викрутитися із ситуації, що склалася.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Світлиця в Сірків, та ж, що й у другій дії.

Вихід І

Химка сама.

Химка (*прибирає хату*). Другим людям неділя, а тобі нема ні неділі, ні свята у цих хазяїв! Весілля, бач, справляють! Ще й не видано, і не чутно, щоб таке було хапане весілля: шити, мити, білити — завтра Великдень! Щось непевне... А тут через них і ніг під собою не чуєш: увесь двір підмела, ще й піском підсипай та травою труси, бо, бач, її велика пані поїде вінчатися! Багато таких панів, та на греблю нікому! Он ще підлоги вигадала оливою мастити, та ще кадить заставить... А остобісіла вже вона мені, хоч би вже швидче йшла до дідька в болото!

У господі Сірків триває підготовка до весілля. Проня приміряє весільне вбрання та мріє про щасливе подружнє життя. Подруги Секлети Лимарихи розповідають Химці про те, що Голохвостий засватав Галю. Починають сходитися гості, приїздить наречений із двома митрополичими басами.

Вихід XIII

Ті ж і старі Сірки, за ними Проня та Химка.

Сірко йде попереду, за ним Явдокія Пилипівна з хлібом і сіллю, Проня, похнюпивши очі; за нею у дверях стає Химка.

Прокіп Свиридович *(до Голохвостого, обнімаючи)*. От тепер ви вже наш: тепер нас ніхто не розлучить! Будьте ж щасливі в новій житті!

Голохвостий цілує руку Явдокії Пилипівні.

Явдокія Пилипівна. Дай боже вам усякого щастя і здоров'я! Любіть мою дочку: одна тільки і є!

Прокіп Свиридович *(бере Проню за руку)*. От передаю вам їх з рук на руки, любіть і жалуйте! *(Цілує Проню.)* Пошли вам, боже, всякого благополучія; а ви нас, дочко, у щасті не забувайте й вибачайте вже, що ми прості!

Явдокія Пилипівна *(цілує Проню і плаче)*. Ніхто не знає, одна мати знає, як тяжко видавати заміж одним-одну дочку. Була, жила в хаті, а завтра ні до кого й слова буде промовити!

Проня. Мамо! Годі! Коли б уже швидче!

Міщанки *(плачуть)*. Так, так! Справді!

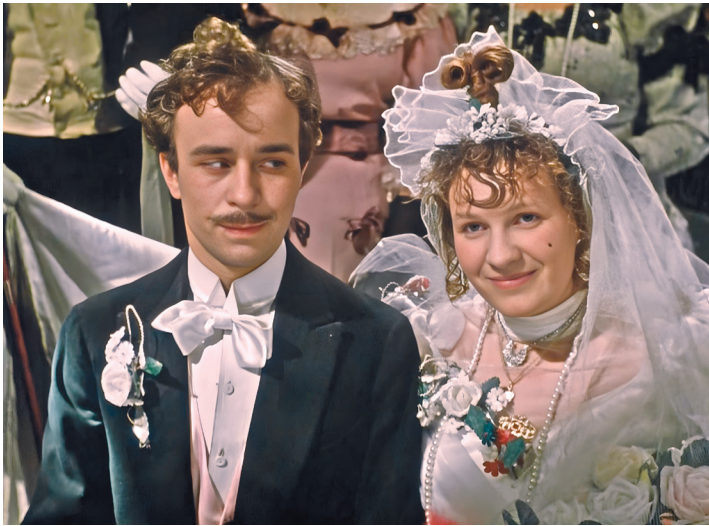
Міщанє. Не тепер, то в четвер, а все-таки дівчат не мине те лихо!

Прокіп Свиридович. Не плач, стара: треба ж колись віддати.

Явдокія Пилипівна. Ох, тяжко ж мені з дочкою розстатися.

Голохвостий. Не баріть, папонько й мамонько, діла: в церкві посподождаєть!

Прокіп Свиридович. Пора, пора, стара!

Кадр із художнього фільму «За двома зайцями» (реж. В. Іванов)

Явдокія Пилипівна. Химко, давай швидче килимця! Поблаговисловимо зараз та й до церкви!

Голохвостий *(до басів)*. Гукніть на хвайтона, щоб готові були!

Простилають килима. Старі сідають на стільці з хлібом і сіллю. Молоді стають на килимі, два басы, Настя і Наталка зі свічками по боках.

Вихід XIV

Ті ж і Секлета, Устя, Марта й Меронія, а потім і Галя.

Секлета (*за вікном*). Пустіть, пустіть! Пропустіть Секлету Лимариху!

Усі поторопіли.

Голохвостий (*набик*). Пропа я! (...)

Секлета (*вліта несамовито*). Стійте, не благословіть! Не благословіть, кажу! (...)

Прокіп Свиридович. Бога ради не кричіть: дивіться, скільки по вікнах людей!

Явдокія Пилипівна. Сестро! Секлето Пилипівно! Не роби сорому нам, прошу тебе! Чим же ми винні?

Секлета (*кричить*). Не винні? Одбили жениха в моєї дитини? Я на всі Кожум'яки кричатиму: розбій, розбій!

Коло вікон ціле стовпище, одне на одного лізе, гвалт, крик: «Ой, не душіть!», «Пустіть хоч руку!», «Шибка, шибка!» Урешті верхня шибка луснула й брязнула на долівку. Меронія, Марта, Устя то до вікон шепчуть усім, то до Секлети; вони дуже раді бешкету. (...)

Проня. Ой, шкандаль! Шкандаль! (...) Вона п'яна! Залила очі та й лізе!

Явдокія Пилипівна. Голубко, сестро, не безчесть нас, не губи нашої Проні! Одна ж тільки! (*Плаче.*)

Секлета. Сестро! У тебе дочка й у мене дочка! Нехай я буду і сяка і така, і проста, і ликом шита, а все-таки я мати своїй Галі! Не дам знущатися над моєю дитиною і запанілим поганцям! (*До Голохвостого.*) Нащо ти дуриш моє дитя, нащо топтав до неї стежку? Нащо залицявся, коли ти не думав її брати?!

Проня. Свириде Петровичу, що вона каже?

Прокіп Свиридович та Явдокія Пилипівна. Як же це, Свириде Петровичу?

Голохвостий. Брехня, брехня! Я вам не позволю публікувати мене! Я вам! Я... я...

Устя (*до Секлети*). Ще й брехню завдає?!

Секлета. Я тобі докажу брехню, перевертню чортівний, пройдисвіте, ланцю!

Голохвостий. Я такого шкандалю не попусти, не прощу ніяким разом! Я вам не хто! Я Свирид Петрович Галахвастов! Міне гаваріть такого чортівиння? Да у меня всі будочники он де! (*Показує кулак.*) Да я вас у часть! Да я вас за брехню в рештанську і замкну трома замками! (...)

Секлета. Ой люде добрі, що ж це! Мене в рештанську за правду? Секлету Лимариху, чесну хазяйку, під три замки? За те, що ти вчора заручився з моєю дочкою?!

Проня. Ай! То правда? Що ж це?..

Прокіп Свиридович та Явдокія Пилипівна. Господи, глум який! Попущеніє бже! *(Плачуть.)*

Меронія. Чисте скушеніє!

Голохвостий. Врьош, стара! Я її знать не знаю, ведать не ведаю! З її какоюсь дочкою! Вона сказалась! А ми, Проню, хадьом вінчатись, Прокопе Свиридовичу, когда почали дело, то надобно якось кончать. Не вже нас буде держать одна брехлива баба?!

Секлетя. Я брешу?! Я сказалась! А не діждеш ти із твоїм чортовим батьком, із твоєю поганою матір'ю! Не будеш вінчатися: не пущу попа в ризи, хоч роздеріть мене! Ой кумці-голубці, кажіть же ви, хай люде чують; заступіться хоч ви за Лимариху, — обпаскудив мою чесну сім'ю оцей ланець, шарлатан! А сестра рідна за ним руку тягне! (...)

Проня. Ой! Підступило під серце! Рятуйте! *(Переходить і припадає до матері.)*

Явдокія Пилипівна. Господи, Боже мій! Що ж з нею? Хоч згляньтесь!

Прокіп Свиридович. Що ви зробили з дитиною нашою?

Кинулися до Проні, розстібують плаття.

Секлетя. А що, не вірили, який зух?

Голохвостий *(з одчаєм до Проні)*. Не вірте їй: це заговор! Вона підпоїла, підкупила свідків. Я їх усех на суд! Ну, де ж би таки я, Галахвостов, посватався на какой-небудь простой поганке?

Секлетя *(з кулаками до Голохвостого)*. Моя дочка — поганка? Ах ти, каторжний, сибірний! Та я тобі очі видеру з лоба!

Проня *(нервно плаче)*. Мамо, я не вірю їй! Вона нарочито шкандаль робить... Заступіться ж! Не видержу... давить мене!

Явдокія Пилипівна. Сестро, зглянься на нас! Не безчесть дочки. Господь тебе покарає на твоїй! *(Рида.)*

Прокіп Свиридович. Слобоніть гостину, сестрице! Бачите, яке лихо!

Секлетя. Так-так? Мене з хати?!

Проня *(кричить, ридаючи)*. Ідіть собі! Не топіть мене!

Секлетя. Дурна ти, навісноголова! За якого харциза заступаєшся! Думаєш, що любить тебе? За гроші тільки, за гроші! Та він тебе вчора привселюдно лаяв, нівечив, гидив!

Голохвостий *(кричить)*. Не йміть віри їй: бреше!

Секлетя. Ой кумці мої, заступниці мої! Кажіть уже ви, бо були там! Кажіть по правді! (...)

Голохвостий *(несамовито)*. Це наклепи! Я в суд подам!

Проня. Ай, води, води!.. *(Ніби зомліла.)*

Прокіп Свиридович. Химко, води швидче! Господи, одпусти і припусти!

Явдокія Пилипівна. Ой, рятуйте! Нежива!

Химка приносить воду. Прискають удвох на Проню. Степан продирається у двері й щось шепоче Галі. Проня телесується¹, коло неї упадають старі. (...).

Проня. Чого ви ходили до мене? Нащо ви божились, кляли, падали передо мною на коліна? Не за ваші магазини йшла... я... вас любила... а ви назнущались... осоромили на весь Подол... На весь Київ!.. Гетьте! Ой, смерть моя! (Мліє.)

Прокіп Свиридович. Вон, вон з нашого двору, щоб і слід тут ваш не смердів!

Голохвостий. Ну, до свідання!

Секлета (хапа його за поли). Ну, тепер я вже не пущу!

Голохвостий (вириваючись). Одчепіться!

Секлета. Не пущу, не пущу! Думаєш, що багатий, так і безчестити мене можна? Женимо!

Степан. Та який він багатий? Він банкрут!

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Голохвостий (виступа наперед, із запалом). Чого витріщились? Ну, банкрут, так і банкрут! А ви думали, як би я був багатий, то пошов би до вашого смітника?! Ха-ха-ха! Свинота необразованна! Авжеж, міне ваших денег только й нада било! Так і понімайте! А вони заклали сібе в голову, що я на їхніх дочок задививсь. Антересно дуже! Не найшов би где? Поліз би на смітник! Да я, как первый кавалер, і в Липках би знайшов настоящих баришень з отакими кудеями, а не сватався б на вашій дурній поторочі, поганій Проні!

Проня. Ай! (Зомліла.)

Секлета розвела руками. (...)

Завіса.

Читацькі діалоги

- Чим завершилося весілля Голохвостого?
- Хто з персонажів п'єси виявився найбільш ошуканим?
- Поясніть зміст народного прислів'я «За двома зайцями поженешся — жодного не впіймаєш». Як воно розкриває ідейний зміст прочитаної п'єси?

¹ Телесуватися — соватися, крутитися в різні боки.

Митець і доба

Михайло Старицький народився 2 листопада 1839 р. в с. Кліщинцях на Черкащині у дворянській родині. Дитячі роки майбутнього письменника минали в діда по матері Захарія Лисенка, що був із роду козацьких старшин часів Хмельниччини.

В 11 років хлопець вступив до Полтавської гімназії. То був один із найкращих українських освітніх закладів, у якому часто бриніла рідна українська мова. Михайло старанно навчався, захоплювався літературою і театром.

У 12 років він осиротів, ним опікувався двоюрідний мамин брат Віталій Лисенко. Відтоді найкращим другом і найближчою людиною для Михайла став Микола Лисенко — видатний український композитор.

Майже однолітки, брати разом навчалися в Київському університеті. Михайло одружується із Софією — сестрою Миколи Лисенка. У цей час М. Старицький, М. Лисенко, М. Драгоманов, П. Косач, Т. Рильський та інші патріоти об'єднуються в Київську громаду. Це товариство поширювало ідеї любові до української мови та культури, освіти для простих українців, відкриття недільних шкіл і бібліотек.

У ці роки виходять друком у львівських журналах вірші М. Старицького. Він також перекладає українською і видає власним коштом твори В. Шекспіра, Г. К. Андерсена, М. Гоголя тощо. Усе це робить із метою збагатити українську культуру найкращими світовими надбаннями.

З родиною М. Старицький деякий час жив на Поділлі, потім перебрався до Києва.

У 1871 р. М. Старицький та М. Лисенко організували в Києві «Товариство українських сценічних акторів» і займалися обробкою фольклорних і літературних творів для постановки на сцені. Валуєвським циркуляром було заборонено писати твори українською мовою, але переробки такій забороні не підлягали. Для репертуару театрів потрібні були нові твори, тому М. Старицький пише драми, а також лібрето¹ до опер М. Лисенка, що стали вершинними шедеврами українського оперного мистецтва XIX ст. Першою виставою була «Різдвяна ніч» за мотивами повісті М. Гоголя.

¹ *Лібрето* — літературна основа великого вокального твору — опери, оперети, ораторії, кантати.

Захоплений театральним мистецтвом, М. Старицький продав свій родовий маєток і всі кошти вклав у розвиток «Театру корифеїв»: створив хор та оркестр, обновив декорації і костюми, поліпшив умови життя акторів.

1893 року митець пішов із трупи, бо не мав більше коштів на її утримання. Решту свого життя присвятив літературній діяльності.

М. Старицький помер у 1904 р. Його поховали на Байковому цвинтарі в м. Києві.

Поліркуйте!

- Доведіть, що життєвий і творчий шлях М. Старицького — це шлях справжнього митця та патріота.
- Який внесок зробив М. Старицький у розвиток національного театру? Обґрунтуйте свої міркування.

Досліджуємо твір

Комедію М. Старицького «**За двома зайцями**» (1883) літературознавці називають «національним хітом». П'єса в комічній формі показує життя зросійщених українських міщан.

В основі твору — моральний конфлікт між недолугим прагненням до багатства, показним аристократизмом і щирістю людських почуттів і стосунків. За цим конфліктом угадується протистояння між патріотизмом, самотністю, духовною красою українського світу та малоросійством.

Особливості конфлікту п'єси «За двома зайцями» визначають її жанрові характеристики. Це — *соціально-побутова комедія*.

У центрі твору — образ київського спадкового цирюльника *Свирида Петровича Голохвостого*. Це проникливе втілення характерних рис міських гуляк-залицяльників, які заради примарного багатого життя готові взяти шлюб із нелюбою нареченою.

Кадр із художнього фільму
«За двома зайцями»
(реж. В. Іванов)

Погнавшись за двома зайцями: і за багатством, і за красою дівчини, він спіймав облизня скрізь.

У прикінцевій сцені п'єси розкривається справжній внутрішній світ Голохвостого — це пихатий ледар-гульвіса. За його зовнішнім лоском ховається обмежена прагненням до дармової розкоші нещира душа. Промовистою художньою деталлю психологічної характеристики персонажа є його прізвище. Він насправді голий і морально, і матеріально.

До пари йому й наречена — *Проня Прокопівна Сірко*. Вона зверхньо ставиться до батьків, які все життя тяжко працюють заради щастя дочки. Зарозуміла панянка

пнеться з усіх сил, аби відірватися від простолюду, і не помічає кумедної жалюгідності своїх «благородних» манер. Проня всім нав'язує свою думку, хоча навіть не може закінчити «благородний пансіон». Свою обмеженість намагається компенсувати багатим вбранням і коштовностями. Цим вона й приваблює охочих до дармових статків кавалерів.

Змальовуючи Голохвостого та Проню, автор вдається до комедійно-сатиричних прийомів. Сміх викликає їхнє недолуге намагання наслідувати аристократів, панів — у поведінці, манерах, мові. За цим псевдоаристократизмом проступають невігластво й духовна обмеженість.

Проня начебто «образована», але театр любить не дуже, більше цирк. Тож серцеїд Голохвостий, миттєво зорієнтувавшись, вибирає відповідний стиль для зізнання в коханні: «В груди моєї Везувій так і клеко-тить». Такі слова розчулюють Проню: «Во мне трепещет вся моя физика».

Мова цієї пари — комедійний коктейль: це суржик упереміш із просторічною лексикою і канцеляризмами: «улюблюн, аж окроп кипить», «ми при боці заведемо таке монпансьє, що тільки пальці облизує». Така трагікомічна моральна деградація — наслідок багатовікового зросійщення України.

Водночас Проня — образ не тільки комічний, а й трагічний. Незважаючи на свою обмеженість, вона підсвідомо прагне до щирості в почуттях, мріє про кохання, затишне сімейне життя. Тому крах весілля для неї жахливий.

Із цими образами контрастують Секлети Лимариха та її донька Галя. Їхній побут, удача матері також зображені з авторською іронією. Вони є носіями рис українського національного характеру — щирість, здатність постояти за себе та рідних.

Національне безпам'ятство, кумедне наслідування чужого, на жаль, і нині є в нашому суспільстві, тому п'єса залишається актуальною.

Сцена з вистави «За двома зайцями». Київський національний академічний театр оперети

Поліркуйте!

- До якого жанру драми належить твір М. Старицького «За двома зайцями»? Аргументуйте відповідь.
- Які важливі серйозні питання порушує автор у своєму творі, сповненому веселощів і жартів?
- Хто з персонажів комедії справив на вас найбільше враження? Охарактеризуйте його.

За основу назви комедії М. Старицького взято прислів'я «За двома зайцями поженешся — жодного не впіймаєш». Цікаво, що воно має аналогії в іноземних мовах. Зокрема, англійською найближчими є такі варіанти:

He who chases two rabbits, catches neither.
You can't have your cake and eat it too.
Trying to have it both ways.

- Перекладіть прислів'я українською дослівно та прокоментуйте. Запропонуйте варіант назви комедії для англомовного видання.

Мистецькі діалоги

За мотивами п'єси «За двома зайцями» в 1961 р. на Київській кіностудії імені Олександра Довженка режисер і сценарист **Віктор Іванов** створив шедевальну художню кінострічку з однойменною назвою. Кіноролі талановитих акторів настільки полюбилися глядачам, що їм навіть установлено скульптурну композицію в Києві на Андріївському узвозі, неподалік від того місця, де розгортається кульмінація твору. Також ця пара любителів модного одягу красується в м. Черкасах.

Режисер знімав фільм українською. Суржилом розмовляв лише Голохвостий. Але незабаром кінострічку переозвучили російською. І лише у 2013 р. вдалося віднайти первісну українську фонограму картини в Маріупольському фільмофонді.

Скульптурна композиція персонажів фільму «За двома зайцями». м. Київ (скульптори В. Сивко, В. Щур)

Скульптурна композиція персонажів фільму «За двома зайцями». м. Черкаси (скульптор О. Гульбіс)

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).

- Підготуйте літературно-мистецький проект «Експериментальний театр». Оберіть для постановки одну сцену з п'єси «За двома зайцями» й адаптуйте її у форматі експериментального театру. Представте свою роботу в класі або зробіть її відеозапис і розмістіть його для перегляду на освітній платформі вашого закладу.
- Дбаючи про виразність і правильність власного мовлення, ви робите свій внесок у розвиток рідної української мови. А подолання суржику, викорінення слів-макаронізмів дуже на часі в епоху інтернет-спілкування. Знайдіть у вашому листуванні з друзями / подругами в соціальних мережах макаронізми, відшукайте в онлайн-словниках їхні відповідники, створіть пам'ятку «Як побороти суржик».

Читацька самоперевірка

- Які ознаки комічного наявні в п'єсі «За двома зайцями»?
- У чому полягає конфлікт твору?
- Назвіть основні риси характеру Свирида Голохвостого. Які з них спричинили крах його сподівань на багате життя?
- Складіть порівняльну характеристику Проні Сірко та Галі Лимарівни. Що спільного та відмінного між ними? Оформіть порівняння у формі діаграми «Кола Венна».
- Пригадайте комедію Мольєра «Міщанин-шляхтич», яку ви вивчали минулого року. Кого з персонажів французького драматурга нагадує вам Свирид Голохвостий у своїх бажаннях дармової розкоші? А на кого схожа Проня Сірко, яка прагне відірватися від простоліду та жалюгідно демонструє «благородні» манери? Обґрунтуйте свої міркування.

ЛІТЕРАТУРА МОДЕРНІЗМУ

МОДЕРНІЗМ ЯК СТИЛЬ ДОБИ

Читацький путівник

У попередні роки ви вже ознайомилися з мистецькими стилями й напрямками давніх епох: міфологією, фольклором, ренесансом, бароко, класицизмом, романтизмом, реалізмом. Зараз ми розглянемо наступний, особливо багатий на відкриття і шедеври період — *модернізм*. Про цю добу ви вже знаєте з уроків історії та мистецтва, а тепер панорама того часу наповниться для вас новими сенсами.

Модернізм (від латин. *modernus* — *новітній, сучасний*) — це філософсько-мистецький напрям і культурний рух наприкінці XIX — у середині XX ст., що вирізнявся новаторським підходом до життя і мистецтва, експериментаторством, керувався ідеями звільнення людини від застарілих обмежень і побудови нового, досконалого світу.

Культурно-історичні паралелі

На межі XIX–XX ст. світ змінюється. У передових країнах Європи, США та Канаді посилилася індустріалізація: будували великі заводи, розвивалися наука й техніка. Як наслідок, поживилася *урбанізація* (від латин. *urbanus* — *міський*): розросталися давні та з'являлися нові міста — зі своїм модернізованим побутом, культурними запитами. Збільшувалися і набирали значення в суспільстві такі верстви, як пролетаріат та інтелігенція.

Ці суспільні процеси спричинили розрив між традиційним патріархальним сільським і модерним міським укладами життя. Суспільство невпинно демократизувалося: людину цінували насамперед не за її походження, манери чи зовнішність, а за знання, уміння, здатність заробляти гроші, бути вільною та самодостатньою.

Загострювалися класові, національні й міждержавні суперечності, лютували економічні кризи. Це призвело до Першої світової війни, а за нею — до революцій у багатьох країнах Європи.

Перший у світі хмарочос м. Чикаго (США). 1885 р.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. модернізуються всі царини життя. Людина хотіла наблизитися до небес, тому й почала з 1885 р. споруджувати хмарочоси (здебільшого в США). Назріла потреба швидко пересуватися — і в 1885 р. німець К. Бенц створив перший автомобіль, у 1903 р. американці брати Райти — перший літак, а в 1914 р. українець І. Сікорський сконструював перший пасажирський літак. У 1892 р. український фізик І. Пулюй відкрив X-промені, що спричинило якісний стрибок у науці, уможливило проникнення в глибини матерії.

Потреба збільшувати врожайність зернових стимулювала вирощування на півдні України нових сортів озимини (підприємець Є. Чикаленко). Помітним кроком уперед у психологічній науці став психоаналіз австрійця З. Фрейда, який зосередив увагу на позасвідомих основах людської душі.

Отже, поява модернізму зумовлена об'єктивними чинниками.

- **Пізнавальний.** Людину вже не задовольняли відповіді на основні питання буття, які давав реалізм. Було зроблено відкриття в природничих науках (структура атома, різні форми існування матерії та ін.), що спростували колишні матеріалістичні уявлення про будову світу. Набули актуальності тези про непізнаність і неможливість цілковитого пізнання світу. Ставало очевидним, що для глибшого осягання природи та сенсу існування людської душі треба поєднувати свідомі та поза-свідомі, раціональні й ірраціональні (емоційні, інтуїтивні¹) зусилля.

- **Психологічний.** Не задовольняла вже також реалістична настанова, за якою особистість залежить від суспільних умов, середовища й виховання. Людина прагнула бути вільною за будь-яких обставин, мати право вибору, активно творити свою долю, виявляти неповторність. Тому представники модернізму виступили проти пригнічення людини, підкреслювали унікальність конкретної особистості зі складним внутрішнім світом (психікою).

Світоглядним виявом нового напрямку стали натурфілософія та «філософія життя», що набули популярності наприкінці XIX ст.

Хмарочос Гінзбурга. м. Київ.
1910–1912 рр.

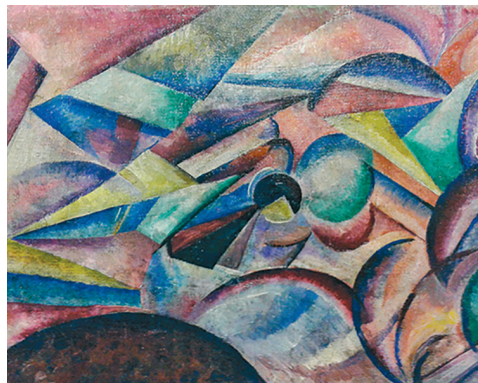
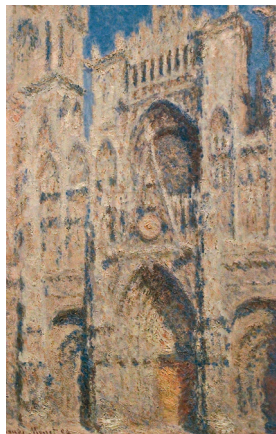
Випробування літака
братів Райтів

Автомобіль К. Бенца

¹ *Інтуїція* (від латин. *intus* — всередині, *intu* — дивлюся) — це здатність людини несвідомо, чуттям уловлювати істину, передбачати щось, використовуючи попередній досвід і передчуття.

К. Моне.
Руанський
собор, портал
(сонячне
світло).
1894 р.

О. Богомазов. Космос. 1910-ті роки

Натурфілософія — це сприймання природи як живого, одухотвореного цілого, зосередження на тісному взаємозв'язку людини та довкілля, Усесвіту.

«Філософію життя» започаткували європейські мислителі: А. Шопенгауер, Е. фон Гартман, Ф. Ніцше, З. Фройд. Традиційна філософія стверджувала, що дійсність і людська доля зумовлені певним усесоутнім началом (фізичними законами, розумом чи богом). А нові філософи бачили світ як активний, хаотичний потік життя, у якому розум і свідомість відіграють лише скромну, насамперед технічну роль. Адже основні, життєво важливі процеси (зародження і розвиток організму тощо) відбуваються позасвідомо. Рушієм дій людини є не розум, а позасвідомі потяги — пристрасна любов, жага до життя.

Отже, під впливом наукових відкриттів, нових філософських гіпотез і самого життя людина поступово втрачала впевненість у цінностях попередньої епохи. Модерністи заперечували традиційне розуміння матеріального світу й людського розуму. Вони дотримувалися нового принципу — «створення нової дійсності». Не існує одностайної думки щодо виникнення модернізму. Тривалий час вважали, що він зародився у Франції в 70-х роках XIX ст. Модерністські настанови яскраво виявилися у філософії, науці, мистецтві, зокрема літературі, побуті та моді того часу.

Полікруйте!

- Які культурно-історичні та технологічні процеси вплинули на появу модернізму?

МОДЕРНІЗМ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ НАПРЯМ

Особливо яскраво реалізувався новий стиль у мистецтві — літературі, живописі, музиці, архітектурі, театрі. Пріоритетами стали свобода самовираження та пошук нових форм творчості.

Основні ознаки модернізму

- *Інтуїтивний* спосіб осягання світу паралельно з раціональним.

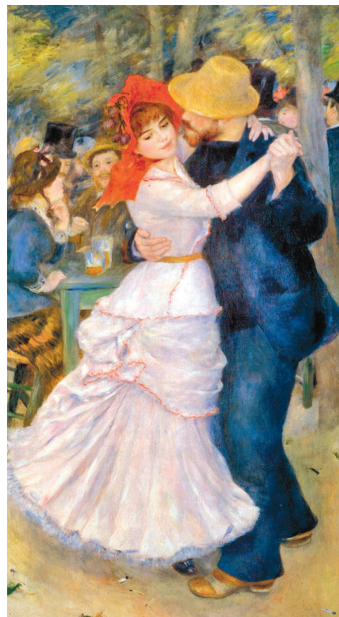
- *Індивідуалізм, суб'єктивізм* — унікальність кожної особистості, зосередження на «Я» автора / авторки, героя / героїні, читача / читачки.

- *Символотворення*. Відхиливши реалістичну типізацію, модерністи повернулися до символу як основного засобу художнього змалювання світу. За допомогою символу митець / мисткиня опосередковано позначає те, що не можна висловити чи показати безпосередньо, — щось глибоко внутрішнє, духовне, містичне.

- *Поглиблений психологізм*, тобто особлива увага до душевного світу, позасвідомого, до боротьби роздвоєного людського «Я». Якщо в класицизмі та реалізмі характер розглядали найчастіше як наслідок зовнішніх впливів, обставин і подій, то в модернізмі увагу переносять на особистість, її внутрішній світ, людина постає самодостатньою індивідуальністю зі складною душевною організацією.

- *Ліризм* — настроєвість, посилена увага до переливів почуттів, емоційних станів. І не лише в поезії, а й у прозі та драматургії.

- *Естетизм*. Якщо реалісти насамперед обдумували «що сказати», то в модернізмі головне значення мало «як сказати». Краса для модерністів — уже не тільки форма, але й зміст, мета творчості. У творенні краси (ідей, образів, композиції, мови, віршування) вони вбачали свою місію щодо вдосконалення світу.

П. О. Ренуар.
Танок у Бужеваді. 1883 р.

П. Холодний.
Казка про дівчину і паву. 1916 р.

• *Умовність*. Мистецтво реалізму намагалося бути безпосереднім відображенням життя, повсякденної реальності. Модерністи натомість розкривали позасвідомі, ідеальні, «вічні» основи буття через умовні, уявні образи-символи. Сприймаючи ці образи, людина розширює обрії свого буття, досягає вічності, таємниці духовного світу. До умовності призводить *метафоричне мислення* модерністів. Метафори іноді використовували й реалісти, але тільки щоб «огорнути», прикрасити реальність. Модерністи ж за допомогою метафор створювали власну, паралельну реальність, нерідко вбачали в метафоризації мету творчості.

О. Архипенко.
Карусель П'єро.
1913 р.

• *Міфотворчість*, тобто звернення до образів, мотивів, сюжетів, ідей, моделей буття давніх міфів, легенд, казок; поєднання їх із набутками власної авторської фантазії, інтуїції.

• *Волюнтаризм* (від латин. voluntas — воля) — культ сили волі, активності, боротьби, бунтарства на противагу пасивності людини, що незрідка проповідували реалісти, покорі законам природи й суспільства. Невипадково в модерністському світогляді є ідея про *всебічну емансипацію*¹ — жінок, пригноблених націй, суспільних верств тощо.

Поліркуйте!

- Які ознаки модернізму як мистецького напрямку ви запам'ятали? Прокоментуйте одну з них.

Митці та доба

У межах модернізму як мистецького напрямку розрізняють вужчі стильові єдності — течії. Серед них — *неоромантизм, символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, сюрреалізм* та ін. Докладніше про них ви дізнаєтеся згодом, вивчаючи в цьому й наступних класах творчість найяскравіших представників різних течій модернізму.

Отже, модернізм — поняття багатозначне, яке включає споріднені явища: *добу* як період в історії європейської та української культури; *мистецький напрям* як сукупність стильових течій, властивих творчості певних митців.

Модернізм необхідно розуміти як певну мистецьку модель розвитку літератури й інших видів мистецтва наприкінці XIX — на початку XX ст.

¹ *Емансипація* — звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння в правах.

УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРНІЗМ

Культурно-історичні паралелі

Початок ХХ ст. ознаменувався новим українським національним відродженням, і це незважаючи на жорстокий колоніальний гніт України двох імперій — Австро-Угорської (на західноукраїнських землях) і Російської (на Наддніпрянщині). Загарбники не змогли стримати потужного пориву могутньої української нації до саморозвитку й свободи.

Д. Бурлюк. Українці. 1912 р.

У підросійській Україні національне відродження особливо активізувала революція 1905 р. У той час розгорнули діяльність українські політичні партії, громадські організації, насамперед «Просвіта», з'явилася українськомовна преса, поживалися театральне, музичне й літературне життя, книгодрукування.

Митці та доба

Український модернізм мав свої характерні особливості. У західноєвропейських літературах існувала певна послідовність течій: спочатку, у 80-х роках ХІХ ст., заявив про себе символізм, згодом імпресіонізм, експресіонізм, сюрреалізм тощо. А в Україні модернізм почав утверджуватися на 10–20 років пізніше. Це зумовило співіснування різноманітних модерністських течій в українській літературі в один час, а нерідко й поєднання ознак кількох течій в одному творі.

- Західноєвропейський модернізм в основному був аполітичним і дистанціювався від соціальних проблем. Натомість український зберігав тісний зв'язок із національним, суспільно-політичним життям.

Це іноді негативно позначалося на художньому, естетичному рівні творів, але увиразнювало актуальність, зумовлювало величезне значення та авторитет української модерної літератури в житті суспільства.

- Модерністи по-новому підійшли до громадянських, національних проблем. Реалісти вбачали свою патріотичну місію в просвітницькій праці — поширенні серед народу грамотності, преси, організації культурних заходів тощо. А модерністи відразу поставили високу й амбітну мету — духовне відродження України через виведення її культури в авангард художнього прогресу людства. Вони мотивували це тим, що Україна засвідчить свою самотність, духовну зрілість, а отже, і право на незалежність, якщо створить мистецтво, зокрема й літературу, світового рівня.

О. Мурашко. Карусель. 1906 р.

По-міркуйте!

- У чому полягають відмінності українського модернізму від західно-європейського? Чим вони, на вашу думку, зумовлені?

Мистецькі діалоги

Модернізм як пошук нових форм вираження виявився в різних видах мистецтва, зокрема в різних його стильових течіях.

Відомими представниками живопису модернізму стали французькі художники, які працювали в стилі імпресіонізму. У картинах К. Моне, Е. Дега, Е. Мане, К. Піссарро, А. Сіслея, П.-О. Ренуара проглядаються нечіткі форми й прагнення митців передати предмет чи явище уривчастими штрихами, що ніби фіксують мінливість світу та кожне враження про нього. Характерна ознака мистецького стилю цих митців — відтворення сонячного світла й гри тіней.

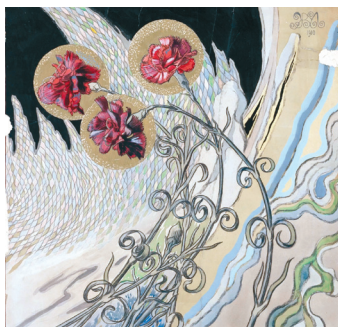
Видатний французький скульптор **Огюст Роден** у своїх роботах прагнув передати миттєвий вираз обличчя людини. Найвідоміша його скульптура «Мислитель» зображає Данте Аліґ'єрі — геніального творця «Божественної комедії».

О. Роден. Мислитель.
1880–1882 рр.

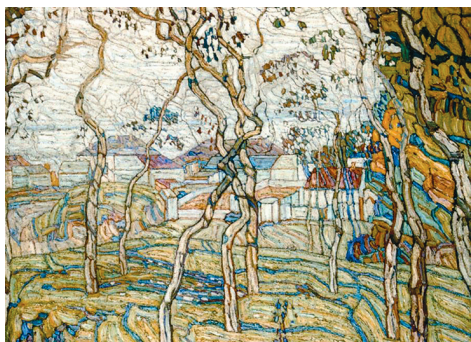

К. Піссарро. Руан, вулиця Епісері. Ефект сонячного освітлення. 1898 р.

М. Жук. Гвоздики. 1910 р.

на всі чотири боки різними асиметричними фасадами, він вражає уяву кожного, хто його бачить. Споруда оздоблена ззовні та зсередини безліччю скульптурних прикрас. Голови слонів і носорогів, ящірки та жаби, пітон і крокодил, пантера й орли, величезні квітки латаття, козулі та дівчата — ці майстерні композиції створили фантастичний образ будинку-казки.

А. Маневич.
Весна на Куренівці. 1915 р.

Миттєві враження, найтонші відтінки людських емоцій і явищ природи передано в музиці французького композитора **Клода Дебюссі**, зокрема в його «Прелюдії» до «Післяполудневого відпочинку фавна» й симфонічній п'єсі «Море».

Українським художникам, скульпторам, архітекторам, музикантам, діячам театру вдалося в ті роки виробити неповторний, суто український модерністський стиль, збагатити його національним колоритом, а водночас і зберегти співзвучність зі світовими художніми процесами.

У модерністському стилі творили українські художники та графіки О. Мурашко, О. Богомазов, О. Новаківський, брати Федір і Василь Кричевські, Г. Нарбут, А. Маневич, М. Жук, О. Екстер та ін.

Український модерний живопис вирізняється культом прекрасного. Нерідко метою твору був не зміст, а вишукана форма, створена за допомогою декоративності кольорів, ефектів світлотіней, незвичайного поєднання колірної гами. Улюблені сюжети й образи в живописців-модерністів — міфологічні, казкові. Популярна тематика картин — квіти. Іноді їх зображують у формі вигадливих орнаментів. Поширеною стає звивиста лінія, що нестримно закручується в спіраль.

Стиль «модерн» був утілений і в *архітектурі*. Його започаткував будинок Полтавського земства, спроектований **Василем Кричевським**.

Справжній шедевр архітектурного мистецтва модернізму — Будинок із химерами в Києві, створений архітектором **Владиславом Городецьким**.

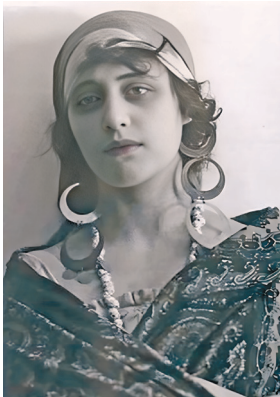

Будинок із химерами. м. Київ
(архітектор В. Городецький)

Модерний національний стиль у музиці формували видатні композитори М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Кошиць, які зосереджувалися на використанні українських народних мелодій. Серед визначних зразків — найвідоміша у світі українська пісня і мелодія «Щедрик» М. Леонтовича, з якою ви ознайомилися в 6-му класі. У творі поєднано прийоми народного багатоголосся. Пригадайте, як кожний голос відіграє самостійну виражальну роль, відтворюючи найтонші зміни настрою в пісні.

З 1907 р. в Києві почав діяти перший стаціонарний український театр М. Садовського. У 1916 р. **Лесь Курбас** заснував «Новий театр», що модернізував театральне мистецтво.

Зароджувалося і українське кіно. У 1893 р. одесит **Йосип Тимченко** спроектував перший кіноапарат, а в 1896 р. з'являються перші фільми — екранізовано твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя. Першою зіркою кіно в усій імперії стала полтавчанка **Віра Холодна**.

Віра Холодна

О. Екстер. Натюрморт.
1913 р.

Полікруйте!

- Розгляньте репродукції картин, скульптур, світлини будівель доби Модернізму. Чим привертають вашу увагу ці твори мистецтва? Які стильові ознаки модернізму ви помітили в них?
- Що спільного між європейськими й українськими модерністськими творами живопису?
- У чому ви вбачаєте національну специфіку українського живописного модернізму?

Працюємо творчо

- Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).
- Підготуйте мистецько-літературний проект «Якби модерністи мали інстаграм». Створіть інстаграм-профіль одного зі згаданих митців-модерністів — художників, архітекторів, композиторів, письменників: блогерські «сторіс», дописи із цитатами чи ознаками модернізму, репродукціями картин, архітектурними спорудами, музикою, коментарі від інших творчих діячів доби Модернізму. Для оформлення роботи можна обрати цифровий ресурс «Canva» (онлайн-інструмент графічно-

го дизайну), плакат або ж виконати її в зошиті. Поцікавтеся, яке враження на однокласників та однокласниць справила ваша творча робота.

- Підготуйте онлайн-виставку (використовуючи цифрові ресурси «Google Slides», «Canva» тощо) про творчість одного зі згаданих художників, архітекторів, композиторів, твори яких справили на вас особливе враження. Для цього створіть візуальні постери / інфографіку про обраного митця-модерніста (коротка біографія, репродукції (світлина) творів, висловлювання про його творчість).

Читацька салонперевірка

- Назвіть основні ознаки модернізму.
- Які ознаки українського модернізму?
- Розкажіть про модернізм у різних галузях мистецтва. Які особливості характерні для них?
- Творчість кого з митців-модерністів вам відома? Прокоментуйте ознаки модернізму в одному з їхніх творів.
- Оцініть свої знання за темою «Література модернізму». Чи хочете ви дізнатися більше про творчість митців цього періоду? Чому?
- Які запитання про модернізм як мистецький напрям і стиль на межі XIX і XX століть для вас залишилися нез'ясованими? У разі потреби зверніться за допомогою до вчителя / учительки.

МОДЕРНІЗМ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Читацький путівник

Різні види мистецтва активно розвивалися в добу Модернізму і в Західній Європі, і в Україні, але найвизначніші досягнення мала *художня література*.

Основоположники модернізму, зокрема його стильової течії символізму, — поети П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме (*Франція*). У своїй творчості модернізм утверджували драматурги М. Метерлінк (*Бельгія*), Г. Гауптман (*Німеччина*), Г. Ібсен (*Норвегія*), О. Вайлд (*Велика Британія*).

В українській літературі в цей час розвивалася реалістична традиція (І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Грабовський та ін). І. Франко, М. Коцюбинський поступово перейшли на позиції модерністського світосприймання та стилю. Такі письменники та письменниці, як Леся Українка, О. Кобилянська, В. Стефаник, Олександр Олесь, Б. Лепкий, М. Вороний, В. Винниченко та багато інших талановитих митців одразу обирали у своїй творчості шлях модернізму.

ПОЛЬ ВЕРЛЕН
(1844–1896)

Читацький путівник

Сьогодні ви ознайомитеся із творчістю французького поета *П. Верлена*, якого удостоїли титулу «король поетів». Це — один із зачинателів символізму в європейській поезії. Він змінив уявлення про те, якою може бути поезія — не описовою, а настроєвою, не раціональною, а емоційною, меланхолійною і музикальною. Його витончену поетичну майстерність високо цінували українські майстри слова, серед яких *Леся Українка*, *І. Франко*, *М. Рильський*.

Спробуйте й ви збагнути таємницю Всесвіту поетичної душі митця-модерніста.

ОСІННЯ ПІСНЯ

Неголосні
Млосні пісні
Струн осінніх
Серце тобі
Топлять в журбі,
В голосіннях.

Блідну, коли
Чую з імлі —
Б'є годинник.
Линуть думки
В давні роки
Мрій дитинних.

Вийду надвір —
Вихровий вир
В полі млистім
Крутить, жене,
Носить мене
З жовклим листям.
(Переклад Г. Кочура)

Читацькі діалоги

- Яким настроєм проникнута поезія «Осіння пісня»? Які почуття прагне передати поет?
- Якщо ви володієте французькою мовою, знайдіть в інтернеті та прочитайте «Осінню пісню». Ознайомтеся з різними варіантами перекладу твору. Який із перекладів вам більше імponує? Чому?
- Розгляньте картину французького митця К. Піссарро «Париж, дощ, уранішній ефект» (с. 148). Чи співзвучна вона з віршем, який ви прочитали? Чи вдалося художнику за допомогою засобів живопису створити настрій, передати відчуття туману та вологи в повітрі?
- Людиною якої вдачі ви уявляєте автора меланхолійної «Осінньої пісні»?

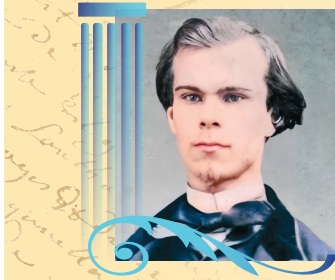

К. Піссарро. Париж, дощ, уранішній ефект

Митець і доба

Поль Марі Верлен народився 30 березня 1844 р. в м. Мец (Франція) у сім'ї військового інженера та доньки багатого цукрового фабриканта. Саме тут минули шкільні роки майбутнього поета, які стали періодом першого ознайомлення з літературою та проб пера. Батьки потурбувалися про достойну освіту сина в найкращих навчальних закладах Парижа.

Після смерті батька Поль працював дрібним службовцем у Паризькій міській ратуші, щоб підтримати матеріальний стан родини.

У 1870 р. він одружився з Матільдою Моте. Проте його сподівання на подружнє щастя та сімейний затишок не справдилися.

У березні 1871 р. П. Верлен приєднався до Паризької комуни. Після її придушення, рятуючись від переслідувань, поет покинув дім, дружину й сина та виїхав із Франції.

Культурно-історичні паралелі

Паризька комуна (1871 р.) — це революційний уряд, який був створений в умовах поразки Франції у франко-прусській війні. Хоча комуна проіснувала лише 72 дні, вона стала символом боротьби за соціальну справедливість і політичну свободу, джерелом натхнення для багатьох поетів-символістів, які шукали нові способи вираження суперечливості тогочасного світу.

Перші поетичні спроби П. Верлен зробив ще в юності. Він активно відвідував літературні салони, спілкувався з такими митцями-модерністами, як Ш. Бодлер. Особливе враження на нього справила збірка Ш. Бодлера «Квіти зла», яка відкрила нові горизонти поетичного бачення — чуттєвого, вільного від класичних схем.

А. Фантен-Латур.
Паризька богема. 1872 р.

Уже перша поетична збірка П. Верлена «Сатурнічні поезії» вражає новизною. Митець шукає в слові мелодію, тонке емоційне забарвлення, що здатне передати найменші порухи людської душі.

Особливу роль у житті митця відіграв французький поет-модерніст А. Рембо. Їхня дружба та співпраця тривали кілька років, разом вони подорожували Англією та Бельгією. Проте згодом їхні стосунки закінчилися трагічно. Під час сварки П. Верлен поранив А. Рембо з револьвера й був засуджений до двох років в'язниці.

Ув'язнення стало періодом глибоких особистісних переживань, упродовж якого він створив поезії, що вирізняються віртуозною музикальністю та тонким ліризмом.

Після звільнення П. Верлен переживає важкі години самотності. З'являються нові поетичні твори, а також критична праця «Прокляті поети», де він уперше утверджує образ митця як духовного вигнанця, носія болю і краси водночас.

Згодом його було обрано «королем поетів» Франції. Це визнання стало тріумфом, але він був уже тяжко хворий.

П. Верлен помер 8 січня 1896 р. в м. Парижі. В останню путь поета проводжав натовп літераторів і шанувальників його таланту.

Поліруйте!

- Як складався життєвий і творчий шлях П. Верлена? Чи закономірною, на вашу думку, є поява в його творчому доробку «Осінньої пісні»? Обґрунтуйте свої міркування.
- Що мало вплив на формування П. Верлена як поета-модерніста?
- Розгляньте картину А. Фантена-Латура «Паризька богема». Крайніми зліва на ній зображено А. Рембо й П. Верлена. Яка фатальна роль цього молодого поета в житті П. Верлена? За бажанням прочитайте поетичні твори А. Рембо та підготуйте їхню декламацію.

П. Верлен — один із провісників і натхненників символізму.

Символізм — це стильова течія модернізму, що сформувалася наприкінці XIX ст. як реакція на раціоналізм класицизму, реалістичний опис світу та поетику парнасців¹. Її прихильники замінювали думки та поняття відповідними знаками — символами, що мають прихований зміст. Це робили з метою відкрити глибинну, надматеріальну сутність буття.

Поети-символісти прагнули не змальовувати реальність, а передавати найтонші душевні порухи, внутрішні стани, миттєві враження і відчуття. У центрі їхньої естетики — інтуїція, символ, натяк, мелодія, враження. Світ символізму — це не опис видимого, а проникнення в невидиме, незбагненне, духовне.

Основним засобом пізнання світу для П. Верлена була інтуїція, за допомогою якої він наблизився до таємниці людських почуттів, мрій і природи. Поет віддавав перевагу емоціям і музиці. Музикальність у його творах не прикраса, а сутність. Вона виражає те, що не можна висловити логічно: трепет душі, спалах спогаду, подих жалю або радості.

Особливу роль у символістській естетиці П. Верлен відводив *сугестії* — навіюванню, натякові, здатності поезії створити в уяві читача / читачки певну атмосферу.

У його поезії використано тонкі відтінки, легкі напівпрозорі образи. Саме відтінки, на його думку, можуть передавати настрої, душевну тремтливість, сум, ностальгію.

Справжнім маніфестом символізму став вірш П. Верлена «Поетичне мистецтво» (1882).

Поліркуйте!

- У чому полягає сутність символізму?
- Знайдіть в інтернеті та прочитайте вірш «Поетичне мистецтво». Подумайте, чому цей твір називають *маніфестом символізму*.

Досліджуємо твір

Вірш П. Верлена «**Осінь пісня**» (1866) вважають одним із найвиразніших зразків символістської лірики. Він належить до циклу «Сумні пейзажі» та є прикладом віртуозного поєднання музичності, психологічної глибини й образної напівпрозорості — головних ознак поетики символізму.

¹ «Парнас» — угруповання французьких поетів 70-х років XIX ст., які вбачали своїм призначенням створення «чистого мистецтва», що оспівувало б лише справжню красу — природу, кохання, мистецтво тощо. *Парнасці* — поети, які входили до угруповання.

На перший погляд, це проста лірична мініатюра, присвячена осінньому пейзажу. Але вже з перших рядків стає зрозуміло: осінь тут не лише пора року, а й метафора душевного стану, символ туги, відчаю і самотності. Мелодія, що лине з кожного рядка, стає повноцінним художнім засобом:

Неголосні	Серце тобі
Млосні пісні	Топлять в журбі,
Струн осінніх	В голосіннях.

Музикальний ритм вірша передає відчуття повільного в'янення, душевної втоми. Саме на рівні звучання твору формується головний емоційний ефект — туга, що проймає наскрізь. Рядки короткі, уривчасті, наче перервані подихом або схлипом. Поет, як і задекларував у вірші «Поетичне мистецтво», насамперед плекає «музику в слові», перетворюючи поезію на мелодію емоцій.

Вірш багатий на *символи*. *Скрипка* — це голос душі, що ридає; *осінь* — утілення старіння, втоми, утраченого; *годинник, що б'є*, — символ часу, що невпинно рухається вперед. Образ «*жовтлого листа*» в завершальних рядках — це метафора самого ліричного героя, який відчуває себе вітром: покинутим, безпорадним, зломленим.

Осінній пейзаж і душевний пейзаж героя поєднуються: природа не змальовується, а переживається як внутрішній стан. Пейзаж стає дзеркалом душі. Це характерно для символістської поезії, у якій природу не описано, а перетворено на емоції. У вірші немає чіткої сюжетної побудови, причинно-наслідкових зв'язків, натомість панують враження, сугестія, напівтони.

У поезії навмисно зміщено часові виміри: герой сумує за минулим, проте не знаходить розради в спогадах. Годинник відраховує хвилини, водночас відділяючи від життя, бо час не лікує, а лише підкреслює неминучість зневіри. Простір у вірші розмитий — немає конкретних локацій чи описів — лише відчуття порожнечі, туману, злиття з довкіллям. Герой, як жовкле листя, лине без мети, без вибору, без надії.

Вірш «Осіння пісня» є прикладом *сугестивної поезії*. Митець не пояснює, а навіює, не змальовує, а створює настрій. Він не ставить перед собою завдання описати певний стан, бо його мета — викликати емоційне враження, розбудити асоціації, схвилювати звучанням. У цьому сутність символізму: поезія має бути не раціональною, а інтуїтивною. Саме тому вірш «Осіння пісня» часто називають і музикою душі, й осіннім етюдом, й елегією без слів.

В. Ван Гог. Осінній пейзаж із чотирма деревами. 1885 р.

Читацькі діалоги

- Які образи допомагають створити відчуття осінньої туги у вірші?
- Який символічний зміст має образ «осінньої скрипки»?
- Що таке *сугестія*? Як вона виявляється у вірші?
- Як змінюється емоційний стан ліричного героя протягом твору?

- Як побудовано композицію твору? На які частини його можна поділити?
- Яким є фінальний образ «жовтого листа»? Яке враження він справляє?
- Як поетичний ритм і звукопис підсилюють настрій вірша?

Пригадайте вивчений у 6-му класі вірш українського поета М. Рильського «Осінь-малюк із палітрою пишною...». Чи відрізняється зображення осені в поезії М. Рильського та П. Верлена? Якими постають ліричні герої цих творів?

За всієї несхожості й авторської неповторності П. Верлен був одним із найулюбленіших поетів М. Рильського, який зробив талановиті переклади його творів українською. Образ французького поета-символіста М. Рильський відтворив у такому вірші.

Є така поезія Верлена,
Де поет себе питає сам
У гіркому каятті: «Шалений!
Що зробив ти зі своїм життям?»

Коли стигнуть води сизувати
І синіють шиби у вікні,
Коли присмерк залягає в хаті
І шепоче в лад самотині!

О, якби лиш не таке питання
На вечірнім виписалось тлі,
Коли хмарка жевріє остання
Острівцем на березі землі,

Як палає світле листя клена!
Місто вдалині як гомонить!
Ні! Рядком розпачливим Верлена
Я не хочу вечір свій зустріти!

Полюйте!

- Яким настроєм пройнятий вірш М. Рильського? Прослідкуйте за зміною настроєвості в різних строфах твору.
- Доведіть, що М. Рильському близькі верленівські мотиви суму й туги за молодістю.
- У яких рядках український поет протиставляє себе П. Верлену? Чому?

Мистецькі діалоги

Музикальна, емоційна й образна поезія П. Верлена надихала художників, скульпторів і композиторів на створення мистецьких творів, у яких відображено естетику символізму.

Картина французького художника **Клода Моне** «Осінь на Сені в Аржантеї» перегукується з настроєм верленівської поезії. На полотні відтворено настроєві враження від об'єктів. Художник, як і поет, замість змісту пропонує сугестивний образ.

Нідерландський художник **Вінсент Ван Гог** на полотнах «Осінній пейзаж із чотирма деревами» й «Тополина алея восени» створює світ глибокої осінньої рефлексії. Його жовтогарячі листки, вітер, спустілі алеї — це візуальні уподібнення до «Осінньої пісні» П. Верлена.

Найвідоміший цикл пісень на вірші П. Верлена «Пісні чистої любові» створений французьким композитором **Габрієлем Форе**. У них звучать ніжність, тривога, мрія, сумнів — усі нюанси почуттів, якими насичені вірші французького поета-символіста.

Видатний французький композитор **Клод Дебюссі**, який поділяв естетичні принципи символізму, також створив вокальні цикли на вірші П. Верлена, зокрема «Забуті арієти».

К. Моне. Осінь на Сені в Аржантеї. 1866
–1867 рр.

В. Ван Гог. Тополина алея
восени. 1884 р.

Полірійте!

Розгляньте репродукції картин художників-модерністів К. Піссарро, К. Моне, В. Ван Гога. Розкажіть про свої враження. У чому, на вашу думку, виявляється співзвучність поезії П. Верлена та полотен живописців?

Працюємо творчо

- Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання (за вибором).
- Створіть «символічний портрет» П. Верлена або його ліричного героя. Доберіть п'ять символів (предметів, кольорів, явищ природи тощо), які, на вашу думку, найкраще передають внутрішній світ поета або героя його віршів. Поясніть вибір кожного символу. Презентуйте свою роботу у формі колажу, слайд-шоу тощо.
- Підготуйте літературно-мистецькі проекти.
«Поетичний саундтрек» — доберіть музичний твір, який, на вашу думку, передає настрій вірша «Осіння пісня» (класична мелодія, сучасна інструментальна композиція, пісня). Обґрунтуйте свій вибір.

«Візуальне переосмислення» — подумайте, якими фарбами, образами, деталями можна передати настрій твору «Осіння пісня». Створіть ілюстрацію або цифровий колаж. Поясніть свій вибір кольорів і композиції.

Читацька самоперевірка

- Чим зацікавила вас творчість П. Верлена?
- Якими темами переважно наповнена поезія митця?
- У чому полягає новаторство П. Верлена у французькій поезії?
- Чому його називають *поетом-символістом*?
- Які ознаки символізму спостерігаються в «Осінній пісні»?
- Чому, на вашу думку, ця поезія продовжує хвилювати читачів і читачок через півтора століття після її написання?

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
(1878–1944)

Читацький путівник

Дізнатися більше про мистецькі явища неоромантизму та символізму як стильових течій модернізму, осмислити їхнє виявлення в українській літературі ви матимете змогу, читаючи поезію *Олександра Олеся*. Його твори впродовж багатьох десятиліть вражають відчуттям краси, прагненням до свободи та незалежності. Хотілося б, щоб і ви пройнялися їхньою щирістю і життєствердним настроєм.

Пригадайте, які твори Олександра Олеся вам відомі з уроків літератури. А які, можливо, ви читали самостійно? Чим вони вам запам'яталися?

ЧАРИ НОЧІ

(Уривок)

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її —
Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе —
І струмись власної душі
Улий в шумляче море.

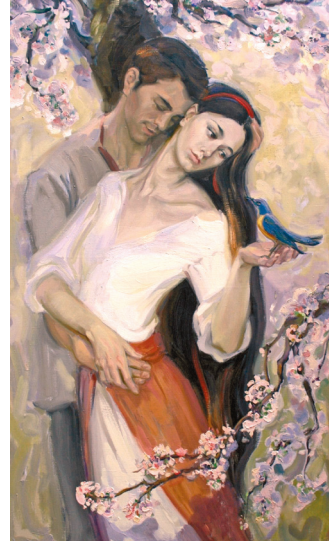
В. Максимович. Поцілунок. 1913 р.

Лови летючу мить життя!
 Чаруйсь, хмелій, впивайся,
 І серед мрій і забуття
 В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
 В палких обіймах ночі,
 Лист квітці рвійно шелестить,
 Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді,
 Летять до хмар тумани...
 Тут ллються пахощі густі,
 Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить.
 І згаснути не встигла, —
 Гори! Життя — єдина мить,
 Для смерті ж — вічність ціла. (...)».

М. Орлова. Ой у вишнево-
 му саду. 2013 р.

Читацькі діалоги

- Висловіть враження, що викликав у вас уривок із вірша «Чари ночі».
- Які почуття передає автор?

Митець і доба

Олександр Олесь (справжні ім'я та прізвище **Олександр Кандиба**) народився 5 грудня 1878 р. на хуторі біля м. Білопілья (нині Сумщина) у сім'ї дрібного службовця, що походив із козацько-чумацького роду. Коли Олександрові було 11 років, трагічно загинув батько. Овдовіла мати з трьома малими дітьми перебралася до свого батька, колишнього кріпака, який орендував поміщицький маєток. Це було мальовниче село над річкою Сулою.

Довкола неозорі степи, усіяні прадавніми могилами, про які дідусь розповідав багато цікавих історій і легенд. Як згадував поет, дитинство було для нього одним золотим днем. І все, що бачив там: у степу, у саду, на річці — здавалося казкою природи. Сашко ріс дуже здібним хлопчиком із чутливою душею: любив квіти, мандрівки, музику, тягнувся до науки. Ще в 4 роки мама навчила його читати. Незабаром знав уже напам'ять «Кобзар» і

перечитав більшість книжок із домашньої бібліотеки. А в 9 років написав свій перший вірш. Він також захоплювався театром. Узимку долав 12 верст пішки заради того, щоб подивитися українську п'єсу.

П'ятнадцятирічним хлопець вступив до хліборобської школи. У цей час померла мати. На навчання йому часто бракувало коштів. Тому, як і всі бідні студенти, заробляв приватними уроками. У школі вперше оприлюднює свої твори в рукописному журналі «Комета».

Вірші вирізнялися щирістю, але були ще не вправні. Однак талановитий юнак старанно вчиться у великих майстрів слова, насамперед Т. Шевченка й Г. Гейне.

1903 року Олександр став студентом Харківського ветеринарного інституту. Мріяв вивчати філологію, але для цього потрібні були чималі кошти, тому довелося вступати туди, де випускник хліборобської школи мав пільги.

У цей час поет-початківець побував на урочистому відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Сповнений неймовірних вражень від знайомства з Панасом Мирним, М. Лисенком, М. Старицьким, Лесею Українкою, М. Коцюбинським, Б. Грінченком та іншими видатними митцями, молодий поет писав: «Що я пережив — важко сказати! Знаю лиш одне: сидів я, говорив, слухав, сміявся з тими, творчість яких так само дорога й рідна мені, як колискова пісня матері». Спочатку юнак за тогочасною модою віршував переважно російською. Але після цієї незабутньої зустрічі він став українськомовним поетом.

Улітку 1906 р. Олександр разом зі своєю нареченою Вірою Свадковською подорожує по Криму. Дівчина лагідно називала коханого Олесем. Через рік вийшла друком його перша збірка «З журбою радість обнялась», підписана саме цим дорогим його серцю іменем.

Обкладинка до збірки Олександра Олеся «З журбою радість обнялась»

Молодий поет захоплювався музикою: грав на арфі, лірі й кобзі. Це мистецьке вподобання зумовило особливу музикальність його поетичних творів. «Весною дише від цих віршів. Виступає молода сила, у якій уже тепер можна привітати майстра віршованої форми й легких граціозних пісень. Майже кожний віршик так і проситься під ноти, має мелодію», — проникливо зауважив І. Франко про поезію Олександра Олеся.

Здобувши визнання, митець переїхав до Києва й зосередився на творчій праці. З'являються його нові збірки віршів. За словами академіка М. Грушевського, у його особі «Україна дістала поета, котрого виглядала від часів Шевченка».

Великого значення Олександр Олесь надавав популяризації в Україні найкращих творів зарубіжної літератури.

Письменник зробив вдалі переклади українською мовою художніх творів, що є національним надбанням інших культур. Зокрема, він є автором перекладів творів для дітей — арабських народних казок, творів німецького казкаря В. Гауфа. Також Олександр Олесь перекладав із сербської, болгарської, німецької, англійської, арабської мов.

Митець радо привітав мирну Українську революцію навесні 1917 р., співпрацював із Центральною радою, обстоював цілковиту незалежність України, захоплювався бурхливими подіями будівництва української державності: *«Дух наш пречистий, дух наш народний / Над нами сходить в сю мить сьогодні»*. Але чутлива поетова душа дедалі виразніше вгадувала наближення біди. Він палко закликав земляків одностайно встати на захист УНР: *«Брати! За шаблю, за мушкет! / Всі за Республіку! Вперед!»* Незабаром найсумніші передбачення здійснилися: російська комуністична імперія знову загарбала Україну.

Поет змушений був емігрувати за кордон. Еміграція стала для нього трагедією всього життя. Мешкав у Відні, Празі. Відтоді його душу й поезію заповняє неугасима туга за Батьківщиною, він усе ще сподівався на повернення. Водночас митець, на відміну від багатьох українських діячів, не піддався на підступні вмовляння більшовиків повернутися в їхній «рай». Так чутлива душа врятувала йому життя.

У тяжкі 1920–1922 рр. Олександр Олесь разом із М. Грушевським та іншими патріотами-емігрантами збирає кошти на допомогу Україні, де розпочався голод.

У цей час він створює поетичний цикл *«Голод»* — разюче правдивий і трагічний реквієм вимореній Україні. Адже голод, спровокований окупаційним комуністичним режимом у 1921–1922 рр., забрав близько півтора мільйона безневинних життів.

Ще болючішою раною в поетовій душі став Голодомор 1932–1933 рр., про який він добре знав. Особливо вражає

Дружина поета Віра
із сином Олегом.
Світлина. 1908 р.

Олег Ольжич — син
Олександра Олеся.
Світлина

його вірш «Пам'ятай» — болісний докір цивілізованим країнам, які для власного спокою робили вигляд, що не помічають української катастрофи: «Коли Україна життя прокляла / І ціла могилою стала, / Як сльози котились і в демона зла, / Європа мовчала!»

Одна за одною шокували вісті про арешти й розстріли видатних діячів української культури, багатьох із яких Олександр Олесь добре знав. На моторошний терор він відгукується п'єсою «Земля обітована». Це — перше в українській літературі нищівне художнє викриття пекла комуністичної диктатури.

Останньою краплею, якої вже не витримала зболена поетова душа, стала трагічна загибель сина Олега. Він був відомим поетом (писав під псевдонімом *Ольжич*), археологом, брав активну участь у визвольній боротьбі. Під час Другої світової війни був одним із провідників ОУН (Організації українських націоналістів); його схопили й закатували нацисти в концтаборі «Заксенгаузен» у червні 1944 р.

Олександр Олесь помер 22 липня 1944 р. Був похований у м. Празі (Чехословаччина). Через сім десятиліть його прах було урочисто перепоховано в м. Києві. Ім'я його сина також висічене на надгробку.

Поліркуйте!

- Що вас зацікавило в біографії Олександра Олеся?
- Яким був вплив родинного оточення на становлення майбутнього письменника?
- Що ви дізналися про період вимушеної еміграції Олександра Олеся?
- Доведіть, що поет мав чітку громадянську позицію, залишався патріотом і в еміграції.
- Які риси вдачі митця вам імпонують? Чому?

Олександр Олесь — найпопулярніший український поет на початку ХХ ст. Його твори засвідчують істотні риси українського характеру: задушевність, м'якість і водночас палку внутрішню силу й глибоку людяність.

Творча манера Олександра Олеся як модерніста здебільшого неоромантична.

Неоромантизм — одна з основних стилевих течій модернізму. У ній відродилися традиції класичного романтизму першої половини ХІХ ст., але на вищому етапі суспільно-духовного розвитку. В українській літературі ознаки неоромантизму є у творах українських письменників і письменниць І. Франка, О. Кобилянської,

Лесі Українки, Олександра Олесь, М. Вороного, В. Сосюри, зарубіжних авторів — Джека Лондона, О. Вайлда, Р. Кіплінга, А. Конан Дойля та ін.

Основні ознаки неоромантизму

- Неоромантики, відхиливши раціоналізм, на перше місце поставили чуттєву сферу людини, емоційно-інтуїтивне пізнання.

- Відмова від типізації, натомість повернення до символотворення.

- Змалювання не суспільних груп, мас людей, а яскравої, неповторної особистості, яка вирізняється з маси, бореться зі злом, сірістю повсякдення, іноді навіть попри безнадійну ситуацію.

- Зовнішні події (також і соціальні) нерідко відступають на задній план; часто з'являються умовні, фантастичні, міфологічні, символічні образи, ситуації та сюжети.

- Особливістю українського неоромантизму є поняття «нація», що виведено за межі селянства, акцент зроблено на провідній ролі інтелігенції, яка творить високу культуру й до неї піднімає народ. Саме ця настанова дала змогу зберегти глибинний національний колорит неоромантичної літератури.

У деяких віршах Олександра Олесь, а насамперед у п'єсах, переважає *символізм* — вираження прихованої внутрішньої суті світу за допомогою символів і натяків.

Поет поєднав європейський символізм із традиціями української літератури. Серед найхарактерніших *стильових ознак* його поезії:

- загострена чутливість, тонке художнє сприймання світу, нестримне поривання до краси;

- щирий ліризм, сповідальність;

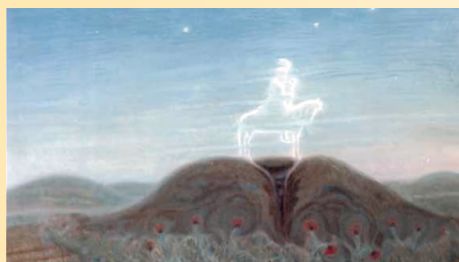
- глибоке відчуття та оригінальне переосмислення фольклору;

- часте використання антитез, контрастів;

- майстерне відтворення в слові гами звуків і кольорів навколишнього світу, вишукана мелодійність.

Ф. Кричевський.
Автопортрет
у білому кожусі.
1926–1932 рр.

Ю. Михайлів. Порушений
спокій. 1916 р.

Полюйте!

- Назвіть ознаки символізму та неоромантизму як течій модернізму.
- Роздивіться репродукції поданих картин. Які ознаки неоромантизму ви помітили на картині Ф. Кричевського (с. 159), а які ознаки символізму — у Ю. Михайліва (с. 159).

Пригадайте, що таке *інтимна лірика*. Назвіть відомі вам твори української та зарубіжної поезії, які є зразками інтимної лірики. Зверніть увагу на те, як Олександр Олесь збагатив поетичні традиції зарубіжних митців — Данте Аліг'єрі, Ф. Петрарки та В. Шекспіра.

Досліджуємо твір

Інтимна лірика. У серцях кількох поколінь українців Олександр Олесь закарбувався насамперед як співець кохання. Найвідоміший зразок любовної лірики митця — *«Чари ночі»* (1904). Поезія захоплює глибиною почуттів, емоційністю, зворушливістю, пісенною мелодійністю. Вона сприймається як гімн юності, кохання, як уславлення органічної єдності людини й природи, гармонійності буття.

Поет закликає читачів влити *«струмінь власної душі»* у *«шумляче море»* краси весняної природи, до дна випити чашу щастя, молодості й кохання. Краса життя, краса кохання — це найголовніші цінності в житті кожної людини. Такий *провідний мотив* цієї поезії.

Виразно окреслюються ознаки *неоромантизму* в *«Чарах ночі»* — гармонійність буття людини та природи. Неоромантичною особливістю поезії є філософські роздуми про банкет весни й молодості. Кохання поетизується автором як апофеоз молодості. Бурхливі любовні переживання і чарівна краса весняної ночі вказують на гармонійність життя.

Продовжуючи народнописенну традицію, Олександр Олесь будує вірш на наскрізному паралелізмі *«людина — природа»*.

Простежується у вірші й традиційний для поета контраст, що особливо підсилює, загострює спалах радості, кохання, підтверджує скороминущість людського життя на тлі вічної краси та гармонії Всесвіту: *«Гори! — життя єдина мить, / Для смерті ж — вічність ціла»*.

У вірші *«Чари ночі»* художньо втілено модерністську концепцію «філософії життя». Її ідеї розкрито через асоціації з пристрасними образами природи:

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Численні персоніфікації підкреслюють злитість природи й людини в прагненні жити, кохати та бути щасливими. Персоніфікований образ весни спонукає ліричних героїв вірша віддатися радості кохання, краси й пристрасі.

На багатство художніх засобів твору вказують вишукані метафори *«б'ють пісні-ми в груди»*, *«лови летючу мить життя»*, *«ллються пахощі густі»*, *«налагодь струни золоті»*, що також є неоромантичною особливістю.

Значущими для життєствердного пафосу вірша є нагромадження дієслів у наказовій формі: *залиши, улий, лови, чаруйся, хмелій, впивайся, закохайся, гори, налагодь, йди* тощо. За допомогою цього прийому передано спонукання до рішучих дій. Поет оспівує кохання як могутню і прекрасну силу, що надихає, мотивує людину до звершень, окрилює її, дає наснагу, робить щасливою.

Жанр твору — ліричний романс.

Романс (від фр. *romance* — *романський*) — невеликий ліричний вірш і музичний твір для сольного співу з інструментальним акомпанементом. Тож не випадково текст поезії «Чари ночі» став основою популярної народної пісні. Виразно використано у вірші алітерації. Майже всі рядки закінчуються на голосні звуки, тому твір звучить дуже мелодійно. Цей ефект також досягається за допомогою анафор, інших рефренів, перехресного римування.

Читацькі діалоги

- Яке значення має назва вірша для його розуміння? Поясніть свою думку.
- Визначте мотив твору.
- Які характерні ознаки неоромантизму та символізму художньо відображено у вірші «Чари ночі»? Аргументуйте свою думку відповідними поетичними рядками.
- Назвіть художні засоби, використані у творі. Охарактеризуйте їхнє значення для розкриття мотиву твору. За допомогою яких засобів автор досягає музичальності вірша?

Темі кохання, краси та чуттєвості присвячена картина «Поцілунок» митця-модерніста **Всеволода Максимовича**. Стиль художника оригінальний і дуже впізнаваний завдяки орнаментам з абстрактними хвилями та червоними колами.

Поліруйте!

- Розгляньте репродукцію картини «Поцілунок» (с. 154). Яке враження справила вона на вас? Чи можна стверджувати, що це полотно відображає модерністське світобачення художника? Поясніть свої міркування.
- Проведіть мистецькі паралелі між поезією Олександра Олеся і картиною В. Максимовича «Поцілунок». Доберіть поетичні рядки з вірша «Чари ночі», що перегукуються з роботою художника.
- Чи хочете ви ще прочитати вірші Олександра Олеся? Аргументуйте свою думку.

«КОЛИ Б МИ ПЛАКАТИ МОГЛИ...»

Коли б ми плакати могли,
Які б річки з очей незрячих,
Які б річки із сліз гарячих
По Україні потекли!
Коли б ми плакати могли...

Коли б ми вірити могли,
Які б ми витерпіли муки,
Яку б вагу взяли на руки,
Які б хрести ми понесли!
Коли б ми вірити могли...

Коли б ми гніватись могли,
Які б пожежі засвітили,
Які б кайдани ми розбили,
Якого б ката розп'яли!
Коли б ми гніватись могли...

Читацькі діалоги

- Який настрій передає поезія?
- Виберіть відповідну інтонацію для декламації твору. Виразно прочитайте його.

Ви вже знаєте, що Олександр Олесь володів багатьма іноземними мовами. Однак навіть в еміграції він послідовно популяризував і відстоював українську мову. Поет глибоко усвідомлював її націєтвірну роль для України.

Досліджуємо твір

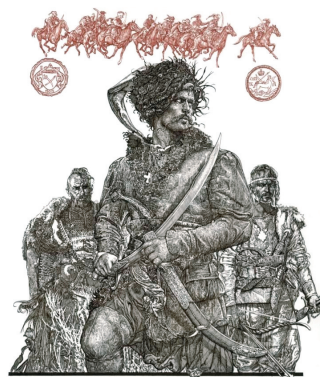
Громадянсько-патріотична лірика. Громадянські, національно-патріотичні мотиви з'являються вже в першій збірці Олександра Олеся. Митець обирає своїм покликанням місію поета-громадянина, носія та провісника національно-визвольних ідей. Беручись за суспільні мотиви, він обіцяє собі: «*Лишу я співи про красу*». Але все ж і в громадянській ліриці не забуває про красу. Бачить її у визволенні Батьківщини з рабства, у національно-духовному пробудженні.

Вірш «**Коли б ми плакати могли...**» — ліричний роздум над історичною долею Батьківщини та заклик до українського народу зміцнювати віру в себе — такий мотив твору.

Ця поезія художньо досконала. Кожна наступна її строфа емоційно насаженіша. Здатність плакати — це історична пам'ять про віки рабства. Здатність вірити — це мобілізація внутрішніх сил і самовідданість. Здатність гніватися — це рішучість, готовність нещадно нищити ворога до повної перемоги.

Такий прийом називають *градацією* (від латин. *gradate* — *поступове підвищення*). Це стилістична фігура, що полягає в поступовому нагнітанні засобів художньої виразності з метою підвищення їхньої емоційно-сміслової значущості.

Текст вірша надзвичайно ритмічний та мелодійний. Для досягнення цього ефекту автор використовує різноманітні рефрени (повтори), зокрема анафору й кільце.

С. Якутович. Запорожці

Кільце — стилістична фігура, повторення тих самих слів чи фраз на початку й наприкінці речення, строфи, розділу чи цілого твору.

Читацькі діалоги

- Які події з історії України можна пригадати для підтвердження думок і почуттів автора?
- Які образи-символи та рефрени увиразнюють мотив вірша?

Мистецькі діалоги

Усебічно осягнути поезію Олександра Олеся вам допоможе музика. Неповторний звукопис надає його творам надзвичайної мелодійності. Невипадково понад 80 відомих композиторів, зокрема М. Лисенко, К. Стеценко, Я. Степовий, С. Людкевич та інші, у різні часи зверталися до творчості Олександра Олеся. Створено близько 200 пісень на слова поета. На музику покладено його поезії «Чари ночі», «Айстри», «Гроза прийшла», «Коли б ми плакати могли...» та ін.

Поліркуйте!

- Знайдіть в інтернеті та послухайте романс «Чари ночі». Поділіться своїми враженнями з однокласниками й однокласницями. Які почуття в кожній строфі інтонаційно наголошують співаки? Яке виконання вам імпонує? Чому?
- Знайдіть в інтернеті та послухайте різні варіанти виконання пісні на слова поезії «Коли б ми плакати могли...». Які ваші враження? Чим відрізняються ці музичні інтерпретації вірша Олександра Олеся? Поясніть свою думку.

Працюємо творчо

- Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).
- Ознайомтеся самостійно з іншими поетичними творами, що ввійшли до збірки Олександра Олеся «З журбою радість обнялась». Проведіть дослідження та презентуйте читацький проєкт «Журба і радість у художньому світі поета-модерніста Олександра Олеся».
- Підготуйте графічне переосмислення прочитаних творів Олександра Олеся. Створіть ілюстрації, цифровий колаж чи слайд-шоу, що передаватимуть мотиви поезії митця-модерніста. Організуйте мелодекламвання віршів, які вам найбільше імпонують.

Читацька самоперевірка

- Яке враження справили на вас твори Олександра Олеся та особистість митця?
- Які мотиви переважають у ліриці Олександра Олеся?
- Підготуйте виразне читання поезії Олександра Олеся, яка вам найбільше імпонує.
- У чому виявлявся новаторський характер творчості Олександра Олеся? Доведіть, що його твори мають ознаки символізму та неоромантизму.
- Пригадайте жанрове визначення романсу. Поясніть, чому поезія «Чари ночі» — романс.
- Над якими запитаннями поет-модерніст та його персонажі змусили вас задуматися?
- Які запитання виникли у вас під час опрацювання матеріалу підручника? Поставте їх учителю / учительці, пошукайте відповідь у друкованих джерелах та інтернеті.

Читацький путівник

Сучасники називали *М. Коцюбинського Сонцепоклонником і Соняхом*, бо понад усе він любив сонце, квіти та дітей. У своїх відомих на весь світ творах митець, ніби фарбами, змальовував словом найпотаємніші глибини людської душі... Яскраве тому свідчення — його твір «*На камені*». І. Франко назвав цей твір однією з найкоштовніших перлин української літератури. Сам автор жанр твору визначав дещо незвичайно — *акварель*.

Тож у процесі читання уважно прослідкуйте не лише за перебігом подій, а й за прийомами живопису, виразною колористикою, що майстерно використав письменник у творі.

Події твору, з якими ви ознайомитеся, відбуваються на тлі мальовничої кримської природи, колоритних картин неспокійного хвилювання моря і навколишніх гір, у гомоні життя татарського села.

І. Труш. Кримський берег.
1900-ті роки

Пригадайте з уроків географії та історії, що вам відомо про Крим, життя його корінного народу — кримли. Сподіваємося, вам запам'яталися вивчені в попередніх класах твори кримськотатарської тематики — «За сестрою» А. Чайковського, «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці», «Скажи-но, душе...» А. Омера, «Джури козака Швайки» В. Рутківського, поезію польського поета А. Міцкевича зі збірки «Кримські сонети».

НА КАМЕНІ

Акварель

(Скорочено)

З самотності на ціле татарське село кав'ярні дуже добре було видно й море, і сірі піски берега. У відчинені вікна та двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, у нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, у яких танули й розпливалися контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принадувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислися до вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепаре... он каве... бір каве!»¹ А сам прохилився у двері, щоб дихнути вогким холодком і зняти на мить із голови круглу татарську шапочку.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря. На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді збирали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає! — обізвався Джепар. — Я навіть упізнаю човен — то грек привіз сіль.

Мемет теж упізнав човен грека. Для нього це мало вагу, бо, oprіч кав'ярні, він мав крамничку, також єдину на все село, і був різникóм. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки² й рушили за Меметом. (...) Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек і молодий наймит-дангалак³, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю⁴, а дангалак почав швидко роззуватися та заковувати жовті штани вище колін. (...)

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек до дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув голі ноги через край човна та скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок із сіллю, кинув собі на плече й побіг на берег. Його струнка фігура у вузьких жовтих штанах і синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид і червона хустка на голові прегарно відбивалися на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу й знову скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку, білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека й мусив ловити момент, коли човен опускався врівень із його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. (...)

І. Айвазовський. Бурхливе море.
1872 р.

¹ Одна кава... дві кави! (кримськотатарськ.).

² Філіжанка — те саме, що чашка.

³ Дангалак — весляр.

⁴ Котвиця — те саме, що якор.

Татари сходилися на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки та виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімалися з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі й плакали над морем. Море потемніло, змінилося. Дрібні хвилі зливалися до купи, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивалися на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, увесь забризканий піною. Вода на березі починала каламутитись і жовкнути; разом із піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла його по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якихось пів години перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу та підбирався до мішків із сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

Тим часом море йшло. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бўхання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне й коротке, як далекий постріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, уже брудне та темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому збігали патьоки брудної з піною води.

— Ге-ге! Буде буря! — кричав Мемет до грека. — Витягай на берег човен!

— Га? Що кажеш? — хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився серед бризків і рику хвиль і почав розплутувати ланцюг, зв'язувати мотуззя. Алі кинувся до ланцюга. Татари

*І. Кричевський.
Кримськотатарська хата в
Алушті. 1923 р.*

скидали капці, заковували штани й ставали на допомогу. Урешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль. Алі помагав, хоча часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпилися татарські

халупки, зложені з дикого каміння, з плоскими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вилися по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлися десь нижче просто від мурованих сходів. Чорно й голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалося, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

К. Боссолі. Татарська хата в селі Алупці. 1856 р.

Зате за селом, у далекій перспективі, відкривався чарівний світ. У глибоких долинах, зелених од винограду й повних сизої імлі, тіснилися кам'яні громади, рожеві від вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали від себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавалися зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар в імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалося грудкою дикого каміння, і тільки ряд струнких дівчат, що повертали од чішме¹ з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю. (...)

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. (...)

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула ним на палю. Грек підбіг до човна й ахнув: у човні була діра. (...)

Довелося витягти човен і прив'язати знову. Грек був такий сумний, що, хоча запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село, а залишився на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бұхання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Урешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти в кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською стежкою збирати по селах борги: берегова стежка була затоплена, і збоку село було відрізане від світу.

Уже з полудня хвиля почала спадати, й Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака, а він порався коло човна та мугикав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку й ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами розкладав над морем вогонь, варив

¹ Чішме — фонтан.

Татарська кав'ярня в с. Демерджі
поблизу м. Алушти. *Світлина.*
1908 р.

собі пілав¹ із підмоченого рижу², що залишився на баркасі, і навіть лагодився ночувати біля човна, та Мемет покликав його в кав'ярню. (...)

Там було затишно. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою ослонах сиділи татари; в одному місці грали в кості, в іншому — у карти, і скрізь стояли малі філіжанки із чорною кавою.

Кав'ярня була серцем села, куди збігалися всі інтереси людності, усе те, чим жили люди на камені. Там засідали гості. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу й пару буйволів, а також заможний юзбаш³, власник єдиного на ціле село коня. Усі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоча це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі й збігало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені. Коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другій боліло серце дивитися, як сонце й камінь в'ялять їм цибулю.

Дві найбагатші та найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки: Нурла — на правому, юзбаш — на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе й давав воду своєму куткові.

Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи про родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі, розбивали один одному голови. Нурла та юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивилися на них і сідали до карт. В одному вороги сходилися: усі пили каву. Мемет, що не мав городу та, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя та голена голова лисніли, як в облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, бликав неспокійний вогник. Він вічно був чимось заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз у раз бігав у крамничку, у льох, то знову до гостей. Часом він вибігав із кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

— Фатьмо!..

І тоді від стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, відділялася, мов тінь, завинена в покривало жінка та тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

¹ Пілав — страва східної кухні з рису.

² Риж — те саме, що рис.

³ Юзбаш — сотник.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко й владно, як пан служебці, — і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлася.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні та стежив, як тихо ступали жовті палички по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату із землею, а ясно-зелене фередже¹ складками спадало по стрункій фігурі від голови аж до червоних шароварів. Вона спускалася тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі, довгасті, чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, потім опустила повіки та пройшла далі тихо й спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх із собою.

Над морем, лагодячи човна та мугикаючи свої сонні пісні, він дивився в ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, та, як скло, дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивилися на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село й часто бачив на кав'ярні, під самотнім деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи від чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли зустрічалися з красенем турком, потім паленіли, ішли швидше й шепталися поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими та свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни², примощувався під кав'ярнею або деінде й розмовляв із рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, розпочиналася забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилося млосно, аж починало під серцем свербіти, і запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на... (...)

Ті, що дивилися згори, зі своїх кам'яних гнізд, слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

К. Трутовський.

Кримськотатарські дівчата в
Алупці. 1889 р.

¹ *Фередже* — паранджа.

² *Смірна* — давньогрецька назва міста Ізмір у Туреччині, великого торгового центру.

— О-ля-ля... о-на-на...

Фатьма теж слухала. Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де залишилися подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут немає родини, немає подруг, прихильних людей, це край світу, немає доріг навіть звідси...

— О-ля-ля... о-на-на...

Немає доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну стежку... Тут тільки море, скрізь море.

...Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева й дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її улюблена квітка — гірський крокіс...

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць — над морем...

— Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов зверху, з даху, й Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алі. Він спаленів і заїкнувся:

— З-під... Смірни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бұхала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не відпускала від своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю.

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас у горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас немає моря... А у вас?

— Близько немає.

— Цс-с!

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий, випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні рожеві уста. Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилося на них море, і лише біля мечеті просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим¹, розмовляти зі мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас заб'є, як побачить.

— Як він схоче...

¹ *Ханім* — хазяйка, пані.

Сонця не було ще видно, хоча деякі шпилі яйли¹ вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався із яйли й сливе біг за своїми буйволами.

— Мемете, Мемете! Кель мунда²!

Мемет, заспаний, скочив на ноги й протирав очі.

— Мемете! Де Алі? — питає Нурла.

— Алі... Алі... тут десь... — і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?... Фатьма спить...

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком, я їх бачив у горах, як повертався із яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив із хати й, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ане! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са-алі! Джепа-аре! Бекіре! Кель мунда-а! — Він обертався на всі боки й скликав, як на пожежу: — Усе-їне! Муста-фо-о!

Татари прокидались і з'являлися на пласких покрівлях.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав із покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлися скрізь і кривими та крутими стежками збігалися до кав'ярні. Нурла пояснив, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Нарешті він підбіг до краю покрівлі та скочив униз зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови у сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши ним на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішав різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари вилазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандрівних мурах. Передні мовчали, і тільки ззаду сусіди перекидалися словами. Нурла був схожий на гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. (...)

І що далі вони йшли, то важче їм було обминати перешкоди, сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, більше завзяття відбивалося на

¹ Яйла — пласке безлісе пасовище в Кримських горах.

² Іди сюди! (кримськотатарськ.).

їхніх червоних, упрілих обличчях, сильніша запеклість випирала їм із лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь. Вони поспішали. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сільця Суаку та не втекли морем. Правда, й Алі, і Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їхньому лабіринті — і на це розраховувала погоня. Проте, хоча до Суаку залишилося небагато, ніде нікого не було видно. Ставало душно, бо сюди, у гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або залазили на гору, дрібне колюче каміння сипалось їм із-під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожний із них покинув у селі якусь роботу. Задні зупинилися. Зате Мемет поривався наперед із затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали втрачати надію. Нурла запізнився, це було очевидно. Проте йшли. Раптом Зекерія, один із передніх, сикнув і зупинився. Усі озирнулися на нього, а він, не промовивши ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, з-за скелі, на один момент мигнула червона головна пов'язка й зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони перезирнулися — їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг із трьох боків; із четвертого скеля стрімко спадала в море. Усі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадібним оком скелю.

І. Труш. Пейзаж із кипарисами.
1920-ті роки

Та ось виткнувся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним вилазив на гору, мов виростав зі скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногамицями, у синій куртці та червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядалися на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілася спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатма жახнулась і скрикнула. Фередже зсунулося з її голови й упало додолу, а вона із жахом утопила очі в налиті кров'ю, скажені чоловікові баньки, що дивилися на неї з-за каменя. Алі озирнувся. У ту ж мить з усіх боків полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа — усі ті, що слухали його музику й пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудей їхніх разом із гарячим віддихом вилітала хвиля змішаних згуків та йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростався, уперся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Від його вродливого лиця, блілого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидалася, як чайка, Фатма. З одного боку було ненависне море, з іншого — ще більш ненависний, нестерпний різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу та гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі й утратила рівновагу. Синій халат у жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулися: ця проста й несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад нього. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні та завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі та дряпнув Османа, але в ту ж хвилю його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямною смертельно ображеного й із байдужістю різника, хоча груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справу було закінчено, честь роду визволено з ганьби. На камені, під ногами, валялося тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими й зайвими (...). Татари йшли за ним і лаялися. Коли процесія вступила врешті в село, усі пласкі покрівлі вкрилися барвними масами жінок і дітей.

Сотні цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там, на піску, аж білому від полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас із пробитим боком, мов викинутий у бурю дельфін. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини, кидала на берег мереживо піни. Море зливалось із сонцем у радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси — до сірих нагрітих громад яйли.

Усе всміхалося. Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що чулися із села, з пласких дахів, як зойк наляканих чайок, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралася навкруги нього, плюскала в боки, бризка-ла піною і потиху, ледве помітно відносила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Читацькі діалоги

- Яке враження справила на вас історія Фатьми й Алі? Які епізоди твору вам найбільше сподобалися, викликали захоплення, а які — співчуття чи обу-рення? Поясніть свою думку.
- Пригадайте твори зарубіжної літератури, за основу яких узято трагічну істо-рію кохання. Чим вони вам запам'яталися? Зверніть увагу на особливості розкриття цієї теми українським письменником М. Коцюбинським у його модерністському творі «На камені». Чи можна стверджувати, що кохання Фатьми й Алі сильніше за смерть? Чому?
- Скористайтеся матеріалом подальших рубрик підручника та дізнайтеся, чому автор обрав для написання твору екзотичну для тогочасної україн-ської літератури кримськотатарську тематику.

Митець і доба

Михайло Коцюбинський народився 17 верес-ня 1864 р. в м. Вінниці в сім'ї дрібного службов-ця. Дитинство та юність майбутнього письмен-ника минали в містечках і селах Поділля. Навчався в духовному училищі в Шаргороді. Зі спогадів сучасників М. Коцюбинського відомо, що «був він у навчанні дуже уважний і старан-ний. Знав завжди лекції краще за всіх, був зосе-реджений і серйозний не на свої літа. Любив читати, підсвідомо розуміючи, що книжка — це

шлях до того, ким він мріяв стати. Книжка — як засіб переробити себе на краще». Пізніше сам М. Коцюбинський зауважував: «Серед тих авторів, твори яких я ковтав десятками, найбільше враження зробили на мене Марко Вовчок, а потім Шевченко».

Захоплювався українськими народними піснями, любив слуха-ти лірників і бандуристів, яких часто запрошувала мати. Багато пісень потім інсценував із сестрами та братами. З дев'яти років сам складав вірші й пісні.

Замолоду мріяв здобути університетську освіту, але так і не зміг, бо рано втратив батька. Як старший син, узяв на себе утри-мання великої родини. Не вистачало ні часу, ні коштів для продов-ження навчання. Крім того, долучився до українського антиімпер-ського руху: організував гурток, учасники якого вели розмови про долю народу, читали заборонену літературу. Пізніше був членом

нелегального громадсько-культурного товариства «Братство тарасівців», яке підтримувало ідею українського національного відродження.

За таку активну громадську діяльність М. Коцюбинського все життя переслідувала поліція. Тому й мусив обмежуватися скромними посадами домашнього вчителя, а потім — дрібного чиновника. Часто переїздив на нові місця в пошуках кращих заробітків.

Та найзаповітнішу свою мрію М. Коцюбинський зумів-таки здійснити. Завдяки наполегливій самоосвіті та працьовитості він мав глибокі знання з історії, літератури, природничих наук, знав дев'ять мов, став видатним письменником, реформатором української літератури.

Вихованість, інтелігентність, толерантність, щирість — ось що характеризує М. Коцюбинського як людину. Він був естетом у всьому. Бездоганно одягався і тримався в товаристві. Сучасники письменника відгукувалися про нього так: «У його постаті, ході, одязі стільки простоти, скромності й водночас якоїсь внутрішньої вишуканості, благородства. ...удумливе обличчя так і світиться любов'ю до людей, погляд його темних, на диво виразних очей проникає до самого серця, зігріває душу...», «Людина культурна, до найменших подробиць, європеець із голови до п'ят, був справжнім аристократом духа...»

На роботу ходив із неодмінною квіткою в петлиці костюма. Відомо, що квіти були пристрастю письменника. Він черпав із їхньої краси творче натхнення. Недаремно його приятель художник М. Жук створив портрет М. Коцюбинського серед квітів.

Зі спогадів сучасників письменника відомо, що «у м'яких сердечних тонах він завжди говорив про людей. Найбільше любив говорити про Україну, про її природу, про український народ». Як патріот своєї Батьківщини, стверджував: «Будьмо передусім скрізь українцями — ...чи у своєму краї, чи на чужині. Хай мова наша... бринить і розгортається в нашій родині, у наших відносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь...»

М. Коцюбинський.
Світлина

Родина Коцюбинських.
Світлина

У 1898 р. М. Коцюбинський оселився в Чернігові.

Письменник брав активну участь у культурному житті міста, очолював чернігівське товариство «Просвіта», улаштовував літературні вечори. Підтримував дружні стосунки з композитором М. Лисенком, письменниками І. Франком, М. Старицьким і письменницями Оленою Пчілкою, Лесею Українкою.

М. Коцюбинський помер 25 квітня 1913 р. Його поховано в гаю Троїцького монастиря, що в м. Чернігові.

Поіркуйте!

- Розкажіть про факти біографії М. Коцюбинського, які вам запам'я- талися.
- Яким постає митець у спогадах його сучасників?
- Чи хочете ви розширити своє уявлення про письменника-модерніста М. Коцюбинського та дізнатися про його творчу манеру? Поясніть свою відповідь.

Мистецькі діалоги

Імпресіонізм (від фр. *impression* — *враження*) — одна з основних течій модернізму. Термін походить від назви картини французького художника **Клода Моне** «Імпресія. Схід сонця».

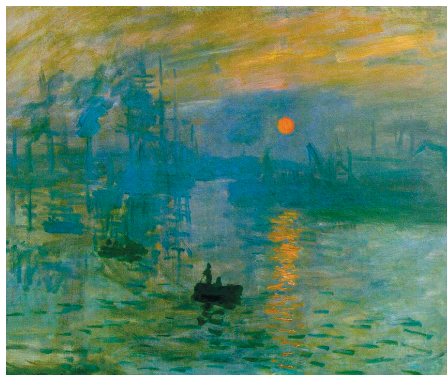
На полотні представлено панораму порту в місті Гаврі: корабельні щогли й порто- ві крани, що наче тонуть у тумані, пурпурові відблиски багряного сонця.

Імпресіонізм зародився у французькому живописі. Це мистецтво кольорових плям, розмитих контурів, мерехтіння, що зливаються в єдине видовище під час їх- нього споглядання з певної відстані. У картинах відсутні чіткі форми та лінії, а пред- мети відтворено уривчастими штрихами, що фіксують неповторність кожного вра- ження. Живопис імпресіонізму підтримував ідею, що в природі жодний колір не існує сам по собі. Єдиним творчим джерелом кольору є сонце, яке своїм світлом покриває всі предмети, щомиті подаючи їх у новому відтінку.

Шедеври європейських художників-імпресіоністів К. Моне, Е. Мане, О. Ренуара, Е. Деґа, П. Сезанна здобули світову славу.

В українському живописі імпресіонізм виявився у творчості таких майстрів, як І. Труш, О. Мурашко, А. Маневич, М. Бурачек, М. Беркос та ін.

Іван Труш — один із найвизначніших українських митців-імпресіоністів. На по- лотнах художник акумулює свої миттєві враження та настрої через багатство ко- льору, показує природу в освітленні. Його, як і М. Коцюбинського, називали *Сонцепок- лонником*. На картині «Захід сонця. Човни» живописець майстерно передає враження

К. Моне. Імпресія.
Схід сонця. 1872 р.

від краси заходу сонця через палітру яскравих, насичених кольорів, гру світла й тіні. У такій палітрі цей мистецький твір демонструє імпресіоністичну спорідненість із картиною К. Моне «Імпресія. Схід сонця».

Особливу сторінку у творчості І. Труша становлять «Кримські сонети», створені під час його мандрівок на півострів. Він відвідував Алупку, Алушту й інші місця. Полотна відтворюють велич морських горизонтів, химерність обрисів кримських скель із кипарисами, мерехтіння сонячних променів.

Стиль імпресіонізму в музиці розвивали композитори К. Дебюссі, І. Стравинський, Дж. Пуччіні; у скульптурі — О. Роден.

І. Труш. Захід сонця. Човни.
1910 р.

Поліркуйте!

- У чому полягає сутність імпресіонізму?
- Знайдіть в інтернеті та послухайте п'єсу-фантазію Е. Мартона з опери Дж. Пуччіні «Тоска». Яке враження справили на вас твори митців-імпресіоністів? Чим вони привертають вашу увагу?
- Доведіть, що у творах українського та західноєвропейського живопису виявляються ознаки імпресіонізму.

Митці та доба

У літературі імпресіонізм розвивався під впливом живопису через подібність специфічних мистецьких прийомів.

Імпресіонізм — це мистецтво передання безпосередніх вражень. Його основна мета — витончене відтворення миттєвих особистісних вражень і спостережень, мінливих відчуттів і переживань, найточніше фіксування сприйнятого в конкретний момент.

На протигагу реалістам, імпресіоністи усвідомлювали, що об'єктивна істина (одна для всіх) людині недоступна. А отже, неможливо відразу охопити широку панораму буття, передати незмінні обриси явищ, бо все постійно змінюється. Тому митці-імпресіоністи намагалися найточніше зафіксувати сприйняте саме в певний конкретний момент.

О. Мурашко. Благівіщення.
1909 р.

Основні ознаки імпресіонізму

- *Фіксація реальних моментів життя.* Уникнення авторської оцінки зображеного, поділу персонажів на позитивних і негативних. Відкриті фінали творів, що дає змогу читачам / читачкам, використовуючи свої враження, самим робити висновки.

- *Подрібнений часопростір.* Відтворено не послідовні зміни подій, явищ чи тривалий період життя героя / героїні, а уривчасті фрагменти, відображені в їхній свідомості. Кожне враження набуває самодостатньої цінності.

- *Глибинний психологізм.* У характерах героїв / героїнь розкриваються риси, несумісні з їхньою звичною поведінкою. Персонажі цікаві не своєю активною діяльністю, а «пасивною» здатністю спостерігати, сприймати світ, бути носіями вражень.

- *Лаконічні жанри.* Бачення світу подрібненим, мозаїковим спонукало імпресіоністів звертатися найчастіше до короткого жанру новели.

- *Композиційні особливості.* Сюжет як ланцюжок зовнішніх подій втрачає в імпресіонізмі своє значення. Основою стає настроєвість, зображальність, торжество звуків, запахів, барв. Збагачуються засоби психологічного аналізу (внутрішні монологи, відтворення потоку свідомості). Змінюється характер пейзажу. Це вже не лише фотографічно пізнаване тло подій (як у реалізмі), а й засіб настроєвої тональності твору чи психологічної характеристики персонажів. Підкреслюється зв'язок природи з настроями героїв / героїнь, її непостійність, мерехтіння. Замість широкого, усеохопного опису (як у реалістів) імпресіоністи зосереджуються на промовистих, але мінливих деталях.

- *Мовні засоби* — ускладнене асоціювання; яскраві, оригінальні художні засоби (особливо порівняння, метафори, символи); уривчасті короткі речення, безсполучникові конструкції.

М. Коцюбинський розпочинав свою літературну працю в традиціях реалістів. Та із середини 1890-х років у центрі його уваги — відтворення вражень, переживань, думок героїв, заглиблення в їхній внутрішній світ. Це ознаки імпресіонізму як стильової течії модернізму. Саме з іменем М. Коцюбинського пов'язано її утвердження в українській літературі. Прикладами імпресіонізму в зарубіжній літературі можуть слугувати поезії французького модерніста П. Верлена зі збірки «Романси без слів», деякі твори англійського письменника О. Вайлда, який відомий вам як автор казки «Щасливий принц».

М. Беркос. У квітучому саду. 1916 р.

Поліркуйте!

- Назвіть характерні ознаки імпресіонізму як мистецької течії модернізму.
- Чи помітили ви ознаки імпресіонізму в новелі «На камені»? Які саме?

Культурно-історичні паралелі

Окремою яскравою сторінкою в біографії М. Коцюбинського стала його робота в Причорноморській філоксерній комісії в Бессарабії та Криму. Працівники цієї комісії боролися зі шкідником виноградарів — філоксерою. Особливо вразив письменника екзотичний і мальовничий Крим із лазуровим, лагідним морем, скелястими берегами, дивовижними горами, струнками кипарисами, вузькими татарськими вуличками та мінаретами.

У Криму митець прожив майже два роки. Збираючи матеріал для нових творів, ретельно досліджував місцеву природу, багато спілкувався з татарами, відвідував їхні кав'ярні, спостерігав за їхнім життям, звичаями, вивчав мову.

У листі до дружини М. Коцюбинський захоплено розповідав: «Ходив по Алушті — по найглухіших вуличках, по дахах, заходив до татарської школи, скрізь нанюхався всяких запахів, але задовольнив почасти свою цікавість... Конче хочеться мені написати дещо з алуштинського життя». У листуванні він ділився художніми замальовками моря і чудової кримської природи: «Майже цілий день просидів над морем. Тихо, сонячно. Повітря таке прозоре, що Демерджі¹, здається, от-от за плечима. Море синє, аж чорне, тільки білою піною б'є об берег. Свіжий вітер із моря зриває ту піну та кидає в обличчя дрібненькі бризки... Такі дні бувають тільки в Криму, і то восени». Такі описи є імпресіоністичними — докладні колекції особистих вражень. Оповідач задіює різні органи чуття, тому й подано зорові, запахові, слухові, дотикові образи, виразною є колористика оповіді.

Зібрані матеріали М. Коцюбинський використав для написання новел *кримського циклу*, зокрема «На камені». У цих творах яскраво змальовано природу Криму, побут і суспільні стосунки кримли, зокрема показано боротьбу персонажів зі застарілими звичаями та пересудами, прагнення до оновлення життя.

Письменник не обмежувався відтворенням фактів повсякдення, а підносив їх до високих духовних і художніх узагальнень. Він не лише показував етнографічну (кримську) екзотику, а й віртуозно просвітлював дух і сенс кожного побутового явища. Через учинки героїв / героїнь сягав глибоко в їхні душі, у світ символічний.

М. Коцюбинський із дружиною Вірою біля Воронцовського палацу.
м. Алупка. Світлина

¹ Демерджі — гірський масив неподалік Ялти.

Полюйте!

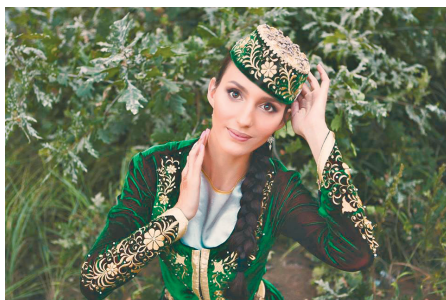
- Які спостереження та враження, отримані М. Коцюбинським під час перебування в Криму, відображено у творі «На камені»?

Досліджуємо твір

У творі «**На камені**» (1902) розгортається непримиренний конфлікт світлого, чистого кохання двох молодих людей та бездушного, забобонного, корисливого світу затурканих обивателів.

Сюжет твору, на перший погляд, простий. Молоду татарську дівчину Фатьму насильно видали заміж у чужий край за старого, огидного їй різника Мемета. Але вона закохується у вродливого й чуйного турка-весляра Алі. Закохані наважуються на втечу. Однак Мемет разом з односельцями вирушає в погоню за ними, щоб відновити свою честь — помститися невірній дружині.

Дівчина-татарка. Сучасна світлина

Цю побутову історію М. Коцюбинський, завдяки художній майстерності, зумів поставити на рівень з історією про Ромео та Джульєтту, виразно показати красу людського духу та трагізм життя.

Які ж мистецькі секрети задіяно у творі? Уже в заголовку помітні два пласти розуміння. Усі події у творі відбуваються «на камені» — на скелястих берегах моря. Однак угадується і символічний підтекст: «закам'яніли» душі людей, які безжально знищують прекрасне кохання. Отже, назва твору є символічною деталлю.

Дослідники визначають жанр твору «На камені» — *імпресіоністична психологічна новела*.

Пригадайте, що вам відомо про жанр новели. Які новели Е. По, О. Генрі, вивчені раніше на уроках літератури, ви запам'ятали?

Новела (з іт. novella — *новітній*) — невеликий прозовий твір про якусь незвичайну подію з несподіваним фіналом.

Новела споріднена з оповіданням, але, на відміну від нього, менша за обсягом; вирізняється особливим динамізмом і психологізмом. У новелах найчастіше зображують подію, яка стала поворотною в долі героїв. Напружений стиль оповіді неодмінно веде до раптового фіналу, який часто не відповідає очікуванням читачів / читачок. Через лаконізм цього жанру особливого значення набувають у ньому художні деталі. Вони, відкриваючи широкий підтекст, замінюють розлогі описи. Нерідко деталі, несучи надзвичайне ідейне навантаження, стають символічними.

Особливої популярності в добу Модернізму набула *психологічна новела*. У ній докладно розкрито відтінки людських емоцій та особистісних драм. Психологічні портрети виростають із думок героїв / героїнь, сумнівів, переживань, внутрішніх монологів. Сюжет може бути повністю відсутнім або ж проступати окремими штрихами через сприйняття персонажів.

У новелі «На камені», крім людей, діє ще один персонаж — *море*. Воно прекрасне й лагідне в спокої і могутнє та безжально-люте в бурю. Це уособлення свавільної, мілливої стихії. Море ніби впливає на настрої та вчинки персонажів, навіть зумовлює

темп розповіді. Розповідь прозова, але дуже музикальна. Спочатку її мелодика спокійна, некваплива, навіть млява, як сонне під літнім сонцем море. Це довга, навмисне розтягнута *експозиція* новели — ознайомлення з природою, способом життя, побутом, одягом, звичаями та суспільними стосунками прибережного татарського села.

Після *зав'язки* — спалаху кохання між Алі та Фатьмою — розповідь пришвидшується, подрібнюється на фрагменти. У цій композиційній частині твору перемішуються зорові та звукові образи, голоси й тиша, діалоги та спів.

Для новели характерний *імпресіоністичний психологізм*. Автор зосереджує увагу на переживаннях персонажів, психологічних мотивах їхніх учинків. Для цього він використовує репліки, деталі зовнішності (а не докладні, розлогі портрети, як у реалістів), безпосередньо відкриває нам їхні почуття та роздуми.

М. Коцюбинський прямо не висловлює авторської позиції, а передає враження від побаченого. Персонажів показує переважно через сприймання інших людей, а не демонструє своє ставлення до них.

Особливістю імпресіоністичної новели є те, що в її експозиції важко здогадатися, на які вчинки в кульмінації будуть здатні персонажі.

Головний герой *Алі* на початку твору — це наймит, слухняний, працьовитий, веселий, романтичний, з багатою, чутливою душею юнак (що засвідчує, зокрема, його гра на зурні). А потім цей «наймит і заволока» зважиться на відчайдушний учинок, який здивує всіх. Та ще й ціною свого життя мужньо захищатиме кохану та свободу. І від мовчазної, покірної *Фатьми* також ніхто спочатку не сподівався рішучих дій, зухвалого бунту проти її рабського стану, такого безоглядного пориву до щастя.

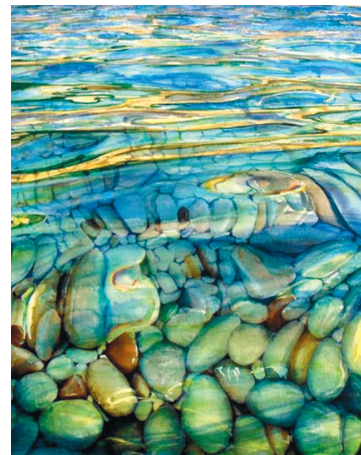
Мешканці села привітні, побожні, готові прийти на допомогу (історія з баркасом), веселі (вечірні пісні та танці під зурну). *Мемет* — хазяйновитий, підприємливий (має кав'ярню, крамницю та ще й різник), гостинний (навіть наймита Алі запрошує на ночівлю), миролюбний (увесь час утихомирює задержуваних односельців). Однак лише з дружиною поводить, як зі служкою. Для Фатьми він «*противний, неласкавий, чужий*».

Що ж штовхнуло персонажів твору до несподіваних для них самих учинків? На переконання прихильників модерністської «філософії життя», глибоко в душі кожної людини пульсують потяг до світла (життя, любові, краси, творчості) і потяг до темряви (себелюбства, смерті, знищення). Якщо душа людини не наповнює себе світлом, не тягнеться до нього, тоді в ній може оселитися темрява.

Фатьма й Алі, знайшовши одне одного, відхиляють усі умовності й намагаються втекти із сірого, обивательського світу закам'янілих душ, пориваються до світла. Хоча й добре розуміють, що ризикують життям, але навіть за мить щастя готові й на це.

Меметові та його родичам затуманює очі лють, сила старого звичаю помсти за нібито заплямовану честь.

Яскравими епітетами й порівняннями М. Коцюбинський показує своє ставлення до персонажів, натякає на їхній внутрішній світ. Ось на мить зближують «великі, довгасті, чорні очі» Фатьми, «вимовні, як у гірської сарни», вона йде «тихо і спокійно, як єгипетська жриця». У кульмінаційну мить дівчина — «як весняний кущ», «як чайка». Героїню характеризує ще

Р. Гарін. Море.
Сучасна акварель

одна дрібна деталь: на всіх кам'янистих двориках-покрівлях у цьому селі «*чорно й голо*», тільки в себе Фатьма якимось чудом виростила тонку шовковицю, що нагадувала їй рідний край.

Алі — «*як молодий кипарис*». У вирішальну мить він проймається відвагою «*молодого орла*», стає «*як вовк*».

Різника Мемета автор постійно асоціює з бараном — твариною упокороною і впертою: «*Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як в облупленого барана*».

М. Коцюбинський широко використовує у новелі прийоми живопису, зосереджується на колористиці. Тому саме так і визначає жанрову форму свого твору — акварель.

Акварель (від фр. aquarelle — *водянистий*) — коротке оповідання, у якому передано безпосереднє пряме враження від дійсності в пластично-зорових образах. У живописі — малюнок, виконаний прозорою водорозчинною акварельною фарбою.

У новелі «На камені» природу, зовнішність і навіть внутрішній світ персонажів відтворено за допомогою переливів, мерехтіння різних кольорів. Так, у вступному пейзажі моря підкреслено м'які, нечіткі, акварельні тони, що розливаються в далеких просторах.

Колористична характеристика найбільше супроводжує Алі та Фатьму, вирізняючи їх між іншими персонажами. На розпливчастому тлі моря та далеких гір ці барви особливо яскраві й контрастні, як-от: в Алі жовті штани, синя куртка й червона хустка на голові. Усе це відбивається на тлі блакитного моря.

Фатьма — ніби веселкове видіння: ясно-зелене фередже, червоні шаровари, жовті палички, біле, ніжне обличчя, пальчик із нафарбованим нігтем, рожеві уста. І навіть коли вона падає в море, у читачів залишається останнє яскраве колористичне враження: «*Синій халат у жовті півмісяці нахилився і зник*».

Колористичний струмінь не просто доповнює, прикрашає новелу, а й творить її зміст: яскравий племін життя, кохання та щастя спалахнув на мить серед сірих душ-скель, але темрява швидко поглинула його.

Особливо вражає фінальний контраст у творі — утихомирене після бурі, сліпучо-прекрасне море й жахливі події, що відбуваються на його тлі. Море радіє вже довічному поєднанню Алі й Фатьми чи відновленню честі Мемета та його роду? Відповісти на це запитання автор довіряє читачам.

Читацькі діалоги

- Чому, на вашу думку, автор назвав твір «На камені»?
- Пригадайте, що зав'язка твору — це подія, з якої починається конфлікт; їй передують події, що називаємо експозицією; кульмінація — вирішальне зіткнення сил, які ведуть між собою боротьбу; розв'язка — завершення подій, що зазнали докорінних змін у кульмінації. Знайдіть ці етапи розгортання сюжету в новелі.
- Що приваблює Алі та Фатьму одне в одному? Прочитуйте відповідні уривки на доказ своїх суджень. Якою метафорою письменник передає зародження симпатій у їхніх душах?
- Знайдіть у новелі порівняння, якими автор упродовж розповіді характеризує Алі, Фатьму та Мемета. Які риси персонажів вони підкреслюють?
- Перечитайте сцену загибелі Фатьми. Дівчина випадково посковзнулася на камені чи свідомо ступила в прірву? Умотивуйте своє судження.
- Хто, на вашу думку, зрештою перемагає в кульмінації твору — Фатьма й Алі чи Мемет та його родичі? Міркуючи над цим запитанням, зверніть увагу на останнє речення новели.

Мистецькі діалоги

У 2004 р. за кримським циклом творів М. Коцюбинського відомий український режисер **Олександр Муратов** зняв кінострічку «Татарський триптих». Ролі виконали актори Кримськотатарського академічного музично-драматичного театру. Це перший в історії фільм кримськотатарською мовою.

Трагічну історію кохання юнака-мусульманина Алі та дівчини-християнки Ніно розкрито в сучасній рухомій скульптурі «Алі й Ніно» в місті Батумі. На створення цього шедеву мисткиню **Тамару Квесітадзе** надихнув роман азербайджанського письменника Курбана Саїда «Алі й Ніно». Попри супротив рідних і належність до різних етносів і віросповідань, молоді люди побралися. Та щастя їхнє тривало недовго — незабаром Алі загинув. У скульптурній композиції постаті чоловіка й жінки повільно рухаються по колу. За короткий час вдалося показати історію кохання цієї пари: від зустрічі до розлуки. Герої поступово зближуються, проходять одне крізь одного й розходяться. Постаті виконані з металевих прутів за принципом жалюзі.

Поліркуйте!

- Знайдіть в інтернеті фільм «Татарський триптих. Частина 2» за оповіданнями М. Коцюбинського. Яке враження справила на вас ця екранізація?
Яким постає у фільмі кримський світ, зокрема його колористика? Режисер змінив розв'язку твору «На камені». Яка із двох версій, письменника чи режисера, вам здається переконливішою? Умотивуйте свої міркування.
- Зіскануйте QR-код і помилуйтеся танцем кохання. Які ваші враження? Чим суголосна ця скульптурна інсталяція з мотивами й образами новели М. Коцюбинського «На камені»?

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи й підготуйте літературно-мистецький проєкт «Колір і звук у художніх творах письменників-модерністів». Зосередьтеся на вірші П. Верлена «Осіньна пісня» та новелі М. Коцюбинського «На камені». Проілюструйте текстові уривки творами живопису, музики, графіки та світлинами. Доберіть музичний супровід для презентації своєї творчої роботи.

Читацька са.моперебірка

- Яким постав у вашій уяві образ письменника-імпресіоніста М. Коцюбинського? Якщо хочете дізнатися більше про митця, то здійсніть віртуальні екскурсії до музеїв письменника в Чернігові та Вінниці. Якщо ж маєте змогу, відвідайте особисто або разом з однокласниками й однокласницями ці меморіальні місця.
- У чому полягає новаторство його творчості?
- Доведіть, що «На камені» — *імпресіоністична новела*.
- Як виявилися у творі ідеї «філософії життя» і натурфілософії? З яким твором Олександра Олеся він суголосний?
- Процитуйте кілька прикладів із новели, де автор використовує прийоми живопису, зосереджується на колористиці оповіді.
- Над якими запитаннями ви задумалися після прочитання новели М. Коцюбинського «На камені»?

**ЛЕСЯ УКРАЇНКА
(1871–1913)**

Читацький путівник

Розквіт драматичної поеми в українській літературі пов'язаний з іменем *Лесі Українки*. Її творчість посідає вагоме місце серед геніальних вершин світової драматургії разом із шедеврами давньогрецьких авторів, В. Шекспіра, Ф. Шиллера, О. Вайлда.

Авторка самовіддано торувала шлях в українській літературі й виводила її на європейські обшири. П'єса *«Бояриня»*, з якою ви ознайомитеся, особлива в драматичному доробку письменниці, адже безпосередньо розкриває проблеми українського буття.

БОЯРИНЯ

(Скорочено)

ДІЯ ПЕРША

Садок перед будинком не дуже багатого, але значного козака зі старшини Олекси Перебійного. Будинок виходить у садок великим рундуком¹, що тягнеться вздовж цілої стіни. На рундуку стіл, дзиглики², на столі накрито до вечері (...).

Через садок до рундука йдуть Перебійний і Степан, молодий парубок у московському боярському вбранні, хоча з його обличчя видно відразу, що він не москаль.

Степан, потрапивши до козацької слободи з московськими боярами, приходить у гості до Олекси Перебійного. Тут зустрічає його доньку Оксану, з якою дружив ще в дитинстві, і закохується в неї. Перебійні запрошують Степана повечеряти, бо Олекса товаришував ще з його батьком. Але Степан боїться, що, коли погодиться на люб'язне запрошення, старші бояри, з якими він приїхав, будуть гніватися. Старий Олекса його заспокоює.

П е р е б і й н и й

(...) Про них ти не турбуйся. Підкоморій³
їх запросив на бенкет, а тебе
я випрохав до нас: «Я сам, — кажу їм, —
щось нездужаю трохи, то не можу
на бенкетах гуляти, а Степана,
по давній приязні до його батька,
хотів би пригостити в себе в хаті.

¹ *Рундук* — тут: те саме, що ганок.

² *Дзиглик* — те саме, що стілець.

³ *Підкоморій* — судовий урядник у давній Україні.

Він молодик, йому ще не пристало
на бенкети великі учащати».
Боярам, видко, вже запáх медок
та варенуха, отже, роздобрились
та й мовили: «Нехай собі парнішка
сидить у тебе хоч і до від'їзду.
Навіщо він нам здався?»

С т е п а н

От спасибі, панотченьку!
(*Сходить на рундук із господарями.*)

П е р е б і й н и й

Я джурі накажу,
нехай перенесе твоє манаття
до нас, та й заберу тебе в полон,
поки не визволять бояри.

С т е п а н

Боже! Такий полон миліший од визволу. (...)

Гість побоюється, щоб не завдати зайвих клопотів господарям, але ті просять його почуватися як удома. Припрошують до столу. Степан щиро дякує Оксані за пригощання: «Дай боже, панночко, тобі щасливу та красну долю!» Дивується, що саме їй доручають нести корогву¹ на свята. Дівчина не без самовтіхи пояснює: «Аякже, я перша братчиця в дівочім братстві».

До господи входить І в а н, Оксанин брат, молодий козак. Теж сідає до столу й недбалим тоном загадує Оксані принести гарячу страву, бо ця вже простигла. Але дівчина різко відповідає: «Служебка зараз прийде, то й наказуй їй». На що брат усміхається: «Ба, яка ти горда».

Степан розповідає про себе: у Москві недавно, перед тим навчався в Київській академії і тільки після батькової смерті поїхав матері на поміч.

На запитання Перебійних, чому не перевіз матір в Україну, пояснює їй.

С т е п а н

Трудно.
Нема при чім нам жити на Вкраїні.
Самі здорові знаєте, — садибу
сплюндровано було нам до цеглини
ще за Виговщини². Були ми зроду
не дуже так маєтні, а тоді
й ті невеликі добра утерали.

¹ *Корогва́* — тут: прикріплене до довгого держака полотнище із зображенням Христа або святих, яке несуть під час хресного ходу.

² Час правління гетьмана Івана Виговського (1657–1659), який виступив проти московського панування в Україні та разом із кримськими татарами розгромив московське військо під Конотопом.

Поки чогось добувся на Москві,
мій батько тяжко бідував із нами.
На раді Переяславській мій батько,
подавши слово за Москву, додержав
те слово вірне.

І в а н

Мав кому держати!
Лихий їх спокусив давати слово!

П е р е б і й н и й

Тоді ще, сину, надвоє гадалось,
ніхто не знав, як справа обернеться...
а потім... присягу не кожне зрадить...

І в а н (*іронічно*)

Та певне! Краще зрадити Вкраїну!

С т е п а н (*спалахнув, але стримався*)

Не зраджував України мій батько!
Він їй служив з-під царської руки
не гірш, ніж вороги його служили
з-під польської корони.

І в а н

Та, звичайне,
однаково, чиї лизати п'яти,
чи лядські, чи московські!..

С т е п а н

А багато було таких, що самостійно стали?

П е р е б і й н и й (*до Івана*)

Сутужна, сину мій, українська справа...
Старий Богдан уже ж був не дурніший
від нас з тобою, а проте ж і він
не вдержався при власній силі.

І в а н

Батьку! Що там замазувать? Кажімо правду!
Се річ не власна, се громадська справа!
Якби таких було між нами менше,
що, дома чесний статок прочесавши,
понадились на соболі московські
та руки простягали до тієї
«казни», як кажуть москалі...

С т е п а н

Не задля соболів, не для казни
подався на Москву небіжчик-батько!
Чужим панам служити в ріднім краю
він не хотів, волів вже на чужині
служити рідній вірі, помагати
хоч здалека пригнобленим братам,
єднаючи для них цареву ласку.
Старий він був обстоювати збройне
за честь України...

І в а н

Ти ж молодий, —
чому ж ти не підіймеш тої зброї,
що батькові з старечих рук упала?

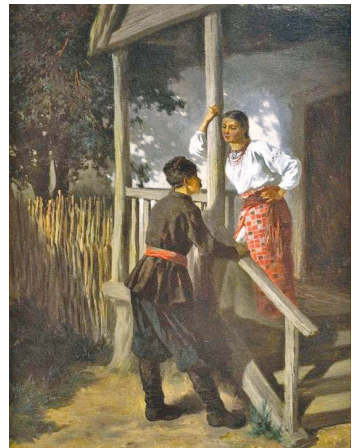
С т е п а н

Як поясню тобі?.. Коли ще змалку
навчав мене з Письма Святого батько,
то він мені казав напам'ять вивчити
про Каїна та Авеля. «Мій сину, —
мовляв, — пильнуй, щоб міг ти з ясним оком,
а не тьмяним, не тремтячи, мов Каїн,
Небесному Отцеві одповісти,
коли тебе питає: “Де твій брат?”»
А як же можу я на Україні
здійняти зброю так, щоб не діткнути
ніколи нею брата?.. І невже
мушкет і шабля мають більше сили
та честі, ніж перо та щире слово?
Ні, учено мене, що се не так! (...)

Оксана заступається за Степана, а стара
Перебийниха вибачається перед ним за зухвалу сино-
ву поведінку. Іван, знехотя пообіцявши матері чемні-
ше поводитися з гостем, повертається до свого това-
риства на вулицю. Оксана тим часом заходила
ся поливати квіти, співаючи. Почало сутеніти. Степан
вилазить зі своєї кімнати через вікно в сад і тихо під-
ходить до Оксани.

Дівчина від несподіванки впустила кухоль.

*К. Трутовський.
Побачення. 1864 р.*

С т е п а н

Панночко, се я.
Прости мене. Ти гніватись не мусиш,
бо ти ж мене сама причарувала
і звабила, як соловейко, співом.
Я не своєю силою прийшов...

О к с а н а

(засоромлено й разом гордовито)

Боярине, до чого сії речі?
Мені їх слухати не випадає.
(Хоче йти.)

С т е п а н (затримує її за руку)

Ні, ти не підеш так...

О к с а н а (вражена, вириває руку)

Се що за звичай?
Я не холопка з вотчини¹ твоєї!

С т е п а н (знищений)

Я не хотів образити тебе.
Запевне, вільна ти... Яка журба
тобі, що я поїду на чужину
з розбитим серцем, що коханий спогад
про зустріч милу обіллє отрута?
Тобі дарма, дівчино-гордівнице...
Хто я для тебе? Зайда, заволока...
Адже мене усюди так зовуть...
Ти завтра вже про мене й не згадаєш...

Оксана збентежена: вона не звикла до таких слів, хоча роками знає інших паничів. Степан каже, що ті паничі шукають квітку для забави «і тільки ждуть, щоб краще розцвілася». Він же інакше сприймає Оксану: «А я ж, як в'язень, що на час короткий / з темниці вирвався і має хутко / з веселим світом знову попрощатись / і розцвіту не має часу ждати. / Мені була б не для забави квітка, / я бачу в ній життя, і волі образ, / і краю рідного красу». На його слова Оксана відповідає, що вона ж не рослина, а має серце й душу. Степан освідчується дівчині в коханні, Оксана відповідає йому взаємністю. Парубок збирався вже наступного дня заслати до неї старостів, та боїться, чи буде вона з ним щаслива.

С т е п а н

Що тільки дам тобі я на чужині
замість веселощів рідного краю?
Своє кохання вірне, більш нічого...

¹ *Вотчина* — територія феодала, на якій він мав безконтрольну владу.

О к с а н а

Не думай, ніби я пуста панянка,
що тільки має на умі забави
та залицяння. Сі трудні часи
думок поважних і дівчат навчили.
Якби ти знав, як туга кров гнітить!..

С т е п а н

Кров?

О к с а н а

Так. Не раз, вернувшись з походу,
лицарство з нами бавиться при танцях.
Простягне руку лицар, щоб узяти
мене до танцю, а мені здається,
що та рука червона вся від крові,
від крові братньої... Такі забави
не веселять мене... Либонь, ніколи
не прийняла б я перстень з руки
такого лицаря...

(Гладить йому руку.)

Оця рука від крові чиста.

С т е п а н

Се не всі вважають за честь.

О к с а н а

А я відразу привернулась
до тебе серцем за твою лагідність.

С т е п а н

Мені тепер здається, що нігде
на цілім світі вже нема чужини,
поки ми вдвох з тобою. От побачиш,
яке ми там кубелечко зів'ємо,
хоч і в Москві. Нічого ж там чужого
у нашій хатоньці не буде, — правда?

О к с а н а

Авжеж. І, знаєш, якимось я не дуже
боюся тої чужини.

С т е п а н

Зо мною?

О к с а н а (*усміхається*)

Тим певне, що з тобою. Але й так,
хіба ж то вже така чужа країна?
Таж віра там однакова, і мову
я наче трохи тямлю, як говорять...

Читацькі діалоги

- Хто з персонажів привернув вашу увагу? Чим саме?
- На тлі якої історичної епохи відбуваються події, описані в дії першій? Дізнайтеся про них більше.

Культурно-історичні паралелі

Події в драмі «Бояриня» відбуваються в добу Руїни — одного з найтрагічніших періодів в українській історії, що тривав три десятиліття — від смерті гетьмана Б. Хмельницького в 1657 р. й до обрання гетьманом України І. Мазепи в 1687 р.

Це був час кривавої міжусобної боротьби різних претендентів на гетьманську владу. Україну було розділено по Дніпру на Правобережну й Лівобережну. Її очільники ворогували між собою. У боротьбі намагалися заручитися підтримкою сусідніх держав: одні — Московщини, а інші — Польщі чи Туреччини. І кожна із цих імперій усіляко розпалювала розбрат між українцями, вела безперервні війни, щоб підкорити собі знесилену Україну.

Найпомітнішою постаттю доби Руїни став гетьман *Петро Дорошенко* (1627–1698). Він послідовно відстоював незалежність України й об'єднання її частин. Ставши гетьманом, відродив столицю Чигирин, згуртував регулярне козацьке військо, успішно розвивав господарство, торгівлю, навіть чеканив власну монету. Незабаром сталася змова Московщини та Польщі, які знехтували державницькими інтересами України. Тому гетьман П. Дорошенко уклав військовий союз із Кримським ханством і Туреччиною. У 1668 р. він підтримав протимосковське повстання на Лівобережжі, переміг ставлеників російського царя і був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра», тобто всієї України.

Об'єднане українсько-татарсько-турецьке військо успішно відбило наступ Польщі. Однак роки виснажливих воєн перетворили Правобережжя на руїну. Представники турецької влади збирали данину султану, плюндрували церкви, грабували й брали в яsir людей. Розчарований загарбницькою поведінкою союзників, а також для припинення кровопролиття гетьман П. Дорошенко зрікся влади. За щире любов до України та намагання її звільнити українці прославили його в думках і піснях, називали «сонцем Руїни».

Петро Дорошенко

Бастіон П. Дорошенка в Чигирині.
Сучасна світлина

Читацькі діалоги

- Як історичні події позначилися на долі персонажів «Боярині»? Поясніть свої міркування.
- У чому полягає сутність конфлікту між Степаном та Іваном?
- Перечитайте діалоги між цими героями. Стисло окресліть логіку кожного з дискусуантів. Чиї докази, на ваш погляд, переконливіші? Чому?

ДІЯ ДРУГА

Світлиця в Степановому домі прибрана по-святковому. Знадвору чуто гомін дзвонів. М а т и Степанова й О к с а н а заходять убрані по-українськи — мати в намітці й у темній сукні із широким виложистим коміром. Оксана в кораблику, у шнурівці та в кунтуші.

М а т и (*сідає на ослоні, важко дихаючи*)

Спочину трохи, поки йти у терем...

Стара... не носять ноги...

О к с а н а (*сідає поруч*)

Ви, матусю,

казали б ліжку перенести в діл,

бо вам сутужно лазити на сходи.

М а т и

Ой ні, голубонько, нехай вже там,

у теремі... Тут, на Москві, не звичай,

щоб жінка мешкала на долі. Скажуть:

ото, стара, а звичаю не тямить.

О к с а н а

Ви ж не в тутешніх звичаях зросли.

М а т и

То що? Вони, Оксанко, не питають,

хто як там зріс... Адже ми тут зайді, —

з вовками жий, по-вовчи й вий.

О к с а н а (*зо сміхом*)

Ой, лихо!

Чи тобто і я по-вовчи маю вити?

М а т и

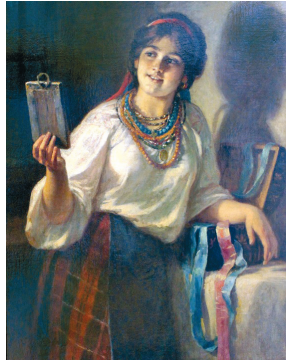
А ти б як думала? Сьогодні в церкві

що шепоту було навколо нас:

«Черкашенки! Хохлуши!»

О к с а н а (*трохи посмутнівши*)

Та... я чула...

Х. Платонов.
Оксана. 1888 р.

гріха десь не бояться: у церкві божій,
замість молитися, людей все гудять,
а ще й виносяться так благочестям
поперед нас...

М а т и

Так скрізь воно по світі:
що сторона — то звичай, а що город —
то й норов, кажуть люди. Дивно їм
на наше вбрання. Тут жінки зап'яті,
а ми, бач, не вкриваємо обличчя.

О к с а н а

Чи ми ж туркені?

М а т и

Хай господь боронить!
Воно ж пак і московки не туркені,
а так чомусь ото в них повелось.
Та вже ж як ти бояриня московська,
неначебто воно тобі й годиться
вбиратися по-їхньому.

О к с а н а

А ви ж?

Адже ж і ви бояринова мати.

М а т и

Що мати, то не жінка. Люди бачать,
що я вже лагоджусь у божу путь,
то де ж таки мені міняти вбори.

(З лагідним і журливим усміхом.)

Не варт уже й справляти щось нового.
Адже й старенький мій — нехай царствує! —
в козацькому жупані вік дожив,

так і на смерть його я нарядила —
в мережану сорочку...

*(Витирає хустинкою очі. Оксана, зворушена,
дивиться на неї. Коротке мовчання.)*

О к с а н а

І навіщо
Степан убрався в те боярське фантя?
От як стояв зо мною під вінцем
у кармазиновім жупані, мамо,
ото був...

(Засоромившись, уриває.)

М а т и *(добродушно киває їй головою)*
Та, либонь, був до сподоби
тоді комусь...

(Поважніше)

Проте ж не можна, дочко,
йому царського нехтувати вбрання.

О к с а н а

А батько ж...

М а т и

Батько, донечко, старий
і немічний вже був, коли назвався
боярином. Не трапилось йому
виходити вже й з дому після того.
Степан же й на царські беседи ходить,
і в думу, і в приказ.

О к с а н а

Хіба ж то сором,
якби він по-козацькому вбирався?

М а т и

Не то що сором... От чудна ти, доню,
уже ж таки твій чоловік боярин,
а не козак, чи ти ж не розумієш?

О к с а н а *(смутно)*

Чому не розумію?..

М а т и

Отже, бачиш,
я й Ганну по-московському вбираю,
бо Ганні вже судилась тут пара,
вона вже ж не поїде на Вкраїну.

О к с а н а

Чому ж її Степан не взяв з собою,
як був у нас?

М а т и

Та дівці мандрувати
неначе непогода; скажуть люди:
«Поїхала там женихів ловити».
Нехай вже тута шарахвани носить,
коли судилося.

О к с а н а

Та ще дівочий
той шарахван неначе б форемніший¹,
а що жіночий, то такий бахматий²
та довгий-довгий, мов попівська ряса!
Аж сумно, як се я його надіну?
Ото й на голову такий підситок³
надіти треба? Зап'ясти обличчя?

М а т и

Та вже ж не як. (...)

Коли помічають, що Степан іде в дім із гостями, мати вигукує: *«Тікаймо, дочко! /
Ще осміють, дитинко; / нема тут звичаю з чоловіками / жіноцтву пробувати при бесіді»*.

У теремі Оксана бесідує з молодшою сестрою Степана Ганною. Та нудиться у
свято, просто лузає насіння. Оксана знову дивується — чому не піде погуляти з
молоддю, з подругами? Ганна пояснює.

Г а н н а

Самій не можна по Москві ходити.

О к с а н а

Хіба хто нападе?

Г а н н а

Ні, так, не звичай.

О к с а н а

Ну, вже ті звичаї отут у вас!

Г а н н а

Та й що мені бояришні ті скажуть?
Сидять по теремах, от як і я,
не бачать світа. Що з їх за веселість?

¹ *Форémний* — правильний за формою.

² *Бахмáтий* — дуже широкий, мішкуватий.

³ *Підсі́ток* — негусте сито. Оксана так іронічно називає коко́шник — традиційний московський жіночий головний убір із високим оздобленим напівкруглим щитком над чолом.

О к с а н а

Чого ж ви сидите? Пішли б укупі
кудись на вигон або в гай над річку
та заспівали б. Я, бувало, дома
годинки в хаті не просиджу святом.

Г а н н а

Ба в тебе дома! Там же не Москва.
Такого тут ізроду не чували —
співати по гаях! (...)

Оксані все здається дивним, зокрема й імена, які примушують вимовляти на московський лад («Ванька», «Аннушка», «Аксинья»), і вона просить Ганну називати її Оксаною. Оксані чудно слухати про заручини Ганни, яка не знає свого нареченого й може побачити його звіддалік хіба що в церкві. Заходить стурбований Степан і просить Оксану перевдягнутися в московське вбрання та почастувати його гостей бояр.

О к с а н а

А як же частувати їх, Степане?
По-нашому чи, може, як інакше?

С т е п а н

Ти винесеш їм на тарелі меду, —
матуся прилаштують, як там треба, —
уклонишся, боярин поцілує
тебе в уста...

О к с а н а

Степане! Що ти кажеш?
Мене бояри цілувати мають?
Чи се мені причулося?

С т е п а н

Ні, серце,
воно так є, та в тім нічого злого —
то тільки звичай!

Ф. Кричевський. Наречена.
1910 р.

О к с а н а

Се ще так же звичай!
Нехай йому абищо! Не піду!

С т е п а н (*понура*)

Як хочеш, тільки ти нас тим загубиш.

О к с а н а

Таке вигадуєш!

С т е п а н

Ба ти не знаєш,
які тут люди мстиві... За зневагу
старий боярин візьме, як не вийдеш,
а він же думний дяк, він має силу —
он син його ще молодий, — вже стольник;
він оклепає нас перед царем,
а там уже й готово «слово й діло».

О к с а н а

Ти не жартуєш?

С т е п а н (*ще понурише*)

Як тобі здається?

О к с а н а (*із жахом*)

Степане, та куди ж се ми попались?
Та се ж якась неволя бусурменська.

С т е п а н

Я й не казав тобі, що тута воля.
Та якби ми негнули тута спини,
то на Україні, либонь, зігнули б
у три погибелі родину нашу
московські воєводи... Ось ти млієш
з огиди, що тебе якийсь там дід
торкне губами, а як я повинен
«холопом Стюпкою» себе взивати
та руки цілувати, як невільник,
то се нічого?

О к с а н а

Боже мій... Степане!

Хто ж каже, що нічого? (...)

Аж тут Степанова мати починає слізно просити невістку, щоб вона послухалась і вийшла до бояр. Благає її Ганна: «Сестриченько! Не загуби ж ти нас!» Нарешті вона погоджується.

О к с а н а *(до Ганни холодно, якось надміру спокійно)*

Я вийду. Дай мені московське вбрання.

(Ганна кидається до скрині.)

А ви, матусю, наготуйте меду.

Іди, Степане, бав тим часом гості.

Степан, похиливши голову, виходить. Оксана, бліда як смерть, здіймає з голови кораблика.

Українська жінка-козачка в кораблику. 1760-ті роки

Читацькі діалоги

- Які московські звичаї та традиції викликають в Оксани відразу?
- Про що свідчать такі суспільні норми, що утвердилися на Московщині?

ДІЯ ТРЕТЯ

Дальня кімнатка на горішньому поверсі в Степановому домі.

С т е п а н *(заводить г о с т я-к о з а к а)*

Ось тута поговорим, пане-брате,

бо, знаєш, там... тут буде захисніше.

(Оглядає сіни через двері, потім замикає двері на замок і зачиняє вікна. Сідає з гостем далі від дверей. Розмова ведеться неголосно.)

Великі чиняться там кривди, кажеш?

Г і с т ь

Та там такі напасті, що крий боже!

І просвітку нікому не дають
московські посіпаки. Все нам в очі
тією присягою тичуть...

С т е п а н

Правда,
що присяга таки велика річ.

Г і с т ь *(голосніше)*

Чому ж вони самі забули бога?

С т е п а н

Помалу, пане-брате, ще підслуха
який слуга.

Г і с т ь

Та правда... Я й забув...

(Тихше)

Ми присяги не хочемо ламати,
але нехай же цар нас оборонить
від тої галичі.

С т е п а н

То трудна справа.

Адже когось він там держати мусить
для нагляду, а всі ті воєводи
один від одного не ліпші. Звісно,
за ними й інші всі порозпускались...

Г і с т ь

Послав би цар з українців кого,
в Москві ж тут є такі, от хоч би й ти,
що здавна і цареві служать вірно,
і рідний звичай вміють шанувати.

С т е п а н

Нас не пошлють...

Г і с т ь

Чому?

С т е п а н

Бо нам не вірять.

Г і с т ь

Отак! Та ви ж тут наче всі у ласці!

С т е п а н

То тут, на очах, а з очей спустити
нас надовго не зважаться. Так, часом
ненадовго послами посилають,
і не самих, а вкупі з москалями...
Щоб воєводами ж настановити,
того не буде й зроду!

Г і с т ь

Не здивуйте ж,
як ми відкинемось до Дорошенка!

С т е п а н (робить рух рукою, мов хоче гостеві затулити вуста)

Їрий боже, пане-брате, що ти кажеш?

Гість (*схаменувшись*)

Так часом зірветься з досади слово...
Найгірше, пане-брате, догорає
оте, що нам не вірять. Мій свояк,
Черненко, знаєш?

(*Степан потакує головою.*)

Так був уклепався,
що ледве-ледве вирвався з душею!

Степан

Черненко? Він, здається, з найвірніших
царевих приятелів.

Гість

То-то й ба!
А хтось там наклепав при воєводі,
що ніби він послав у Чигирин
листа якогось. От було біди!
Що жінка плакала, в ногах валялась
у воєводи...

Степан (*гірко всміхнувшись*)

Є прислів'я, брате:
«Москва сльозам не вірить».

Гість

Вже так, що цупко затягли супоню
на наших боках. А проте є люди,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо, сказано, терпець їм увірвався!

(*Присунувшись зовсім близьенько до Степана, говорить пошепки.*)

Дівчата наші, — декотрі ще вкупі
були з дружиною твоєю в братстві, —
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин... звичайне, крадькома...
Іван, твій шурина, сам її одвозив...
Ніхто не знає ще. Якби дізнались,
то страшно здумати, що б там було!

(*Одсунувшись, трохи голосніше.*)

Отак, як бач, одважуються люди...

(*Степан у мовчазній задумі сіпає кінець свого пояса. Гість устає.*)

Що ж, пане-брате, то нема надії
полегкості дістати від царя?

Степан (*отямившись із задуми, теж устає*)

О ні, чому ж, я спробую. От згодом

в царя я буду на малій беседі.
 Як буде він під чаркою, то, може,
 я догоджу йому, він часом любить
 пісень «черкаських» слухати, та жартів,
 та всяких теревенів, не без того,
 що й тропака звелить потанцювати.

Г і с т ь

Ото! Хіба ти в нього пахоля?

С т е п а н

Ба знаєш, як кажуть: «Скачи, враже,
 як пан накаже»... Та ладен я, брате,
 уже хоч би й на голові ходити,
 аби чогось добутися для тебе
 та для України. Дай мені супліку,
 оту, що ти приготував цареві, —
 як влучу слухний час, то я подам
 до власних рук йому.

Г і с т ь (*виймає загорнений у хустину папір із печатками*)

Ось, пане-брате,
 хай Бог тобі допоможе! Не минути
 розливу крові братньої, як тільки
 супліка сая марна буде.

Гість виходить, з інших дверей заходить Оксана й розповідає Степанові про те, що цей же посланець, Яхненко, привіз їй від братчиці-товаришки листа, у якому та просить прислати трохи грошей. Степан дуже злякався, хоче того листа спалити, просить дружину, щоб вона не відсилала гроші. На Оксанине здивування: «...Я й не гадала, / що ти такий скупий. Коли вже так — / я з посагу свого послати можу» чоловік пояснює: йому не грошей шкода, а боїться, що хтось дізнається, адже це дуже небезпечно, «вони там з Дорошенком накладають».

О к с а н а (*здивована мовчить, потім загадково всміхається*)

Ну що ж, так, може, й треба.

С т е п а н

Схаменися!
 Ти ж так боялася розливу крові,
 а ся війна найпаче братовбійна,
 що Дорошенко зняв на Україні, —
 то ж він татар на поміч приєднав
 і платить їм ясиром християнським.

О к с а н а (*сідає, мов знесилена, на ослін і спирається на стіл*)

Скрізь горе, скрізь, куди не обернися...
 Татари там... татари й тут...

С т е п а н

Оксано!

Що мариться тобі? Татари тут?

О к с а н а

А що ж? Хіба я тут не як татарка
сиджу в неволі? Ти хіба не ходиш
під ноги слатися своєму пану,
мов ханові? Скрізь палі, канчуки...
холопів продають... Чим не татари?

С т е п а н

Тут віра християнська.

О к с а н а

Тільки ж віра!
Та й то... прийду до церкви —
прости, Боже! —
я тут і служби щось не пізнаю:
заводять якось, хтозна й по-якому...

С т е п а н

Оксано, се вже гріх!

О к с а н а

Ой, чоловіче!..
Та й осоружна ж ся мені Москва!
(Схиляється головою до стола.)
С т е п а н *(сумно стоїть над нею)*
Я так і знав... Хіба ж я не казав,
що я тобі нічого дати не можу
тут, на чужині?..

О к с а н а *(кидається до нього)*

Ні, моє кохання!
Се я недобра! Так, немов не знаю,
що бідний мій голубонько страждає
за всіх найгірше, — треба ж завдавати
жалю ще більше!

(Степан пригортає її.)

Ну, скажи, мій любий,
чи довго нам ще мучитися так?

С т е п а н *(зітхнувши)*

Бог знає, серденько!

О к с а н а

Невже й загинем
у сій неволі?

С т е п а н

Май надію в Бозі.
Ще ялось, може, зміняться часи.
Коли б утихомирилося трохи
там, на Вкраїні, попрошу царя,
щоб відпустив мене хоч у гостину.

О к с а н а

Тепер ніяк не можна?

С т е п а н

Ні, єдина,
тепер нема що й думати! От саме
я думаю до царя супліку нести,
що люди з України привезли, —
жаліються на утиски, на кривди...
Я маю боронити ту супліку,
то вже ж не час проситися з Москви (...).

Степан пояснює, що тепер *«треба стерегтися так, щоб муха / не підточила носа, як кажуть»*, бо інакше *«пропала / вся наша справа і громадська вкупі»*. Тому не можна й братиці навіть писати, бо як десь листа перехоплять, то візьмуть на тортури.

О к с а н а

Я перекажу через Яхненка...

С т е п а н

Мушу я просити,
щоб ти його у нас тут не приймала.

О к с а н а

Та я ж його просила, щоб прийшов!
Вже ж не прогнати!

С т е п а н

Накажи слугою, що ти нездужаєш.

О к с а н а

Не випадає.

С т е п а н

Як хочеш. Тільки як візьмуть «на дибу»,
то вже не жалуй!

О к с а н а

Звідки вже й «на дибу»?

С т е п а н

А що ж ти думаєш? За тим Яхненком
шпиги московські цілим роєм ходять.
Я знаю їх.

О к с а н а *(зажурена)*

Так я й не передам
родині ні листів, ні подарунків...

С т е п а н

Ти знаєш, люба, поки що то й краще б
не озиватись, надто до Івана,
бо він в непевні справи устряває...

О к с а н а

До брата рідного не озиватись?

(У неї стають сльози на очах.)

С т е п а н

Се ж не навіки, рибонько, тим часом,
поки утихомириться...

(Знов пригортає її.)

О к с а н а *(не відповідаючи на пестощі, безвиразно)*

Гаразд, нікому не писатиму.

(Степан опускає руки. Оксана повагом виходить із хати.)

Читацькі діалоги

- Які звістки з України долинають до Степана й Оксани?
- Які почуття охоплюють головну героїню?

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Терем. Оксана стомлена, змарніла, гаптує в кроснах, рухи в неї ліниві, в'ялі.

Заходить Степан і скаржиться на головний біль, бо був учора на царській «беседі», де тільки п'ють, а говорити бояться. Супліку з України він передав, але цареві те байдуже. На дружинине: «Що ж буде?» Степан тільки зітхає: «Ой, не знаю! Не питай!» Раптом Оксана починає плакати. Степан її заспокоює, а потім говорить гірко: «Се правда, не ростуть квітки в темниці...»

С т е п а н

Я присягу тобі вертаю...

(Голос його переривається від турботи.)

І я прошу тебе... прости мене...
що я... тебе відмовив від родини...
що я...

О к с а н а (обіймає його)

Ні, годі, не кажи!
 Не знаєш ти... Ще ж ти мені ні слова,
 ні слова не промовив там, у батька,
 а вже моя душа була твоєю!
 Ти думаєш, як я тепер поїду
 від тебе геть, то не лишиться тут
 моя душа? (...)

Оксана пропонує чоловікові тікати разом із Москви, але той не згоджується: *«Цар достане / боярина свого скрізь на Вкраїні, / та ще й твоїй родині буде лихо. / Не скриємось нігде...»* Пропозицію тікати в Польщу чи Волощину, де вільніше, теж відхиляє: *«Зміняємо чужину на чужину...»* Крім того, *«Треба заслужити / чимсь ту сусідську ласку. Чим же більше, / коли не зрадою проти Москви?»*.

О к с а н а

Так їй і треба!

С т е п а н

Присяга, Оксано,
 велике діло. Цар мені не верне
 так присяги, як я тобі вернув.
 Та й я йому не можу повернути
 всього, що я приймав з його руки.

Мовчання. Починає сутеніти. Десь у церкві тихо дзвонять.

Подружжя домовляється більше не говорити про те, що завдає їм болю. Степан просить Оксану заспівати щось. Вона співає тихенько: *«Ой, як було хорошенько, як рід з родом п'є...»* Трохи поспівавши, Оксана закашлялася. Заходять мати й Ганна, слуги вносять *«загортки з покупом»*. Показують обнови, що купили. Оксана починає несподівано співати й танцювати, та так весело, що Степан просить тихіше, але дружина ще хоче навчити й Ганну: *«Гуляй, гуляй, господине / нехай наша журба згине! / Ой чи згине, чи не згине, / гуляй, гуляй, господине!»* Що ж ти, Степане? Помагай співати!» Її сміх згодом переходить у кашель. Степан тривожно кидається до неї.

Читацькі діалоги

- Які протиріччя розривають душу Оксани?
- Чому важко Степанові й Оксані знайти вихід із ситуації, що склалася?

ДІЯ П'ЯТА

Степанів садок. Будинок виходить у нього задньою стіною. Збоку в садку зроблена повіточка садова, уся в зелені та квітках; у повітці приладновано великий турецький осліні із подушками. З терема по сходах надвірних помалу спускаються мати й Оксана. Оксану ведуть попід руки дві служниці (...).

Оксана в простій широкій хатній сукні, без кички¹, голова зав'язана на український лад шовковою хусткою. Оксана хвора, очі позападали, але дуже блищать, на щоках — хворобливий рум'янець.

¹ Кічка (кіка) — російський жіночий головний убір із накладками зверху у формі ріг.

Дівчата садять Оксану й повертаються в терем. Мати пропонує Оксані заснути, але вона відмовляється, бо боїться побачити страшні сни. Говорить, що відколи стала жити в Москві, сни в неї стали зовсім не такі, як удома, у батька. Згодом молодша жінка заспокоїлась і заснула. Прийшов Степан, мати питає, що сказав лікар-німець про Оксанину недугу. «Казав він: *“Ваша пані занудилась / по ріднім краю — се є также слабість”*». Лікар порадив повезти хвору на Батьківщину, то, може б, ще й одужала.

Степан розповідає про свій намір випросити в царя дозволу погостювати в Україні. Мати підтримує його намір. Чоловік будить Оксану поцілунком. Та розповідає, який гарний сон їй приснився: про батьків садок, де ясно світить місяць. Степан заспокоює дружину: скоро побачить рідний дім, бо вони разом вирушать на гостину: *«Цар пустить. / Вже ж тепера на Вкраїні / утихомирилося»*. Згадка про втихомирення викликає в жінки гнів.

О к с а н а (*гостро*)

Як ти кажеш?
Утихомирилось? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги,
се мир по-твоєму — ота руїна?
Отак і я утихомирюсь хутко в труні.

Вона категорично відмовляється їхати й пояснює розгубленому чоловікові свою позицію.

О к с а н а (*розпалившись, підводиться*)

А я дивую, ти з яким лицем
збираєшся з'явитись на Вкраїні!
Сидів-сидів у запічку московським,
поки лилася кров, поки змагання
велоса за життя там, на Вкраїні, —
тепер, як «втихомирилось», ти їдеш
туди ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребуці,
та гаєм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крові?

С т е п а н

Ти тепер картаєш...
А як сама колись мені казала,
що ти прийняти можеш тільки руку,
від крові чисту?

О к с а н а

Правда, я казала...
Ми варті одне одного. Боялись
розливу крові, і татар, і диби,
і кривоприсяги, й шпигів московських,

а тільки не подумали, що буде,
як все утихомириться... Степане,
дай руку!..

(Дивиться на свою й Степанову руки.)

От, здається, руки чисті,
проте все мариться, що їх покрила
не кров, а так... немов якась іржа...
як на старих шаблях буває, знаєш?

*(Пускає його руку й лягає знов. Говорить повільніше,
млявіше, з перервами.)*

У батенька була така шаблюка...
вони її закинули... ми з братом
знайшли... в війну побавитись хотіли...
не витягли... до піхви прикипіла...
заржавіла. Отак і ми з тобою...
зрослись, мов шабля з піхвою... навіки...
обоє ржаві...

Далі Оксана радить чоловікові, коли вона помре, узяти вдруге за дружину мос-
ковку: «...Тут жінки плохі¹, вони бояться...».

С т е п а н (з мукою)

Та пожалій себе й мене хоч трохи!

О к с а н а

Занадто я жаліла... В тім і горе...
Якби я мала сили не жаліти,
то вирвались би геть з сії кормиги —
і ти б ослобонився від іржі...
А так, вже чисто: ні собі, ні людям!

С т е п а н

Оксаночко! Поїдем на Україну!
Ну, я тебе прошу! Там батько-мати,
родина, приятелі, там ти з ними
розважишся.

О к с а н а (одвертається)

Я й в вічі не насмію
їм глянути...

С т е п а н

Ну, в Київ подамося,
помолимось, нехай нас Бог простить,
нехай тобі здоров'я верне!

¹ Плохій — тобто покірний, слухняний.

О к с а н а

Нащо? Кому потрібне те моє здоров'я
та й я сама?

С т е п а н

Мені, моя єдина! Я ж так тебе люблю!

О к с а н а

Тобі здається.
Ти жалуєш мене, але любити...
таки й нема за віщо... Я тепер
така недобра стала, вередлива...

С т е п а н

Ні, ні, моя хороша!

О к с а н а

Я — хороша?
Хоч би й була коли яка краса,
то вже давно вона з обличчя спала...

С т е п а н *(гладить її руку, низько похиливши голову)*

Ти шарпаєш себе речами тими.
Не треба стільки говорити...

О к с а н а

Правда...

С т е п а н

Та й що картатися словами, люба?
Нас доля так уже скарала тяжко,
що, певне, й Бог простить усі гріхи.
Хто кров із ран теряв, а ми із серця.
Хто засланий, в тюрму замкнутий був,
а ми несли кайдани невидимі.
Хто мав хвилини щастя в боротьбі,
а нас важка, страшна душила змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати...

О к с а н а *(спокійніше й лагідніше, ніж досі)*

Так, се правда.
Але ніхто сього не зрозуміє,
поки ми живі. Отже, треба вмерти.
Ти, певне, довше проживеш, ніж я, —
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаси родині
і братчикам, хто ще живий лишився.

С т е п а н (з гострою тугою)

Ой, краще б я тобі таке казав!

О к с а н а (підводиться і прихиляє його до себе)

Ні, любий, ти на світі потрібніший,

тобі ще є про що й про кого дбати.

Борцем не вдався ти, та після бою

подоланим подати пільгу зможеш,

як ти не раз давав... На бойовиську

не всі ж померли, ранених багато...

поможеш їм одужати, то, може,

колись там... знов зібравшись до бою,

вони тебе згадають добрим словом...

а як і ні — не жалуй, що поміг.

Сидять якийсь час мовчки, обнявшись.

С т е п а н (підводиться і подає Оксані руку)

Ходім, я заведу тебе до хати.

Бач, сонце вже навзаході.

О к с а н а

Ходімо.

(Спираючись на руку Степанову, іде до будинку. Не доходячи до рундука, спиняється та обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм.)

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід...

Ти бачиш Україну — привітай!

Читацькі діалоги

- Поділіться своїми враженнями про п'єсу «Бояриня». Які проблеми, відтворені авторкою, вас зацікавили? Поясніть свої міркування.
- Чому Степанові й Оксані не вдалося побудувати щасливу родину?
- Як ви оцінюєте Оксанине рішення залишатися, попри все, разом із чоловіком? Проведіть мінідискусію щодо цього.
- Чи був, на вашу думку, у них шанс урятуватися з Московщини? Який саме? Чому вони ним не скористалися?
- Степан — зрадник чи патріот України? Чому його спроби допомогти Батьківщині були марними? Аргументуйте відповідь.
- Хто є образом-антиподом Степана — Іван чи Оксана? Умотивуйте свій висновок.

Пригадайте твори Лесі Українки, які ви вивчали: у 5-му класі — казку «Лелія», а в 6-му класі — вірш «Тиша морська». Що вам відомо про письменницю?

Мисткиня та доба

Леся Українка (справжнє ім'я та прізвище — *Лариса Косач*) народилася 25 лютого 1871 р. в м. Новограді-Волинському (тепер м. Звягель на Житомирщині). Виростала на Волині та в Києві. Її батьки — дворяни, нащадки поважних козацько-старшинських і шляхетських родів. Косачі та їхні друзі Старицькі й Лисенки були представниками давньої української аристократії, що не втратили свої статки, але зберегли національну гідність і традиції.

Вони розмовляли українською, носили національний одяг, щедро жертвували гроші на розвиток рідної культури, брали активну участь у діяльності Київської громади.

Батько письменниці Петро Косач закінчив юридичний факультет Київського університету, захистив дисертацію і став службовцем-правником.

Мати Ольга Косач (відома під літературним псевдонімом *Олена Пчілка*) була письменницею, перекладачкою, активною громадською діячкою. Вона оберігала своїх дітей від імперської, антиукраїнської за духом офіційної освіти, тому вони здобули хорошу домашню освіту в приватних учителів. Насамперед вона сама вчила та виховувала їх рідною українською мовою, розвивала їхні творчі здібності, прищеплювала любов до української історії, народних звичаїв і водночас ознайомлювала з найкращими надбаннями іноземних культур.

Особливо обдарованою була Лариса. У чотири роки вона навчилася читати, згодом знала вже багато пісень, виявляла різноманітні таланти — до вишивання, музики, малярства. Дівчинка мала багату фантазію та творчу уяву. Любила організовувати з однолітками інсценізації українських казок, «Іліади» й «Одіссеї» Гомера,

Родина
Косачів.
Світлина

Оксана
Старицька,
Леся Українка
та її сестра
Ольга Косач.
Світлина

а сюжети деяких вистав придумувала й сама. А вже в дорослому віці відвідувала театри в Україні та за кордоном.

Особливе місце в житті письменниці мала музика. У дев'ять років навчилася грати на фортепіано. Любила виконувати твори Л. ван Бетховена, Ф. Шуберта, М. Лисенка.

Десятирічною дитиною Лариса застудилася на Водохреще під час процесії на річці Стир, що у Звягелі. Недуга розвинулася в туберкульоз кісток.

Згодом Косачі переїхали до Колодяжного, що під Ковелем. Це село стало їхнім постійним місцем проживання.

У дитинстві майбутня письменниця найщиріше дружила зі старшим братом Михайлом. Разом вони вивчали стародавню історію, латинську й грецьку мови. За підтримки матері оволоділа кількома іноземними мовами, зокрема французькою, німецькою, англійською, італійською, польською, болгарською. Уже з підліткового віку Леся перекладала твори класиків світової літератури — Дж. Г. Байрона, В. Шекспіра, А. Міцкевича, Г. Гейне, В. Гюго, Гомера.

На формування світогляду майбутньої письменниці також мав великий вплив рідний брат її матері — відомий науковець і революціонер-емігрант, професор Михайло Драгоманов. Вона вважала його своїм учителем. Моральним прикладом для дівчинки були й батькові сестри Олександра й Олена — революціонерки-народниці. Саме тітці Олені дев'ятирічна Лариса присвятила свій перший вірш «Надія», щоб підтримати її на засланні в Сибіру.

У 1884 р. у львівському часописі вийшла друком поезія юної авторки «*Конвалія*». Цей твір вона вперше підписала геонімом¹ *Леся Українка*. Це було сміливо й промовисто, адже в ті часи Україну офіційно зневажливо називали Малоросією. З вибором псевдоніма юній поетесі допомогла мати. Так вони хотіли наголосити на тому, що авторка з Наддніпрянщини, з Великої України. До того ж Українець — це псевдонім її дядька М. Драгоманова. Обравши таке літературне ім'я, молода письменниця відразу безкомпромісно визначила свою патріотичну позицію.

Здоров'я Лесі Українки потребувало постійного лікування. Її закордонні поїздки були переважно пов'язані саме із цим. Письменниця побувала в понад 20-ти містах світу, мала змогу ознайомитися з культурою та мистецтвом інших країн, що впливало на її творчість. Вона брала участь у театральних виставах і літературних вечорах, популяризуючи українську культуру за кордоном.

¹ *Геонім* (від давньогрецьк. γῆ — *Земля* + ὄνομα — *ім'я, назва*) — вид псевдоніма, що вказує на місцевість чи країну, звідки походить митець.

У 1891 р. Леся Українка з матір'ю відвідали Відень, консультувалися з лікарями та скористалися можливістю подивитися нові європейські театральні вистави, відвідати музеї.

Гостюючи в Болгарії в дядька, який викладав у Софійському університеті, письменниця любила працювати в університетській науковій бібліотеці. Вивчала болгарську мову.

Для поліпшення здоров'я 26-річна Леся Українка поїхала на лікування в Крим. Там познайомилася із Сергієм Мержинським, до якого відчула симпатію. Разом вони відвідали садибу Драгоманових у Гадячі, що на Полтавщині (звідти походила Лесина мати).

Згодом письменниця вирушила до Берліна, де їй було прооперовано ногу. У листах додому вона описувала театральні враження від цієї поїздки. Також Леся Українка захоплено розповідала про відвідини Італії, зокрема Венеції, Сицилії, Сан-Ремо, де перебувала на лікуванні. По дорозі в Україну відвідала Швейцарію, консультувалася в лікарів.

Леся Українка завжди виявляла активну громадянську позицію. Разом із братом Михайлом вони організували гурток патріотичної української молоді «Плеяда», члени якого ставили за мету своїми творами піднімати мистецький рівень української літератури. Вони також перекладали й популяризували твори зарубіжної класики, готували для народу доступні брошури з історії України.

У тогочасному патріархальному, деспотичному суспільстві панувало зневажання не лише поневолених націй, простолюду, а й жінок. Тому Леся Українка боролася за самостійність жіноцтва, їхнього права на освіту, громадську діяльність, творчість нарівні із чоловіками. Ці принципи вона втілювала у своїх творах, статтях, виступах, а насамперед у власному житті. Свідченням цьому є така деталь: якось Леся Українка спричинила переполох консервативної публіки, коли прийшла з подругами в театр без супроводу чоловіків.

Письменниця всіляко обстоювала національну гідність, гнівно таврувала імперський гніт. Так, у 1896 р. деякі французькі митці улесливо схилялися перед московським царем, коли той відвідав Париж. Довідавшись про це, Леся Українка надіслала до французької газети статтю «Голос однієї російської ув'язненої», де писала: «Чи ви знаєте, славетні

В. Зарецький. Леся Українка в гуртку «Плеяда». 1961 р.

побратими, що таке убожество, убожество країни, яку ви називаєте такою великою?.. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, темрява, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця — і всі ці нещастя величезні, колосальні, гран-діозні...»

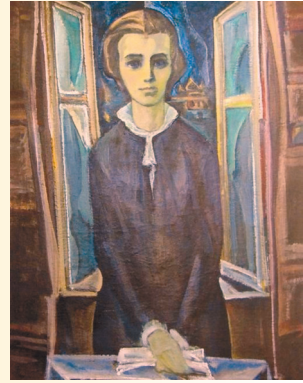
Леся Українка долучилася до роботи товариства «*Просвіта*», що як громадська організація діяла для піднесення національної свідомості, культурного рівня народу. Письменниця збирала книжки, предмети старовини для музею, організовувала літературні вечори, концерти, вистави.

Імперська влада всіляко переслідувала Лесю Українку, як і інших свідомих українців та українок. У січні 1907 р. її ув'язнили, і лише з огляду на тяжку хворобу арешт тривав недовго.

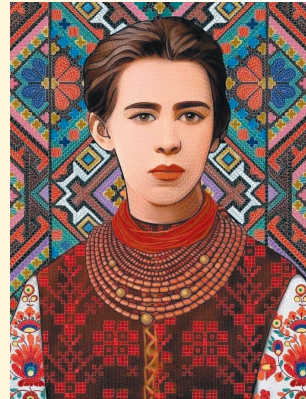
У Лесі Українки склалися близькі стосунки з етнографом і фольклористом Климентом Квітку. Разом вони вирушили до Грузії, де працював чоловік, і мешкали там упродовж п'яти років. Згодом одружилися. За цей час побували в Єгипті, давня цивілізація якого справила на письменницю велике враження.

У Грузії стан здоров'я письменниці погіршився.

1 серпня 1913 р. Леся Українка померла від невиліковної в ті часи хвороби. Її поховали в м. Києві на Байковому цвинтарі. Упродовж усієї жалобної ходи співав чоловічий хор. Поліція пильнувала, щоб процесія не перетворилася на національну маніфестацію.

О. Заливаха. Леся Українка.
1990-ті роки

Н. Нетудихата. Леся Українка. 2020 р.

Поіркуйте!

- Чи змінилося ваше уявлення про письменницю після ознайомлення з її життєписом? Поясніть свою думку.
- Чим приваблює вас Леся Українка як особистість? Поділіться своїми враженнями.

Леся Українка збагатила українську мову **неологізмами**. Наприклад, її авторське слово *провесна* означає ранню весну, а введене письменницею в обіг слово *промінь* має кілька значень.

- Підготуйте повідомлення про пряме та переносне значення слова, що ввійшло до української лексики завдяки письменниці. Сконцентруйте увагу на цьому слові як математичному та фізичному терміні.

Митці та доба

Найвище покликання та захоплення Лесі Українки — літературна творчість. Її поезія багата за тематикою — пейзажна, філософська, інтимна лірика, однак переважає громадянсько-патріотична.

В одному з віршів поетеса стверджує:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

На її переконання, творчість в умовах «ворожої облоги» має бути насамперед зброєю:

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам! —

така заповітна мрія поетеси-патріотки.

У зрілому періоді творчості (від початку XX ст.) письменниця зосередилася передовсім на драматургії, де найповніше виявила свою геніальність. Вона добре зналася на найновіших віяннях у зарубіжній літературі, театрі, музиці, живописі, адже багато читала, перекладала із зарубіжної літератури, відвідувала спектаклі, концерти та виставки в багатьох містах світу. За освіченістю, вдачею та вподобаннями Леся Українка була людиною

М. Соченко.

«Слово, моя ти єдина
зброе...». 2024 р.

передовою, тому її творчість виразно модерністська. Навіть термін «модернізм» на означення мистецького напрямку вперше в українському письменстві використала саме Леся Українка.

Стиль письменниці переважно неоромантичний. Вона започаткувала в українській літературі «нову драму». Письменниця тонко відчувала ті фундаментальні зміни, що відбувалися в європейській культурі, і втілювала їх у своїй творчості суголосно з європейськими митцями-модерністами, але водночас самотньо й неповторно.

На межі XIX–XX ст. в театральному житті Європи з'явилася художня школа

«нова драма». Митці / мисткині відхиляли традиції старого реалістичного театру з його типовими характеристиками, розважальними сюжетами, побутовою проблематикою, а натомість творили новий театр, який відповідав духові доби Модернізму. У своїх пошуках вони орієнтувалися на античну драму, що виражала високий трагізм людського життя, а також на п'єси В. Шекспіра, у центрі яких — вільні та сильні особистості, котрі повстають проти жорстоких законів суспільства й упереджень натовпу. Однак відмінність персонажів «нової драми» від античних і шекспірівських попередників у тому, що вони стають не жертвами зовнішніх обставин, а заручниками власного бачення життя. Щоб не обмежувати свободу інших, вони змушені відмовлятися від своїх найзаповітніших прагнень, поглиблюючи власну життєву трагедію.

Стильові ознаки «нової драми»

- *Індивідуалізм, поглиблення психологізму, філософічність.* У центрі уваги творів — не типові представники певної суспільної групи, а неповторні особистості, їхній внутрішній, душевний світ. Театр стає інтелектуальним, дискусійним, де показують переплетення важливих психологічних і соціальних проблем, усю складність, трагізм життя, а не окрему трагедію в житті. Спонукають до осмислення глибинної суті людського буття, пошуку гармонії людини й світу.

- *Новий тип конфлікту.* У творах переважають внутрішні конфлікти (у душах персонажів), а не зовнішні (між різними персонажами). На першому місці — не дії та вчинки персонажів, а суперечності в їхніх душах, зіткнення поглядів, ідей, тому цю школу ще називають «драма ідей».

- *Аналітична композиція.* Сюжет зосереджено на розкритті психологічних таємниць, внутрішньої нестабільності персонажів, що приховуються за показним зовнішнім благополуччям.

- *Спонування до співтворчості.* Запрошення глядачів до діалогу, дискусії, спільного пошуку відповідей — до співтворчості. Для цього автори / авторки уникають прямого вираження своїх поглядів, ідей, а подають їх через деталі, підтексти — приховані смисли ремарок, реплік і вчинків дійових осіб. Найчастіше вдаються до відкритих фіналів.

В основі драматичних творів Лесі Українки запозичена з античної драми *форма агону* — словесного турніру між двома супротивниками, кожний із яких відстоює свою правоту. Найважливіше в п'єсах — не те, що діється на сцені, а те, про що там говориться, тобто це драми ідей.

Сюжети для драм авторка добирала переважно з історії античних Греції та Риму, зі старозавітних часів, з доби раннього хрис-

тиянства. Таким чином письменниця сприяла зближенню української культури із загальноєвропейською, виводила національну літературу за межі суто побутових тем. Звертаючись до давнини, Леся Українка показувала перегук різних епох, досягала «вічні» питання людського буття та актуальні морально-етичні, філософські й політичні проблеми своєї доби та людства загалом.

По-іркуйте!

- Розкажіть про драматургію у творчому доробку Лесі Українки.
- Назвіть стильові ознаки «нової драми».

Досліджуємо твір

Історія створення п'єси «Бояриня». У драмах Леся Українка особливу увагу приділяла національній проблематиці, використовуючи алегоричну форму. Сучасники нерідко звинувачували письменницю в надмірному «екзотизмі», відірваності від українського світу. Тому вона й вирішила висловити свою патріотичну позицію відкрито. У 1910 р., перебуваючи на лікуванні в Єгипті та сумуючи за Україною, письменниця лише за три доби створила драму «Бояриня».

Повернувшись до Києва, прочитала п'єсу в родинному колі.

Уперше її було надруковано в 1914 р., уже після Лесиної смерті, у журналі «Рідний край». Радянська цензура заборонила цей відверто антиімперський твір. Надрукували п'єсу в діаспорі, у Канаді. І тільки з початком нового українського відродження в 1989 р. «Бояриня» знову повернулася до українських читачів і читачок.

Леся Українка не випадково обрала тлом подій у творі саме добу Руїни. Її завжди більше цікавили епохи не розквіту та слави, а катастроф, поразок, полону й повстань, бо це час героїв, гартування характерів, віри, доблесті, саможертвості, а саме ці якості людей і народів найбільше цінувала письменниця.

Джерела твору. Леся Українка завжди вивчала детально й різнобічно ту добу, яку хотіла відобразити. Перед написанням «Боярині» вона ретельно простудіювала численні наукові праці та художні твори про добу Руїни. Тому в драмі достовірно й докладно відтворено історичні реалії, звичаї і побут України та Московщини XVII ст. Це — тло головного конфлікту твору.

Жанр та особливості стилю. «Бояриня» — не історичний, не етнографічний чи суспільно-побутовий твір. У його основі — внутрішні світи героїв і народів, психологічна й етнопсихологічна¹ проблематика, розкриття драми (конфлікту) ідей. Тому за жанром «Бояриня» — *психологічна неоромантична драматична поема*, яскравий зразок «нової драми».

Обкладинка до п'єси
Лесі Українки
«Бояриня»

¹ *Етнопсихологія* (від грецьк. *ethnos* — *народ*, *psyche* — *душа*, *logos* — *знання*) — галузь психологічної науки, що вивчає психологічні особливості різних народів і культур.

Драматична поема — це віршована п'єса, у якій поєднано драматичне, ліричне й епічне розкриття теми.

Ознаки драматичної поеми

- Стиглий виклад;
- відсутність широкого тла подій і зовнішньої інтриги;
- розгортання внутрішнього сюжету;
- конфлікт моральних принципів.

У драмі «Бояриня» також наявні *елементи символізму*. Зокрема, символічним змістом наповнено деталі твору: квітка (Оксанина душа), головний убір кораблик (вірність Україні, зв'язок із нею), шарафан (московський спосіб життя), заржавілі шабля та піхви (марність пасивної покори ворогу), сонце на заході (любов до України).

Імена дійових осіб також символічно-промовисті. Перебійцем в Україні називали кулачного бійця. Оксана в перекладі з грецької — «чужоземка», Степан — «коло», «вінець». Цей герой не може вирватися з кола покори та поразок, тому й носить вінець страдника.

Особливістю модерністського стилю «Боярині» є ритмізована мова (ямбічні рядки, білий вірш). Білим є вірш, написаний певним поетичним розміром, але без рим, що наближає віршовану мову до розмовної, проте зберігає мелодійність і ритм.

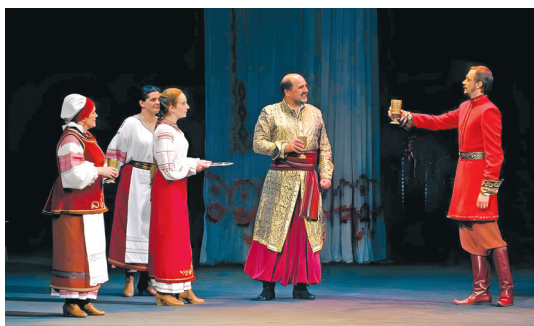
Проблематика, конфлікт та образи п'єси. У «Боярині» авторка порушує проблеми, що були злободенні для її часу, але водночас «вічні», національні та загальнолюдські.

Людина — істота багатогранна, тому намагається поєднувати різні цінності — свободу й миролюбність, особисте та громадське, самостійність і добросусідство тощо. Однак світ складний і суперечливий, тому людина часто постає перед вибором. Саме такий вибір є *основою конфлікту* «Боярині» як драми ідей.

Леся Українка осмислює проблему: яку стратегію існування обирати людині в умовах імперського поневолення — боротьбу за свободу чи покірну угодливість, рабську поведінку.

Уособленням такої людини в п'єсі «Бояриня» є *Степан*. Його душа — це клубок суперечностей. Він добра, чесна, скромна, освічена людина з ніжною, поетичною душею. Щирий патріот, він лише в рідному краї відчуває себе щасливим, а Московщину сприймає як в'язницю. Таким його виховували батько та ченці Київської академії. Але й батькове, і Степанове розуміння християнства, на жаль, хибне. Колись на раді в Переяславі батько присягнув цареві й до кінця життя «*додержав те слово вірне*». Цієї вірності дотримується і Степан. Хоча постійно бачить наругу, яку чинять москалі в Україні, тобто їхню зраду присязі. Усе одно для нього вони — брати.

Тим паче Степан — пацифіст знову ж таки через свою набожність. Він відхиляє насильницьку боротьбу, замість «*мушкета й шаблі*» покладається на «*перо та щире*

Фрагмент із вистави «Бояриня».
Національний драматичний театр
імені Марії Заньковецької. м. Львів

слово», але забуває, що слово теж може бути зброєю. Забуває, що заповідь непротивлення не означає покору злу. Навпаки, Христос і проповідував, і власними вчинками демонстрував найвищу форму опору — духовну. Тому й казав: «Не думайте, що я прийшов, щоб мир на землю принести (тобто покору. — Авт.). Я не мир принести прийшов, а меча» (Матвій. — 10:34). Степан, як виявилось, не здатний ні на фізичний, ні на духовний опір.

Ще одна суттєва причина пасивності Степана — він боїться брати на себе відповідальність за долю свою і рідних, жахається тортур, випробувань бідністю та невідомістю. Не повертається в Україну, бо тут зруйновано їхню садибу. Благає дружину не спілкуватися з рідними, бо за це можуть взяти *«на дибу»*. Відхиляє Оксанину пропозицію втікати в Польщу чи Волощину. Й аргументи його жалюгідні — це недолуга спроба самовиправдання.

Боярин щиро намагається допомогти рідному краю. Приймає посланця з України, передає листа цареві, хоч і наражається цим на немілість. Водночас він і сам розуміє марноту цих спроб: *«Москва сльозам не вірить»*.

Такий фінал будь-якого угодовства із загарбниками. Трагедія Степана в тому, що він не зміг стати лицарем у добу лицарів і зрадників. А от чи став зрадником, судити вам.

Проте, підкреслює Леся Українка, людина завжди має вибір.

Протилежну до Степанової позицію в цій драмі — змаганні ідей представляє *Іван Перебийний*. Це справжній козак — жорсткий, послідовний, прямий. Він відхиляє будь-які компроміси, коли йдеться про захист України: *«Се річ не власна, се громадська справа!»* Відхиляє союз із віроломною Москвою. Угодовство Степана та його батька називає корисливою зрадою — *«понадились на соболі московські»* та *«казну»*.

Однак Іван не тільки різкий і відвертий на слово. Він бореться, ризикуючи життям, за свої переконання, за свободу Вітчизни — налагоджує підпільні зв'язки з гетьманом Дорошенком.

Основною проблемою твору є також конфлікт кохання, особистого щастя та любові до Батьківщини, національної гідності. Ці цінності близькі, однак в умовах імперської неволі доводиться робити вибір між ними. Свідчення тому — доля *Оксани*, в образі якої письменниця втілила українську душу — миролюбну, але водночас вільнолюбну.

Жінки в Україні ніколи не обмежували свої інтереси лише домом і родинними клопотами. Вони брали активну участь у громадських справах, у товаристві та вдома трималися гідно, нарівні із чоловіками. Такою є *Оксана* — енергійна, діяльна, має хист лідерки (*«перша братчиця в дівочому братстві»*). Вона переймається долею України: *«Сі трудні часи / думок поважних / і дівчат навчили»*. Здатна постояти за себе, навіть у дрібницях. На залицяння Степана, що надто вже зосередився на її красі (*«квіт-ка»*), гордо відповідає: *«Не думай, ніби я пуста панянка, / що тільки маю на умі забави / та залицяння»*.

Усе багатство, щирість, ніжність сердець Степана й Оксани виявило їхнє кохання. Дівчину привабили в юнакові доброта, скромність, поетична натура, розчулила його туга за волею і Вітчизною, а ще миролюбність. Оксану теж гнітить насильство, лякають окривавлені в боях руки наших лицарів. Степанова ж рука *«від крові чиста»*.

Для Степана Оксана — сама Україна. Щасливі молодята переконані, що сила їхнього кохання подолає всі

І. Гончар.

Дівчина в місцевому національному вбранні

перешкоди; коли вони разом, то «в цілім світі вже немає чужини». Однак незабаром виявляється, що Московщина — це справжнє царство тьми. Спочатку Оксана намагається пристосуватися до нових умов. Але її дивує і насторожує все в чужім краї: незугарний одяг, рабські звичаї, зневажливе ставлення до жінок, іноземців, підступність, грубість, брутальність.

Цей холопський світ не дає змоги Оксані залишатися собою, поступово ламає душу. Зокрема, бачимо три кроки її сходження в пекло. Причому кожний наступний — дедалі більш фатальний.

Оксана затято намагається зберегти свою людську й національну гідність — продовжує носити український одяг, дотримується рідних звичаїв. Її фортеця — кохання, родинне щастя. І саме по цих святощах було завдано першого удару — «целовальний обряд». Заради чоловіка, його рідних Оксана згоджується на цю ганьбу й уперше одягає ненависне московське вбрання. Промовиста деталь: знімає з голови кораблика, бліда як смерть. Це початок її кінця.

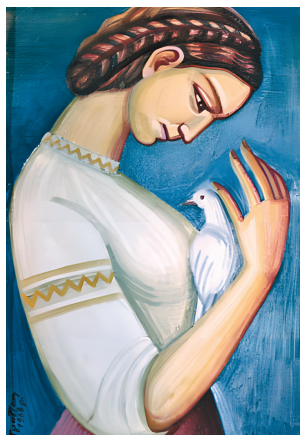
Наступний крок — згода з панічним чоловіковим благанням не допомагати повсталій Україні, обірвати зв'язки з рідними, особливо з братом-бунтарем.

З кожним таким компромісом усе більше в'яне душа Оксани. Поступово вона усвідомлює згубність миролюбності в час ворожої навали та визнає слушність збройного опору гетьмана Дорошенка. На відміну від чоловіка, Оксана вперто шукає виходу з московської пастки, у якій опинилися. Надривно закликає Степана втікати всім родом в Україну чи й далі. Але він своєю панічною відмовою ставить крапку на Оксаниній долі.

Це подружжя по-справжньому вірно любить одне одного. Кохання робить їхні серця одухотвореними й мудрими. Степан усвідомлює трагедію Оксани («не ростуть квітки в темниці...») і щиро просить у неї прощення. Вражає його шляхетний порив — вернути подружню присягу, відпустити кохану додому. Хоча для нього це й нестерпне рішення.

Однак для Оксани це не вихід, адже, де б вона не була, її душа завжди залишатиметься зі Степановою. Він приймає категоричне рішення: «Я тут зостануся. Для мене / немає вороття...» Тому Оксана робить третій, останній крок до свого краху.

Настає кульмінаційний момент твору. Степанова мимовільна радість від того, що «тепера на Вкраїні утихомирилося», розвіює останні Оксанині ілюзії. Через свою затяту миролюбність та обережність вони із чоловіком не допомогли Батьківщині в

О. Кравченко. Дівчина з голубом. 1968 р.

тяжку годину, мимоволі стали відступниками. Тому нікому, і навіть собі, не потрібні. Оксана символічно передає цей стан образом шаблі, що заржавіла в піхвах, прикипіла до них. Їхні руки чисті від крові, але ніби покрилися іржею.

Справжнє кохання не терпить фальші. Ним можна доповнити любов до Батьківщини, відданість своєму народові, але не замінити. Осягаючи всю безвихідь своєї ситуації, Оксанина свідомість від жаху на якийсь момент затьмарюється (*кінець четвертої дії*). Однак мужня жінка-козачка опановує себе й прирікає на невблаганне згасання від ностальгії та відчаю.

Отже, в основі твору «Боярина» конфлікт, характерний для нової драми: герої стають жертвами не так зовнішніх обставин, як власних життєвих настанов, свого вибору.

Третя наскрізна проблема п'єси — абсолютна несумісність вільного українського й холопського москов-

ського світів. Степан та Оксана опинилися не лише на чужині, а в задкушливому царстві рабства. Леся Українка виразно підкреслює різкий контраст України та Московщини.

Український світ у творі уособлено родиною козака *Олекси Перебийного*, де панує добробут, злагода, свобода думки та слова, гостинність, рівноправність чоловіків і жінок, повага до старших.

Зовсім іншу атмосферу на Московщині авторка показує здивованими очима Оксани й цим посилює контраст. Тут жінки, навіть знатні (боярині), принижені, мов рабині, носять невиразний одяг, мусять закривати обличчя. Люди нетерпимі до чужинців, молодь не збирається і не веселиться разом. Дівчатам навіть заборонено самим виходити на вулицю та знайомитися з нареченими до одруження. При російському царському дворі переважали огидне лицемірство, пиятика, бійки. Скрізь — страх і приниження. Кожний владоможець зневажає нижчих за рангом і плазує перед вищими.

Отже, це тоталітарна держава з рабською психологією, з аморальною верхівкою і приниженим, затурканим, безправним народом. У цій «темниці» нормальна людина просто задихається і гине.

Постер до відеогри «Козаки 3»
(розроблена українською компанією
«GSC Game World»). 2016 р.

Леся Українка пророче наголошує: Україна й Московщина ніколи не знайдуть спільної мови, не зможуть мирно співіснувати, доки московський народ не відхилить тоталітаризм, холопську модель буття та імперські забаганки. А до того часу протистояння із цим хижим сусідом потребує усвідомленого опору, збройної боротьби. Така *провідна ідея* твору.

По міркуйте!

- Розкрийте історію створення «Боярині».
- Визначте й охарактеризуйте жанр твору.
- Доберіть і проаналізуйте відповідні цитати з тексту п'єси на доказ спостережень про контрастність українського та московського світів.
- За QR-кодом послухайте роздуми дослідника про проблематику й ідейний зміст «Боярині». Які міркування видаються вам слушними, а які спонукають до дискусії?
- Порівняйте розкриття теми патріотизму в народній драмі В. Шиллера «Вільгельм Телль» і в драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня». Доведіть, що ці драматичні твори належать до різних культурно-мистецьких епох.

Мистецькі діалоги

Цікаве театральне життя п'єси Лесі Українки «Бояриня». Уперше її поставив у 1919 р. Державний народний театр Української Народної Республіки під керівництвом режисера **Миколи Садовського**. Вистава мала шалений успіх, а особливо серед вояків Української армії. Свого часу уряд УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою побував на цій виставі.

На сцену «Бояриня» повернулася в репертуар театрів уже в незалежній Україні. З'явилася і опера за драмою «Бояриня» (композитор **В. Кирейко**).

Фрагмент із вистави
«Бояриня». Чесний театр.
м. Київ

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).

- Підготуйте творчий проєкт. Пригадайте, у якій із народних дум, що ви вивчали у 8-му класі, розгортається конфлікт між патріотизмом і коханням, суголосний із тим, який спостерігаємо в душі героїні «Боярині». А які відомі вам твори Т. Шевченка, І. Франка й інших письменників співзвучні з ідеями та проблематикою п'єси «Бояриня»? Оберіть для презентації своєї роботи формат дискусійного токшоу. Уявіть, що герої / героїні вивчених вами творів зустрілися в студії та обговорюють актуальні питання: кохання, свободу, гідність, національну самоідентичність. Створіть сценарій їхніх висловлювань. Поцікавтеся враженням однокласників та однокласниць від вашого проєкту.
- Створіть літературно-мистецький проєкт. Організуйте акторську групу та підготуйте виставу «Бояриня» або ж зафільмуйте відеоверсію твору. Залучіть до групи тих, хто буде виконувати функції режисера, звукооператора, художника з костюмів, художника-декоратора, гримера тощо. Презентуйте свої творчі напрацювання учням інших класів, учителям інших предметів і батькам або ж близьким для вас людям.

Читацька самоперевірка

- Доведіть, використовуючи текст, що «Бояриня» за стилем є твором неоромантичним, належить до зразків «нової драми».
- Охарактеризуйте героя / героїню твору, що справив / справила на вас найбільше враження.
- Які ідеї утверджує Леся Українка в «Боярині»? Чи залишаються вони актуальними в наші дні? Обґрунтуйте свої міркування.
- Розкажіть про внесок Лесі Українки в розвиток драматургії.

БЕРНАРД ШОУ
(1856–1950)

Читацький путівник

Сьогодні ви ознайомитеся з творчістю англійського драматурга, якого називали *творцем інтелектуального театру ХХ ст.* Він створив «драму ідей», оскільки саме в боротьбі ідей митець убачав ознаку реального життя.

Водночас його твори вирізняються дотепними жартами, гострим гумором, влучними парадоксами, адже він створював комедії, що допомагають «здолати страждання і виховують у глядачів тверезе ставлення до навколишнього світу». Однак комічне у творах драматурга поєднується з трагічними конфліктами, смішне — із серйозними роздумами.

Цей автор — *Бернард Шоу*. Тож пропонуємо поринути в захопливий світ його п'єси «*Пігмаліон*».

ПІГМАЛІОН

(Скорочено)

ДІЯ ПЕРША

Лондон, 11.15 вечора. Щедрий літній дощ ллє як із відра. Тут і там несамовито верещать свистки, якими підкликають таксі. Пішоходи біжать, щоб сховатися під портиком церкви Святого Павла (не Ренового собору, а церкви Ініго Джонса, що в Ковент-Гардені, біля овочевого ринку); разом з усіма забігають до прихистку дама з дочкою у вечірніх сукнях. Люди похмуро видивляються на дощову завісу, і тільки один чоловік стоїть спиною до всіх, зосереджено щось занотовуючи у своєму записничку.

Д о ч к а (*стоячи між двома центральними колонами, ближче до тієї, що з лівого боку від неї*). Уже ж мене холод аж до кісток діймає. І що там Фредді так довго робить? Уже цілих двадцять хвилин як пішов!

М а т и (*стоячи праворуч від дочки*). Ну, не двадцять, а менше. Але мав би вже досі зловити нам таксі.

П е р е х о ж и й (*що стоїть праворуч від дами*). Пані, він не зловить ніякого таксі аж до пів на дванадцяту, коли вони вже повертатимуться, як порозвозять тих, що вийшли з театру. (...)

Ф р е д д і вбігає з дощу, з боку Саутгемптон-стріт, і стає між ними двома, закриваючи мокру парасолю, з якої стікають краплі. Він — молодик двадцяти літ у вечірньому костюмі, штани в нього мокрі вище кісточок.

Д о ч к а. То що, не зловив таксі?

На вулиці Лондона.
Світлина. 1909 р.

Фредді. Ніде жодного не дістати — ні за гроші, ні за очі хороші.
Мати. Ой Фредді, мусить бути таксі! Ти ж його, певне, і не шукав як треба.

Дочка. Це нестерпно! Чи ти хочеш, щоб ми самі пішли пошукали?

Фредді. Я ж вам кажу: люди розхапали всі машини. Дощ линув так несподівано, і ніхто не був готовий, і кожному враз у край потрібне стало таксі. Я пробіг туди аж до Чарінг-Кросу й в інший бік мало не до Ладгейтського цирку — і ніде жодного вільного таксі!

Мати. А на Трафальгарську площу ти бігав?

Фредді. І на Трафальгарській нічого не було.

Дочка. Ти справді туди бігав?

Фредді. Я добувся аж до вокзалу на Чарінг-Крос. Чи ви б хотіли, щоб я забіг аж до Гаммерсміту?

Дочка. Та ти ж зовсім не старався! (...)

Фредді. Ну та гаразд — іду вже, іду! *(Розкриває парасоль і кидається бігти в напрямку до Странду, але зіткнувся з квіткаркою, що спішить під укриття, і вибиває кошика з її рук. Сліпучий спалах блискавки й зразу ж за ним оглушливий удар грому створюють ніби оркестровий супровід цієї події.)*

Квіткарка. Ну що се ти, Хреді! Чо' ни дивися, куди ступаїш, любчику?

Фредді. Даруйте! *(Вибігає.)*

Квіткарка *(збираючи розсіпані квіти й укладаючи їх назад до кошика)*. От маніри! Дива пучечки хвіялок сатоптав у грязюку! *(Сідає на цоколь колони й сортує квіти, праворуч від дами. У неї аж ніяк не романтична постать. Їй чи вісімнадцять, чи то двадцять років, не більше. На голові в неї матроський брилик із чорної соломки, на якому чимало лондонської пилуки та кіптяви, його навряд чи коли чистили. Мишача*

П'єса Б. Шоу «Пігмаліон».
П. Кемпбелл у ролі Елайзи
Дулітл. 1914 р.

барва її кіс, либонь, не від природи така — те волосся просить, аж пищить, гарячої води та мила. Непривабливий чорний приталений жакет сягає їй мало не до колін, а ще на ній коричнева спідниця з грубим фартушком. Та найплачевніший вигляд мають у неї черевики. Видно, що вона й старається бути чепурною, як тільки може, але поруч із дочкою та матір'ю видається дуже брудною. Вродою ніби й не гірша за них, от тільки вродо та занехаяна, і ще ж їй потрібні послуги зубного лікаря.)

Мати. Скажіть, будь ласка, а звідкіля ви знаєте, що мого сина звати Фредді.

Квіткарка. Ой, то це був ваш синок, кажите? Ну, я'би в' 'го луче навчили, то ни тікав би він геть, коли россилав квіточки бід-

ній дівчині, а заплатив би за шкоду! Чи ви-и заплатите мені? (*Перепошуємо, але надалі нам доведеться облишити ці відчайдушні спроби відтворити квіткарчину говірку, якої поза межами Лондона ніхто не збагне без спеціальної фонетичної абетки.*) (...)

Ма ти (до Клари). Дай мені! (*Клара неохоче розлучається з грішми.*) Ось! (*До дівчини.*) Це вам за квіти.

Квіткарка. Щиро дякую вам, пані! (...)

Ма ти. А зараз скажіть мені: звідкіля ви знаєте ім'я того молодого джентльмена.

Квіткарка. Та не знаю я його!

Ма ти. Я чула, як ви звернулися до нього на ім'я — Фредді! І не думайте мене обдурити!

Квіткарка (*протестуючи*). Ніхто й не думає вас обдурювати! Ну сказала на нього Фредді чи там Чарлі — так і ви могли б сказати, коли б говорили до когось чужого й хотіли приподобитися йому. (...)

Літній джентльмен — симпатичний тип старого військового — забігає під портик і закриває парасоллю, з якої скрапує вода. У нього, як і у Фредді, ноги геть мокрі до кісточок. Він у вечірньому костюмі й легкому пальтечку. (...)

Квіткарка (*користуючись близькістю джентльмена, аби заприятелювати з ним*). Полило ще гірше — так це признака, що скоро перестане. Тож веселіше, копитане, та купіть квіточку в бідної дівчини!

Джентльмен. Даруйте, але я не маю дріб'язку.

Квіткарка. А я вам розміню, копитане. (...)

Джентльмен. Не мороч мені голови, будь доброю дівчиною! (*Мацає по своїх кишнях.*) У мене й справді немає дріб'язку... Стривай: ось тобі три монетки по пів пенса, якщо це тебе врятує. (*Відходить до іншої колони.*)

Квіткарка (*розчаровано, але зміркувавши, що півтора пенса це краще, ніж нічого*). Спасибі, пане.

Перехожий (до дівчини). Будь обачна — краще дай йому за це квітку! Там он, у тебе за спиною, стоїть типчик і записує кожнісіньке слово з твоїх уст. (*Усі обертаються до чоловіка, який занотовує щось собі в записничку.*)

Квіткарка (*нажахано зриваючись*). Що я поганого зробила — що заговорила до того пана? Я маю право продавати квіточки де завгодно, аби тільки не стовбичила людям на дорозі. (*Упадаючи в істерику.*) Я — порядна дівчина, пособіть мені! Я не зачіпала його — тільки просила купити в мене квіточку!

Записувач (*виступаючи наперед, праторуч від неї, а решта з'юрмлюється за ним*).

Кадр із кінофільму
«Моя чарівна леді»
(реж. Дж. К'юкор, 1964 р.).
О. Гелберн у ролі
Елайзи Дулітл

Ну, годі! Годі, годі! Хто тебе кривдить, ти, дурна дівчино? За кого ти мене маєш? (...)

Квіткарка (*усе ще істерично*). Я вам на Біблії присягну: щоб коли хоч словечко...

Записувач (*владно, але добродушно*). Ну, помовч, помовч. Невже я схожий на полісмена?

Квіткарка (*аж ніяк не заспокоївшись*). Тоді нащо вам записувати мої слова? Звідкіля мені знати, чи правильно ви мене записали? Ану, покажіть, що ви там нашкрябали про мене! (*Записувач розкриває свого записника й твердою рукою тримає перед її носом, хоча юрба, намагаючись читати через його плече, напирє, і хтось слабший не встояв би.*) Що це? Тут написано якось не так. Я цього не прочитаю!

Записувач. А я прочитаю. (*Читає, достеменно відтворюючи її вимову.*) «Висиліше, копитане...»

Квіткарка (*дуже прикро*). Це ви того, що я назвала його копитаном? Я ж не хотіла його скривдити! (*До джентльмена.*) Ой паночку, попросіть його не писати на мене ахта за одне те слово! Ви ж... (...)

Перехожий. Ні, він не нишпорка. Просто він із тих, хто всюди пхає свого носа, хай йому абищо! Кажу вам: гляньте на його чи-ри-вики.

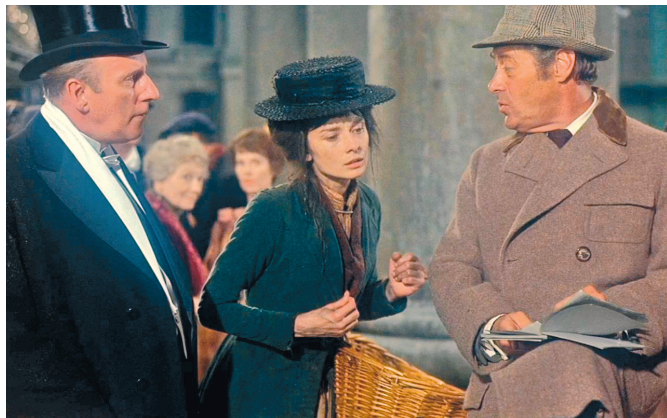
Записувач (*обернувшись до нього, приязно*). А як там поживають усі ваші в Селсі?

Перехожий (*підозріло*). Хто сказав вам, що мій рід із Селсі?

Записувач. Та не переймайтеся. Бо-таки із Селсі. (*До квіткарки.*) А як це вас занесло так далеко на схід? Ви ж народилися в Ліссон-Грові?

Квіткарка (*жахнувшись*). Ой, та що поганого в тому, що я вибралася з Ліссон-Грову? Я там жила в такому хліві — свиней і то тримають у кращому приміщенні; а платила по чотири й шість на тиждень! (*Плаче.*) (...)

Саркастичний перехожий (*протиснувшись поміж записувачем і джентльменом*). Хоч би й у палатах на Парк-Лейні! А я хотів би позмагатися з вами в житловому питанні, саме так!

Кадр із кінофільму
«Моя чарівна леді»
(реж. Дж. К'юкор, 1964 р.).
О. Генберн у ролі
Елайзи Дулітл

Квіткарка (*поринувши в невеселі роздуми над своїм кошиком, примовляє сама до себе дуже пригнічено*). Я хороша дівчина, хороша.

Саркастичний перехожий (*не звертаючи на неї уваги*). Знаєте ви, звідкіля я родом?

Записувач (*не роздумуючи*). З Гокстона. (...)

Саркастичний перехожий. Атож: скажіть і джентльменові, звідки він, якщо вам охота ще погадати.

Записувач. Челтнем, Гарроу, Кембридж та Індія.

Джентльмен. Усе правильно.

Дочка (*утративши терпець, ліктями пробивається і штовхає джентльмена, який чемно відходить за колону*). Де лихий носить нашого Фредді? Я схоплю пневмовнію, як ще хоч хвилину простою на цьому протязі!

Записувач (*сам до себе, квапливо занотовуючи її вимову «пневмонії»*). Ерлскорт!

Дочка (*люто*). Прошу вас тримати при собі свої нахабні зауваження!

Записувач. Невже я вимовив це вголос? Просто вихопилося. Прошу пробачення. А ваша матінка, безперечно, з Епсома.

Мати (*виходячи наперед і стаючи поміж дочкою та записувачем*). Чудеса та й годі! Я виросла в Тлуст-Леді-парку, що біля Епсома. (...)

Джентльмен (*повертаючись на попереднє своє місце, ліворуч від записувача*). Чи можна вас запитати: як це у вас виходить?

Записувач. Сама фонетика, більше нічого. Сама наука про вимову. Це мій фах і моє улюблене захоплення. Щасливий той, хто може зробити зі свого хобі прожиток! От ви можете відрізнити за наріччям, хто — з Ірландії, а хто — з Йоркширу. А я визначаю місце кожної людини в межах шести миль. У Лондоні — у межах двох миль, іноді — двох вулиць. (...)

Джентльмен. А що, цього вам вистачає на прожиття?

Записувач. О так, ще й на пристойне! Наш вік — вік вискочнів. Скоробагатьки починають у Кентиш-тауні з вісьмома десятками фунтів на рік і незабаром опиняються на Парк-Лейн зі ста тисячами річного прибутку. Хочуть вони позбутися свого Кентиш-тауна й не можуть: видають себе кожнісіньким словом! Я ж можу навчити їх (...).

Квіткарка. Сікається до бідної дівчини! Не твоє мелеться (...).

Записувач. Створіння, що видає такі гнітючі й поглинаючі звуки, не має права бути хоч би й де — не має права на життя! Затям: ти — людська істота, наділена душею і божественним даром ясного, виразного слова, а твоя рідна мова — це мова Шекспіра, Мільтона та Біблії, тож не курникай тут, неначе хвора голубиця!

Квіткарка (*цілковито приголомшена, утягнувши голову в плечі й спідлоба витріщившись на нього зі змішаним почуттям зачудування і протесту*). Ах-ах-ах-о-о-о-у! (...)

Записувач. Бачите оцю істоту з її вуличною англійщиною? Таж оця англійщина не дасть їй виповзти з канави, поки її і віку. Так от,

пане, за три місяці я провів би цю дівчину як герцогиню на садовий прийом до якого-небудь посла. Міг би навіть улаштувати її покоївкою в якоїсь леді чи продавчині в крамниці, а для цього потрібно краще розмовляти по-англійськи.

Квіткарка. Про що це ви?

Записувач. А про те саме — ти, розчавлена капустино, ти, ганьбо шляхетної архітектури цих колон, ти, утілена кривдо англійської мови: я міг би зробити з тебе царицю Савську. *(До джентльмена.)* Ви повірите в таке?

Джентльмен. Авжеж, повірю. Я сам вивчаю індійські діалекти й...

Записувач *(зі жвавим зацікавленням)*. Справді? А чи знайомі ви з полковником Пікерінгом — автором «Санскритського розмовника»?

Джентльмен. Я ж і є полковник Пікерінг. А ви хто?

Записувач. Генрі Гігінс — автор «Універсальної абетки».

Джентльмен *(з ентузіазмом)*. Я ж приїхав з Індії, аби познайомитися з вами!

Гігінс. А я збирався в Індію, аби з вами познайомитися! (...)

Поліркуйте!

- Де розгортаються події твору?
- Яке враження справляє квіткарка (Елайза Дулітл) на випадкових перехожих? А на вас?
- Якими своїми здібностями записувач приголомшує присутніх?
- Ким виявляються записувач і джентльмен?
- Якого значення надає професор Гігінс фонетиці? Чи поділяєте ви його міркування?
- Чи погоджуєтеся ви з думкою професора, що людину можна зневажати за недбале ставлення до мови? Поясніть свої міркування.

ДІЯ ДРУГА

Наступного ранку, близько одинадцятої години, у лабораторії Гігінса на вулиці Вімпол панує робоча атмосфера. Пікерінг сидить за столом і прибирає кілька карток і камертон, якими щойно користувався. Гігінс стоїть поруч, засуваючи назад кілька відкритих шухляд картотеки. У променях ранкового світла він постає як міцний, енергійний і життєрадісний чоловік близько сорока років. Цей науковець із пристрасстю вивчає все, що можна перетворити на об'єкт дослідження, але при цьому залишається байдужим як до себе самого, так і до почуттів інших. Саме в цю мить до Гігінса приходить Лайза, яка хоче брати в нього уроки вимови й готова за це платити.

Пікерінг. Гігінсе, я заінтригований! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом у посольському саду? Якщо ви впораєтеся із цим, я назву вас найталановитішим з усіх учителів нині у світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Гігінс *(неспробовний здолати спокусу, дивиться на Лайзу)*. Це майже непереборне... Вона така розкішна... така страшенно брудна...

Я таки зроблю герцогиню із цієї задрипаної нетіпахи! Так, за пів року, ба, навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, — я візьму її куди завгодно й подам як завгодно. Почнемо сьогодні ж — зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд — спеціальним порошком її! Чи є на кухні хороший вогонь?

Місіс Пірс (*протестуючи*). Так, але ж...

Гіггінс (*насуваючись на неї*). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайтлі чи ще в який магазин і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Лайза. Ви ніякий не джильтмен, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Гіггінс. Нічого вам тут розводити вдавану сором'язливість, молода особа! Ви маєте навчитися поводитися, як герцогиня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься — лупцюйте!

Лайза (*скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту*). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

Місіс Пірс. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Гіггінс. Ткніть її в кошик на сміття.

Лайза. Ах-ах-ах-о-о-у!

Пікерінг. Ну-бо, Гіггінсе, будьте розважливі!

Місіс Пірс (*рішуче*). Ви мусите бути розважливим, містере Гіггінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях?!

Гіггінс (*професійно витончено модулюючи голос*). Це я топчуся по людях?! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав анінайменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лише тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

(Заспокоєна Лайза покрадьки повертається до свого стільця.)

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді» (реж. Дж. К'юкор, 1964 р.).
О. Гепберн у ролі Елайзи Дулітл

Місіс Пірс. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Гіггінс. А чому?

Місіс Пірс. Ви нічогоісінько про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена.

Лайза. Таке!

Гіггінс. Чуєте? Як дівчина дуже слухно каже: таке! Таке скажете: одружена! Чи ви не знаєте, що жінка цього класу за рік після одруження виглядає такою зношеною від виснажливої праці, мовби їй минуло п'ятдесят?

Лайза. І хто б то одружився зі мною?!

Гіггінс (*несподівано вдаючись до чудових оксамитово-низьких ноток свого красномовства, від яких у того, хто його чує, має затрепетати серце*). Клянуся святим Георгієм, Елайзо: я ще й не закінчу роботу з вами, а вулиці вже будуть усіяні тілами чоловіків, що стрілятимуться заради вас.

Місіс Пірс. Дурниці, пане! Ви не повинні забивати їй баки такими речами.

Лайза (*підводячись і рішуче випростовуючи плечі*). Та він із глузду з'їхав, авжеж! Не хочу я, щоб мене вчили такі нинармальні!

Гіггінс. Ви — невдячна, лиха дівчина! Оце так ви мені віддячуєте за те, що я запропонував витягти вас із канави, гарно вбрати й зробити з вас пані?

Місіс Пірс. Стривайте, містере Гіггінсе! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, повертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Лайза. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, можу сама заробити на себе, і вигнали мене геть.

Місіс Пірс. Де ж твоя мати?

Лайза. Немає в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Гіггінс. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь ласка, увесь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. (*Підступає до місіс Пірс, починає улещувати її.*) Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, — я певен, дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і...

Місіс Пірс. Але ж що вийде з неї? І чи одержуватиме вона якусь платню? І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука?

Гіггінс (*нетерпляче*). А що з неї вийде, коли я залишу її в канаві? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

Місіс Пірс. То вже її справа, а не ваша, містере Гіггінсе.

Гіггінс. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, і тоді це знову буде її справа... Отже, із цим усе гаразд.

Пікерінг. Даруйте, Гіггінсе, але я таки мушу втрутитися. Місіс Пірс потерпає цілком слушно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на пів року навчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Гіггінс. Вона — усвідомлювати? Таж вона нічогосінько не здатна розуміти.

Лайза (*приголомшено*). Ах-ах-о-у!

Гіггінс. Ну от! Більше нічого ви й не доб'єтесь від Елайзи. Ах-ах-о-у! Нічого їй не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Їй треба давати накази — і цього з неї вистачить. Елайзо! На наступних пів року ви залишаєтеся жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавчиня у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то ви спатимете в пристойній спальні, їстимете всього досхочу й матимете гроші на шоколадки та на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас віником. Через шість місяців ви чудово вберетеся і поїдете в кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере вас до лондонського Тауеру, де вам відрубають голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок — сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавчині в магазині. Якщо ж ви відмовитеся від цієї пропозиції, то будете найневдячнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас.

Лайза (*підводячись неохоче й підозріло*). Ви хвалько й грубіян, от ви хто! І я не залишуся тут, якщо ви мені не сподобається. І нікому не дозволю лупцювати мене. І ніколи я не просилася до Букінгемського палацу, ніколи! Ні разу я не мала клопоту з поліцією, таки не мала! Я хороша дівчина...

Місіс Пірс. Не огризайтесь, дівчино! Ви не зрозуміли джентльмена. Ходімо! (*Іде до дверей, відчиняє Елайзі.*)

Лайза (*виходячи*). А я кажу тільки правду. І не поїду я до короля — щоб мені ще голову одрубали! Коли б я то знала, куди встряну, я б нізачо не приїхала сюди. Я завжди була хороша дівчина, я ж його й словом не хотіла зачепити, і нічого йому не винна, і начхати мені, і не хочу я, щоб мене дурили, і я маю свою гордість, як будь-хто...

До професора Гіггінса з'являється Альфред Дулітл — батько Лайзи, сміттяр. Він намагається чинити тиск на професора, погрожуючи скандалом, якщо той не заплатить йому за «втрачену» доньку. Гіггінс у відповідь на ці закиди каже, що легко може повернути дівчину додому. Тоді Дулітл починає благодати дати йому п'ять фунтів. Його неочікувано дотепні й життєво мудрі міркування настільки вразили професора, що той вирішує дати йому цілу десятку. Але Дулітл відмовляється: за його словами, прогуляти десять фунтів буде важче, ніж п'ять. У цей момент з'являється Лайза, чиста й охайна. Вона настільки змінилася, що навіть батько не впізнає її.

Читацькі діалоги

- Як Гіггінс реагує на бажання Елайзи змінити свою вимову? Чому він погоджується на експеримент?
- Яку роль у розвитку подій відіграє полковник Пікерінг?
- Чому служниця місіс Пірс висловлює сумніви щодо експерименту? Які моральні проблеми вона порушує?
- Які репліки й епізоди викликали у вас сміх, а які — співчуття до Елайзи?

ДІЯ ТРЕТЯ

У місіс Гіггінс день гостей. Ніхто ще не прибув. Місіс Гіггінс, що вже переступила межу шістдесяти літ й давно не клопочеться тим, щоб одягатися всупереч моді, сидить у кутку, навскоси від дверей, за вишукано-простим письмовим столом із дзвінковою кнопкою під рукою. Час між четвертою і п'ятою пополудні. Рвучко розчухнуто двері — забігає Гіггінс, не скинувши капелюха.

Місіс Гіггінс (*нажахано*). Генрі! (*Сварячи його.*) У мене ж день гостей, і ти обіцяв не приходити сьогодні! (*Він нахиляється поцілувати матір, а вона знімає йому з голови капелюха й подає.*)

Гіггінс. Маю роботу для вас. Фонетичну роботу. Я підібрав дівчину...

Місіс Гіггінс. Це означає, що якась дівчина підбрала тебе?

Гіггінс. Зовсім ні. Це не любовна історія.

Місіс Гіггінс. Отакої! А чому ж?

Гіггінс. Вона — проста квітка. Я підібрав її на вулиці.

Місіс Гіггінс. І запросив її на мій день гостей!

Гіггінс (*підходячи до матері, щоб підлеститися*). О, усе буде гаразд! Я навчив її правильно розмовляти та дав їй точні вказівки, як поводитися. Їй велено триматися двох тем: погоди та здоров'я всіх присутніх. О, вона поводитиметься добре, не зчиняйте бучі! Пікерінг теж бере участь у цій справі разом зі мною. Я так наче побився об заклад, що через пів року покажу її на люди як герцогиню. Кілька місяців тому я почав роботу з нею, і вона так швидко прогресує — мов пожежа! Я виграю свій заклад. Вуха в неї чутке, і навчити її виявилось легше, ніж моїх учнів-буржуа, бо ж їй треба вивчити зовсім нову мову. По-англійському вона розмовляє майже так, як ви по-французькому.

Місіс Гіггінс. Принаймні це задовільно.

Гіггінс. Бачите, її вимову я виправив, як потрібно, але ви повинні зауважити не лише те, як дівчина вимовляє, а й що вона вимовляє, й ось тут...

До місіс Гіггінс приходять місіс Ейнсфорд-Гілл із дітьми та полковник Пікерінг. Коли з'являється Елайза — елегантна й витончена, її зовнішність і манери справляють таке сильне враження, що всі мимоволі підводяться з місць. Зрозумівши натяк Гіггінса, вона впевнено та граційно підходить до господині дому.

Лайза (*вимовляючи слова з педантичною правильністю і дуже милою інтонацією*). Гау ду ю ду, місіс Гіггінс? (*Вона ледь затинається, аби не «проковтнути» «г» у слові «Гіггінс», але цілком успішно вимовляє важкий звук.*) Містер Гіггінс казав, що мені можна завітати до вас.

Місіс Гіггінс (*щиросердо*). Правильно — і я справді вельми рада бачити вас.

Місіс Ейнсворт-Гілл. У мене таке відчуття, ніби ми з вами вже десь бачилися, міс Дулітл. Я пам'ятаю ваші очі. (*Знайомлячи.*) Моя дочка Клара! Мій син Фредді.

(*Фредді кланяється і сідає в елізаветинське крісло, не зводячи з Елайзи захопленого погляду.*)

Місіс Гіггінс (*заговорює нарешті, щоб розпочати розмову*). Як ви думаєте, чи не задощить?

Лайза. Невелике зниження тиску на заході наших островів захопить і східні регіони. Ніщо не вказує на значні зміни в барометричній ситуації.

Фредді. Ха! Ха! Ну й сміхота!

Лайза. Чи я щось не так сказала, молодий чоловіче? Б'юсь об заклад, я все висловила правильно.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Я так сподіваюся, що не похолоднішає! Довкола стільки того грипу. Ще не було такої весни, щоб уся наша родина не перехворіла на грип.

Лайза (*похмуро*). У мене тітка померла — кажуть, від грипу.

(*Місіс Ейнсворт-Гілл співчутливо цмокає язиком.*)

Лайза (*тим самим трагічним тоном*). Але я не вірю, що стареньку доконав грип, — її уграбали!

Місіс Гіггінс (*спантеличено*). Уграбали?

Лайза. Та-а-а-ак, хай вас бог боронить! Бо чого б їй помирати від грипу? Тільки за рік до того вона переборола дифтерію. Я сама на власні очі бачила. Посиніла вона, лежала синя-синя. Усі вже думали, що тітці кінець, але мій батько розливною ложкою знай заливав джин їй у горлянку, аж поки вона ожила — та так раптово, що перекусила ложку надвое!

Місіс Ейнсворт-Гілл (*вражено*). Боже милий!

Лайза (*нагромаджуючи одне звинувачення на друге*). Як може жінка з отакою снагою взяти й померти від грипу? А що сталося з її новим бриликом, що мав перейти мені в спадок? Хтось його поцупив! Так ото, кажу, ті, що брилика поцупили, вони ж і її уграбали!

Місіс Ейнсворт-Гілл. А що означає: «вони її уграбали»?

Гіггінс (*квапливо вставляє*). О, це такий модний світський вислів! «Уграбати» когось — це те саме, що «угробити».

Місіс Ейнсворт-Гілл (*нажахано до Елайзи*). Та невже ви насправді вірите, що вашу тітку умертвили?

Обкладинка до англомовного видання п'єси Б. Шоу «Пігмаліон». 2017 р.

Л а й з а. Ще б не вірити! Ті нелюди, з якими вона жила, убили б її і за шпильку від брилика, не те що за брилик!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Але ж хіба правильно чинив ваш батько, що отак заливав спиртне їй у горлянку? Вона ж могла й від того померти!

Л а й з а. Тільки не вона! Джин був для тітки — мов материнське молоко. До того ж батько стільки заливав його собі в горлянку, що добре знав, які то чудові ліки.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Ви хочете сказати, що він пив?

Л а й з а. Пив! Не те слово. Це було щось хронічне!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Який ви жах пережили!

Л а й з а. Та ніякого жаху. Це йому ніскілечки не шкодило, я ж сама бачила. Та й не весь час він прикладався. *(Весело.)* Як найде на нього, сказати б, коли-не-коли. І з кожною краплиною все добрішає і добрішає. От, було, немає в нього роботи, то мати дасть йому чотири пенси й випхає на вулицю, наказавши не повертатися, аж поки не вип'є рівно стільки, щоб став веселенький та добренький. Не одна жінка мусить отак напувати свого чоловіка, аби з ним можна було жити. *(Призвичаївшись, вільно, розкуто.)* Бачите, річ ось у чому. Якщо чоловік має хоча трохи совісті, то на тверезу голову совість гризе його, і він стає тоді як хмара. Одна чарчина — і де ті гризоти й поділися, ходить собі чоловік щасливий. *(До Фредді, що давиться тамованим сміхом.)* Слухайте, із чого ви хихочете?

Ф р е д д і. Та ці модні світські вислови. У вас це виходить жах як добре!

Л а й з а. Якщо я розмовляю як треба, то із чого ви смієтеся? *(До Гіггінса.)* Чи я сказала щось зайве?

М і с і с Г і г г і н с *(квапливо вставляє)*. Нічого подібного, міс Дулітл!

Л а й з а. Ну, хоч це добре. *(Із запалом.)* Ось що я завжди кажу...

Г і г г і н с *(підводячись і дивлячись на годинника)*. Гм!

Л а й з а *(озирнувшись на нього, збагнула натяк і теж підводиться)*. Що ж, я мушу йти. *(Усі підводяться. Фредді йде до дверей.)* Я така рада, що познайомилася з вами. До побачення! *(Тисне руку міс Гіггінс.)*

Ф р е д д і *(відчиняючи їй двері)*. Ви йдете через Гайд-парк, міс Дулітл? Якщо так...

Л а й з а *(з бездоганно вишуканою дикцією)*. Пішака через парк? Чорта з два! *(Усі потетерили.)* Я їду в таксі! *(Виходить.)*

Пікерінг переводить подих і сідає.

Фредді виходить на балкон, аби ще раз, здаля, побачити Елайзу.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л *(усе ще не отямившись від потрясіння)*. Ох, я і справді ніяк не звикну до цієї нової манери висловлюватися!

Клара (*падаючи невдоволено в елізаветинське крісло*). Ой, та все гаразд, мамо, усе нормально! Люди ще подумують, ніби ми нікуди не ходимо, нікого не бачимо, якщо ви триматиметеся так старомодно.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Смію сказати, що я дуже старомодна, але я сподіваюся, що ти, Клара, не почнеш уживати такі вислови. Чи не так, полковнику Пікерінгу?

Клара. Просто треба звикнути та й годі. Не треба в цьому шукати ні хорошого, ні лихого. Ніхто в це не вкладає ніякого смислу. Воно й чудне та привабливе, так гостродотепно виокремлює речі, які самі собою не дуже й розумні. Я в захваті від нової світської говірки, і вона ж нікому й не шкодить.

Місіс Ейнсворд-Гілл (*підводячись*). Ну, якщо так, то я думаю, що нам пора вже йти.

Пікерінг і Гіггінс підводяться.

(*До місіс Гіггінс.*) Ви вже не ображайтеся на Клару. (*Пікерінг, уловивши з її стишеної мови, що це не для його вух, нишком приєднується до Гіггінса біля вікна.*) Ми ж такі вбогі! І вона, бідолашна дитина, так мало буває в гостях. Але хлопець у мене славний, правда ж?

Місіс Гіггінс. Я завжди буду рада бачити його в себе.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Спасибі вам, дорогенька! До побачення! (*Виходить.*)

Гіггінс (*жадібно*). Ну? Чи можна виводити Елайзу у світ?

Місіс Гіггінс. Ти, дурний хлопчиську, звісно ж, нікуди не можна її виводити! Вона — триумф твого мистецтва та ще й таланту кравчині, але, якщо ти думаєш, що вона не зраджує себе кожнісіньким реченням, яке вилітає з її вуст, то ти, либонь, зовсім схибнувся через неї!

Пікерінг. А може, коли б щось підправити, як ви думаєте? Я маю на увазі вилучити з її мови кровожерні моменти.

Місіс Гіггінс. Нічого не вийде — допоки вона в руках у Генрі.

Гіггінс (*ображено*). Хочете сказати, що в мене мова непристойна?

Місіс Гіггінс. Ні, дорогенький, мова твоя була б цілком пристойна — скажімо, десь на баржі серед матросів, але така мова аж ніяк не прикрасить Елайзи на прийомі в саду. Полковнику Пікерінгу, скажіть мені, будь ласка, що коїться там, на Вімполь-стріт?

Пікерінг (*бадьоро, от ніби розмова повернула в зовсім інше річище*). Ну, я переїхав туди, і ми живемо разом із Генрі. Працюємо вдвох

Сцена з вистави Б. Шоу «Пігмаліон». Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка. м. Київ

над моїми «індійськими діалектами», а ще ми думаємо, що було б зручніше...

Місіс Гіггінс. Так-так. Про це я все знаю — це ви чудово придумали. Але де живе ця дівчина?

Гіггінс. Звісно ж, з нами! Де ж їй ще жити?

Місіс Гіггінс. Ну, хто ж ви ще, як не двоє немовлят, що тішаться своєю живою лялькою?

Гіггінс. Тішаться! Та за тяжчу роботу я ще ніколи не брався — це щира правда, мамо! Але ж ти навіть не уявляєш, як це страшенно цікаво: узяти одне людське створіння і зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі.

Пікерінг (*підсуваючи своє крісло ближче до місіс Гіггінс і жваво перехилившись до неї*). Так, це неймовірно цікаво! Запевняю вас, місіс Гіггінс, що ми ставимося до Елайзи дуже серйозно. Щотижня... майже щодня! — помічаємо за нею якусь нову зміну. (*Ще ближче підсуваючись.*) Кожний етап її розвитку ми записуємо... десятки грамофонних дисків і фотографій...

Гіггінс (*насуваючись на матір з іншого боку*). Так, чорт забирай! Ще жодний із моїх експериментів не захоплював мене так, як оцей. Вона заповнила собою наше життя по вінця. Правда ж, Піку?

Пікерінг. Ми завжди говоримо про Елайзу.

Гіггінс. Навчаємо Елайзу.

Пікерінг. Рівняємо Елайзу.

Місіс Гіггінс. Що?!

Гіггінс. Винаходимо нові Елайзи.

(*Говорять разом.*)

Гіггінс. Знаєш, яке в неї надзвичайно чутке вухо...

Пікерінг. Запевняю вас, дорога місіс Гіггінс: ця дівчина...

Гіггінс. ...як у папуги! Я випробував її слух на всі...

Пікерінг. ...геній! Вона чудово грає на роялі.

Гіггінс. ...звуки, які тільки може вимовляти людина...

Пікерінг. Ми брали її на концерти класичної музики та в мюзик-...

Гіггінс. ...які тільки є в європейських та африканських мовах, у готентотських...

Пікерінг. ...холи, і все це вона сприймає, а, прийшовши додому...

Гіггінс. ...говірках, те, на що в мене пішли роки праці...

Пікерінг. ...програє все, що почула, на роялі, хай то буде...

Гіггінс. ...вона все це підхоплює одним нападом, ураз, от ніби...

Пікерінг. Бетховен чи Брамс, Легар чи Лайонел Монктон...

Гіггінс. ...займалася цим усе своє життя.

Пікерінг. ...хоча ще пів року тому вона й до клавіш не торкалася...

Місіс Гіггінс (*затуляючи пальцями вуха, бо чоловіки наприкінці намагаються перекичати один одного й лемент їхній стає просто нестерпний.*) Ш-ш-ш-ш! (*Вони замовкають.*) Полковнику Пікерінгу, невже ви не усвідомлюєте, що коли Елайза ввійшла в дім на Вімпол-стріт, щось інше ввійшло разом із нею?

Пікерінг. Батечко її увійшов. Але Генрі швидко здихався його.

Місіс Гіггінс. Ні — ви, двоє неймовірно дурних чоловічих створіння! Проблема полягає в тому, як бути з дівчиною опісля.

Гіггінс. Не бачу в цьому ніяких труднощів. Вона зможе йти собі своїм шляхом, використовуючи всі переваги, яких набула в мене.

Місіс Гіггінс. Переваги — як у тієї вбогої жінки, що тільки-но була тут! Манери та звички, що не дозволяють шляхетній леді йти заробляти собі на прожиття і не дають їй доходу шляхетної пані! Це ви маєте на увазі?

Пікерінг (*поблажливо, трохи занудьгувавши*). О, та це ми якось залагодимо, місіс Гіггінс! (*Підводиться, щоб іти.*)

Місіс Гіггінс (*нетерпляче, ривком підводиться і знову сідає за свій письмовий стіл до роботи. Відгортає вбік купу безладно накиданих паперів, хапає чистий аркуш зі скриньки з письмовим приладдям і рішуче пробує писати. За третім невдалим нападом здається: шпурляє ручку на підлогу, сердито хапається за край столу й вигукнує*). Ох, ці чоловіки! Чоловіки!! Чоловіки!!!

Читацькі діалоги

- Як змінилася Елайза перед візитом до місіс Гіггінс?
- Яке враження вона справляє на гостей? Чому її розповідь є кумедною?
- Чому місіс Гіггінс сумнівається в успіху експерименту сина?

Зрозуміло, що Елайза поки що не зійде за герцогиню, а Гіггінс ще не виграв свого закладу. Але пів року ще не сплигло. Елайза встигає зійти — як не за герцогиню, то за княжну. Щоб побачити краєм ока, як у неї це вийшло, уявімо одне з посольств у Лондоні літнього вечора, коли вже споночило. Над парадними дверима нависає дашок, і килим простелено аж на хідник, адже якраз триває великий прийом. Обабіч килима ріденька юрба спостерігає, як прибувають гості. Ось під'їжджає «ролс-ройс». Виходить Пікерінг у вечірньому вбранні з орденами й медалями та допомагає вийти Елайзі Дулітл. Вона в манти, вечірній сукні, у діамантах, з віялом, квітами та всіма належними аксесуарами. За ними виходить Гіггінс. «Ролс-ройс» від'їжджає, і трійця піднімається східцями й заходить у будинок — двері відчиняються при їхньому наближенні. Усередині будинку вони опиняються в просторому холі, з якого ведуть нагору величній сході. Зліва розташований гардероб для джентльменів. Гості-чоловіки залишають там свої капелюхи й плащі. Праворуч — двері до жіночого гардеробу. Леді заходять туди в накидках, а виходять у всій своїй блискучій пишноті. Пікерінг щось шепоче Елайзі й показує на жіночий гардероб. Вона заходить туди. Гіггінс і Пікерінг скидають свої плащі, беручи номерки в гардеробника.

Один із гостей, зайнятий тим самим, стоїть спиною до глядача. Забравши свої номерки, він обертається. Це поважний молодик із вражаюче зарослим обличчям. Він має величезні вуса, що хвилями поєднані з розкішними бакенбардами. Куці

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді» (реж. Дж. К'юкор, 1964 р.).

О. Генберн у ролі Елайзи Дулітл

волосся хвилюються на його бровах, його чуприна низько підстрижена на потилиці й лисніє, щедро чимось намащена. Убраний він дуже гарно. На грудях у нього кілька нікчемних медалей. З усього видно, що це чужинець, наздогад — вусатий пандур з Угорщини, але, попри люте враження від його волохатості, він вельми люб'язний і привітно-балакучий.

Упізнавши Гіггінса, він широко розводить руки й наближається до того, сповнений ентузіазму.

Вусань. Маестро, маестро! *(Обіймає Гіггінса й розцілює його в обидві щокни.)* Ви пам'ятаєте мене?

Гіггінс. Ні. Не пам'ятаю. Хто ви в чорта такий?

Вусань. Я — ваш учень, ваш перший учень, ваш найкращий учень. Я той самий малий Непомук, той чудо-хлопець. Я прославив ваше ім'я по всій Європі. Ви навчали мене фонетики. Ви не могли забути мене.

Гіггінс. Чому ви не голитесь?

Непомук. Я не маю вашої імпозантної зовнішності, вашого підборіддя, гордого чола. Коли я поголюся, ніхто мене не помічає. А так усі мене знають, звуть мене «Волосатий Дік».

Гіггінс. А що ви тут робите, серед усіх цих великих цабе?

Непомук. Я — перекладач. Я розмовляю тридцятьма двома мовами. Їм не обійтися без мене на цих міжнародних вечірках. Ви — великий знавець жаргону кокні: хай тільки людина розтулить рота — і ви тут-таки вкажете їй точну адресу в межах Лондона. А я вкажу будь-яку адресу в межах Європи.

Ліврейний лакей збігає вниз по сходах і підходить до Непомука.

Лакей. Ви потрібні нагорі! Її світлість не може порозумітися з одним грецьким паном.

Непомук. Дякую. Так, іду негайно!

Лакей зникає в юрбі.

Непомук (до Гіггінса). Цей грецький дипломат прикидається, ніби ні слова не розуміє і не розмовляє по-англійському. Мене він не

ошукає! Він син годинникаря з Кларкенвелла. А розмовляє він такою каліченою англійщиною, що не сміє і слова мовити, бо зразу ж виказує своє походження. Я допоможу йому прикидатися, але здеру з нього за це грубі гроші! З усіх них здеру гроші. Ха-ха! (*Поспішає нагору.*)

Пікерінг. Чи із цього молодця справді такий великий знавець? Чи не викриє він Елайзу й чи не почне її шантажувати?

Гіггінс. Побачимо. Викриє її — я програю свій заклад.

Елайза повертається з гардеробної і приєднується до чоловіків.

Пікерінг. Ну, а зараз, Елайзо, у бій! Ви готові?

Лайза. А ви нервуетесь, полковнику?

Пікерінг. Страшенно! Почуваюся точнісінько так, як було колись перед першим моїм боєм. Але це тільки перший раз страшно.

Лайза. А для мене це не перший раз, полковнику. Я проробляла це разів п'ятдесят — ні, сотні разів! — у своєму свинарнику в Ейнджел-корті. Пообіцяйте мені, що не дозволите професорові Гіггінсу розбудити мене, бо коли він мене таки розбудить, я все-все позабуваю і знову заговорю так, як говорила колись на Друрі-лейн.

Пікерінг. Ані пари з уст, Гіггінсе! (*До Елайзи.*) Ну, готові?

Лайза. Готова.

Пікерінг. Ходімо!

Вони піднімаються сходами, Гіггінс іде позаду. Пікерінг щось шепоче лакеєві на першій площадці сходів.

Лакей першої площадки. Міс Дулітл, полковник Пікерінг, професор Гіггінс!

Нагорі, де закінчуються сходи, гостей приймає посол із дружиною, біля якої стоїть Непомук.

Господиня (*тиснувши Елайзі руку*). Гау д'ї ду?

Господар (*у тому ж дусі*). Гау д'ї ду? Гау д'ї ду, Пікерінгу?

Лайза (*з граційною поважністю, яка вселяє шанобливий страх у господині*). Гау ду ю ду? (*Проходить до вітальні.*)

Господиня. Це ваша прийомна дочка, полковнику Пікерінгу? Вона зробить сенсацію.

Пікерінг. Це така добрість із вашого боку — запросити її заради мене! (*Проходить далі.*)

Господиня (*до Непомука*). Вивідайте все про неї!

Непомук (*кланяючись*). Ваша світлосте... (*Щезає в юрбі.*)

Господар. Гау д'ї ду, Гіггінсе? Тут у вас сьогодні є суперник. Він назвався вашим учнем. Чи годиться він на що-небудь?

Гіггінс. Він може вивчити мову за пів місяця, знає їх десятки. Це певна ознака, що дурень. А у фонетиці — узагалі нуль.

Господиня. Гау д'ї ду, професоре?

Гіггінс. Гау ду ю ду? Уся ця затія — жахлива для вас. Даруйте, що я беру в ній участь! (*Проходить далі.*)

У вітальні й далі, в анфіладі салонів, прийом у повному розпалі. Елайза проходить через усі ці приміщення. Вона так зосередилася на своєму випробуванні, що йде, мов сновида в пустелі, а не як дебютантка у світській юрбі. Люди припиняють розмови, щоб подивитися на неї, милуючись її сукнею, діамантами й дивною привабою її вроди. Молодяк по кутках вилазить на стільці, щоб хоч побачити її.

Господар і господиня повертаються зі сходів до вітальні й приєднуються до гостей. Гіггінс, понурений і сповнений зневаги до світської метушні, підходить до гурту, де господарі підтримують жваву балачку.

Господиня. Ах, ось і професор Гіггінс! Він нам скаже. Розкажіть нам усе про ту чарівну юну леді, професоре!

Гіггінс (*майже похмуро*). Про яку таку чарівну юну леді?

Господиня. Та добре ви знаєте, про яку. Мені кажуть, що в Лондоні не було нічого подібного до неї, відколи люди видиралися на стільці, аби глянути на місіс Ленгтрі.

Непомук, переповнений новинами, приєднується до гурту.

Господиня. Ах, ось і ви нарешті, Непомуку! Чи вивідали ви все про ту пані Дулітл?

Непомук. Я вивідав все про неї! Вона — підставна особа.

Господиня. Підставна особа! О ні!

Непомук. Так, так! Їй не ошукати мене. Її прізвище не може бути Дулітл.

Гіггінс. Чому ні?

Непомук. Тому що Дулітл — англійське прізвище. А вона ніяка не англійка.

Господиня. Яка нісенітниця! По-англійському вона розмовляє просто чудово.

Непомук. Надто чудово! Можете ви показати мені хоч одну англійку, що розмовляла б так добре по-англійському? Тільки чужоземці, яких учили розмовляти англійською мовою, розмовляють нею добре.

Господиня. Звісно, вона таки налякала мене своєю манерою вимовляти «Гау д'ї ду». У мене була вчителька, яка точнісінько так вимовляла, і я її смертельно боялася! Ну, а коли вона не англійка, то хто ж вона?

Непомук. Угорка.

Усі. Угорка?!

Непомук. Так, угорка. І королівської крові. Я теж угорець. І теж королівської крові.

Гіггінс. А ви говорили з нею по-угорському?

Непомук. Говорив. Та вона занадто хитра. Сказала: «Будь ласка, розмовляйте зі мною по-англійському: я не розумію французької!» Французької! Вона прикидається, ніби неспроможна відрізнити угорську від французької. Неможливо: вона знає обидві мови.

Гіггінс. А королівська кров? Як ви довідалися про це?

Непомук. Інстинктом, маестро, інстинктом! Тільки мадярські племена можуть дати той вигляд божественної справедливості, оті рішучі очі... Вона — князівна!

Господар. А що ви скажете, професоре?

Гіггінс. Я скажу: проста лондонська дівчина з вулиці, яку навчив розмовляти фахівець. Вона — з Друрі-лейн.

Непомук. Ха-ха-ха! Ох, маестро, маестро, ви схибнулися на діалектах кокні! Лондонська вулиця заступила для вас цілий світ.

Гіггінс (*до господині*). А що скаже ваша світлість?

Господиня. О, я, звісно, згодна з Непомуком! Вона — щонайменше князівна.

Непомук. Не обов'язково законна, звісна річ! Може, від морганатичного шлюбу. Але, безперечно, високого роду.

Гіггінс. Я наполягаю на моїй думці.

Господиня. Ну, ви невинуваті!

Гурт розпадається, Гіггінс залишається на самоті. До нього підходить Пікерінг.

Пікерінг. Де Елайза? Нам треба не спускати її з ока!

Елайза приєднується до них.

Лайза. Навряд чи я витримаю довше. Усі люди витріщаються на мене. Одна стара дама щойно сказала мені, мовляв, я розмовляю точнісінько, як королева Вікторія. Мені дуже шкода, якщо я програла ваш заклад. Я зробила все, що могла, але так і не зуміла стати такою, як ці люди.

Пікерінг. Ні, ви не прогнали, любя! Ви виграли вдесятеро більше!

Гіггінс. Ушиваймося звідсіля! Я вже набазікався із цими телепнями по саму зав'язку.

Пікерінг. Елайза стомилася, а я зголоднів. Хутко тікаймо звідси та повечеряймо де-небудь!

Читацькі діалоги

- Як змінилася Елайза? Змінилася лише її вимова та зовнішність? Аргументуйте відповідь.
- Яке враження вона справляє на присутніх у посольстві?
- Доведіть, що приклад навчання та кар'єри Непомука переконує у важливості досконалого володіння мовою.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Лабораторія на Вімполь-стріт.

Незабаром зі сходів долинають голоси Гіггінса й Пікерінга. Вони обговорюють бал так, начебто Лайзи в кімнаті немає і до успіху на балу вона не причетна. Це тріумф лише Гіггінса. Порадівши, що експеримент закінчився, чоловіки пішли спати. Елайза намагається триматися спокійно, мовби їй байдуже. Вона підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Але, ще й не дійшовши туди, уже лад-

на була закричати. Сідає в Гіггінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю і кидається на підлогу, корчиться в безсилій люті.

Гіггінс (*у гнівному відчаї з-за дверей*). І де це в чорта подів я свої капці? (*З'являється у дверях*.)

Лайза (*хапаючи капці й один за одним з усієї сили шпурляє в нього*). Ось вам ваші капці! Ось! Беріть свої капці! Щоб ви цілими днями шукали їх і не знаходили!

Гіггінс (*ошелешено*). Це що за... (*Підходить до неї*.) Що сталося? Устаньте! (*Зводить її на ноги*.) Щось негаразд?

Лайза (*задихано*). Усе гаразд — у вас. Я виграла ваш заклад, чи не так? То й досить для вас. А я для вас, певне ж, нічого не значу.

Гіггінс. Ви виграли мій заклад?! Ви! Самовпевнена комаха! Це я виграв заклад. Нащо ви шпурляли в мене капцями?

Лайза. Бо хотіла розбити вам обличчя. Я б вас убила, якби могла, самолюбива ви тварюко! Чому ви не залишили мене там, де підібрали, — на вулиці? Ви дякуєте Богові, що все скінчилося і що тепер ви можете знову викинути мене туди, чи не так? (...) Що буде зі мною?

Гіггінс. Де мені в дідька знати, що буде з вами? І яке це має значення, що буде з вами?

Лайза. Вам байдуже. Я знаю, що вам байдуже. Коли б я оце померла, вам усе одно було б байдужісінько. Я для вас ніщо — навіть оці капці дорожчі вам за мене!

Гіггінс. Це у вас накопичилося за кілька останніх днів. Думаю, це було природно: ви хвилювалися перед тим прийомом. Але все це вже позаду. (...) Більше немає про що турбуватися.

Лайза. Ні — це для вас більше немає про що турбуватися. (...) О Боже! Як я хочу померти!

Гіггінс. Чому? Ради бога, чому? (...) Послухайте мене, Елайзо. Лягайте спати, як хороша дівчина, проспійся — і все розвіється. Поплачте трішки, помоліться — і вам стане легко й добре.

Лайза. Вашу молитву я вже чула: «Хвалити бога, цьому кінець!»

Гіггінс (*нетерпляче*). Ну, а ви хіба ж не хвалите бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Лайза (*у відчаї зібравши всі свої сили*). А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Гіггінс (*збагнувши нарешті, у чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами*). О, то ось що вас турбує! Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. (...) Знаєте, ви можете вийти заміж. (...) Бачите, Елайзо, не всі чоловіки — отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркало — і ви вже не здаватиметеся самі собі такою дешевою.

Елайза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова та не ворушачись. Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи з виразом надмірної втіхи яблуко, адже воно таки смачне.

Гіггінс. Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

Лайза. Ми були вище за це там, на розі Тотнем-корт-роуд. Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не залишається нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви залишили мене там, де знайшли.

Гіггінс. Дурниці, Елайзо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Лайза. Що ж тоді мені робити?

Гіггінс. О, багато чого! Узяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин. Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. *(Хихоче.)* Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, у яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику, із двома сотнями фунтів! Ну, а пів року тому навіть думка про власний квітковий магазин видалася б вам химерою. Та годі! Усе у вас буде гаразд. А мені пора вже залізти в ліжко — диявольськи хочеться спати! До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме — забув.

Лайза. По капці.

Гіггінс. Ах так, звісно! Ви пошпурили їх у мене. (...)

Лайза. Перш ніж ви підете, пане, я хочу дізнатися: чи моя одежа належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Гіггінс. (...) Та на якого чорта здалася вона Пікерінгові?

Лайза. Може, ця одежа знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Гіггінс *(приголомшений і діткнутий до живого)*. Оце таке ваше ставлення до нас? Видно, що вам бракує щирих почуттів.

Лайза. Перепрошую. Я всього лише проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі треба бути обачною. Не може бути ніяких щирих почуттів між такими, як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що моє, а що — ні?

Гіггінс *(дуже сердито)*. Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Окрім коштовностей — їх узято напрокат. Це вас задовольнить? *(Крутнувшись на каблуках, він, украй розгніваний, хоче вийти.)*

Лайза *(упиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби потішитися довше)*. Стривайте, будь ласка! *(Знімає коштовності.)* Чи не заберете ви оце на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати — коли б щось не пропало.

Гіггінс *(люто)*. Давайте сюди! (...)

Л а й з а (*знімаючи з пальця перстень*). Це не перстень ювеліра — це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібний. (*Гіггінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозово обертається до Елайзи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до рояля і вигукує.*) Не бийте мене!

Гіггінс. Бити вас! Ви, нище створіння, як ви тільки сміли таке подумати?! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Л а й з а (*тішачись зачаєною радістю*). Я рада! Бо хоч трохи відігралася за свою кривду.

Гіггінс (*з гідністю, у своєму найкращому професійному стилі*). Ви змусили мене втратити самовладання, а цього ще ніколи не траплялося зі мною. Я волію більше нічого не казати цієї ночі. Я іду спати. (*Виходить із підкреслено добропристойною гідністю, але, не втерпівши, щосили хряскає дверима.*)

Елайза опускається навколішки на килимок біля каміна й шукає персня. Знайшовши, роздумує хвилику, що з ним робити. Урешті кидає його на десертний таріль і в шаленій лютості біжить нагору.

Поліркуйте!

- Як професор Гіггінс і полковник Пікерінг оцінюють успіх Елайзи після балу?
- Чому вона відчуває себе знеціненою після завершення експерименту?
- Як головна героїня демонструє свою гідність і незалежність?
- Чому Гіггінс вважає, що змінив Елайзу, а вона — що стала іншою самостійно? Поясніть свою думку.
- Що символізує сцена з капцями?

ДІЯ П'ЯТА

Гіггінс приходить до своєї матері й повідомляє, що Елайза зникла. Місіс Гіггінс спокійно відповідає, що дівчина перебуває в неї, і зауважує, що чоловіки серйозно образили її своєю черствістю і байдужістю. У цей момент з'являється Е л а й з а — упевнена, спокійна, випромінює гідність і внутрішню силу. Вона тримає кошик із рукоділлям і поводить себе невимушено, немов удома. Її поява настільки вражає Пікерінга, що він навіть забуває встати.

Л а й з а. Гау ду ю ду, професоре Гіггінсе? Чи ж ви при доброму здоров'ї?

Гіггінс (*давлячись*). Чи я... (*Не може більше мовити й слова.*)

Л а й з а. Та при здоров'ї, а як же ще — ви ж ніколи не хворієте. Дуже рада бачити вас знову, полковнику Пікерінгу. (*Той квапливо підводиться, і вони тиснуть одне одному руки.*) Ну й холодний сьогодні ранок, правда? (*Сідає по праву руку від полковника. Той і собі сідає поруч неї.*)

Гіггінс. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Уставайте й марш додому! Годі клеїти дурня.

Елайза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи ані найменшої уваги на цей вибух гніву.

Л а й з а (*до Пікерінга, ніби й не помічаючи Гігінса, і водночас спритно орудуючи голкою*). Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, уже зовсім відцураєтеся від мене тепер, коли експеримент закінчено?

П і к е р і н г. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене принаймні це слово прикро вражає...

Л а й з а. Ну! Я всього лише пожмакана капустана (...).

П і к е р і н г (*імпульсивно*). Ні!

Л а й з а (*продовжуючи незворушно*). (...) Але я настільки завдячую вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули. І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грішми. Але тільки від вас я навчилася справді хороших манер — тож саме вони роблять із жінки справжню леді. Чи не так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною повсякчас був приклад професора Гігінса. Я була так вихована, що поводитися геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді та джентльмени поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч. (...)

Г і г і н с. Ну-ну!

П і к е р і н г. О, це, знаєте, у нього просто так виходить. Він це ненавмисне.

Л а й з а. Ох, я теж ненавмисне поводитися так, коли була квіткаркою. Просто в мене так виходило. Але ж, бачите, я саме так поводитися, і в цьому, зрештою, полягає різниця.

П і к е р і н г. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Л а й з а (*байдужим тоном*). Звісно — але ж це його фах.

Г і г і н с. Прокляття!

Л а й з а (*продовжуючи*). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, більше нічого. Але чи знаєте ви, із чого розпочиналося моє справжнє виховання?

П і к е р і н г. Із чого ж?

Л а й з а (*облишивши на мить шиття*). З «міс Дулітл» — так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього розпочалася моя самоповага. (*Знову береться до шиття*.) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не зауважували, бо все це у вас виходить само собою. От я зайшла — ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

П і к е р і н г. Ну, це просто ніщо.

Л а й з а. Так, але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене й маєте за щось краще, ніж якась посудниця, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися і до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в ідальні.

Пікерінг. Не треба ображатися на нього за це. Гігінс роззувається де завгодно в домі.

Лайза. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно в нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти й усе таке), — різниця між леді та квіткаркою полягає не в тому, як вона поводить себе, а як до неї ставляться. Я довіку буду квіткаркою для професора Гігінса, бо він із самого початку ставить мене як до квітки й вічно так ставитиметься. Але я знаю, що можу бути для вас леді, бо ви повсякчас ставитеся до мене як до леді й завжди будете ставитися до мене так.

Місіс Гігінс. Будь ласкавий, Генрі, не скрегоchi зубами.

Пікерінг. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулітл.

Лайза. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елайзою, якщо ви не проти.

Пікерінг. Дякую вам, Елайзо, залюбки!

Лайза. А ще мені хотілося б, щоб професор Гігінс звав мене міс Дулітл.

Гігінс. Швидше я пошлю вас до чорта.

Місіс Гігінс. Генрі! Генрі!

Пікерінг (*сміючись*). Чому б і вам не «жаргоннути» його? Не терпіть кривди. Це буде йому на користь.

Лайза. Не можу. Колись я дала б йому відкоша, але зараз не можу знову зійти до цього. Пам'ятаєте, ви розповідали мені, що, коли дитину привезти на чужину, вона за кілька тижнів вивчить місцеву мову й забуде свою, рідну. Що ж, і я — дитина у вашій країні. Я забула свою мову й розмовляти вмю тепер тільки по-вашому. Так, я по-справжньому порвала з Тотнем-корт-роуд. Із цим покінчено — після того, як я пішла з Вімпол-стріт.

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді»
(реж. Дж. К'юкор, 1964 р.)

Пікерінг (*дуже стривожено*). О! Ви не повернетеся на Вімпол-стріт, правда? І пробачите Гіггінса?

Гіггінс (*підводячись*). Вона пробачить? Чорта з два! Та нехай іде собі. Хай сама переконається, що без нас їй не прожити. Без моєї підтримки вона через три тижні знову скотиться на дно.

Пікерінг. Поки я ще тут, Елайзо, пробачте вже Гіггінса та пообіцяйте, що повернетеся до нас! (*Благально.*) Ну ж бо, залишіться з нами, Елайзо! (*Виходить.*)

Гіггінс. Годі-бо, Елайзо. Чи не досить? Чи не пора взятися за розум?

Лайза. Вам треба, щоб я повернулася тільки для того, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку й узагалі бути у вас на побігеньках?

Гіггінс. Я зовсім не сказав, що хочу, щоб ви повернулися.

Лайза. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Гіггінс. Про вас — не про мене. Якщо ви повернетеся назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити своєї натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і в полковника Пікерінга.

Лайза. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов із герцогинею.

Гіггінс. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона — квіткарка.

Лайза. Розумію. До всіх однаково.

Гіггінс (*поважно*). Великий секрет, Елайзо, полягає не в тому, щоб мати погані чи хороші там манери, чи взагалі якісь особливі манери, а щоб бути на один манер з усіма людськими душами; коротше, поводитися так, ніби ти на небі, де немає пасажирів третього класу й панує всезагальна рівність.

Лайза. Амінь. Ви природжений проповідник.

Гіггінс (*роздратовано*). Річ не в тому, начебто я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Лайза (*з несподіваною відвертістю*). Мені байдуже, як ви обходитеся зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої — били мене й до вас. Але (*устаючи й дивлячись йому просто у вічі*) я не хочу, щоб мене топтали під ноги.

Гіггінс. Тоді геть із дороги, бо я не зупинюся перед вами. Ви так говорите про мене, немовби я — автобус.

Лайза. Ви ж і є автобус: усі розбігаються, кидаються врозтіч перед вами, а вам начхати на всіх. Але я можу обійтися без вас, ще й як обійдуся, не думайте.

Гіггінс. А ви ніколи не запитували самі себе, чи я зможу обійтися без вас?

Лайза (*серйозно*). Не старайтеся перехитрити мене. Таки доведеться вам обходитися без мене.

Гіггінс (*зверхньо*). Й обійдуся. Без усіх обійдуся. Я маю свою душу — мою іскру божественного вогню. Але (*з несподіваним смиренням*) мені бракуватиме вас, Елайзо. (*Сідає біля неї на отоманку.*) Мене дечого

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді»
(реж. Дж. К'юкор, 1964 р.)

навчили ваші ідіотські ідеї — признаюся в цьому покірливо та вдячно. А ще я звик до вашого голосу й вигляду. Вони мені як-не-як подобаються.

Лайза. Ну, перше є у вас на фонографі, а друге — в альбомі з фотографіями. Коли знудьгуєтеся без мене, можете ввімкнути машину. У машини немає почуттів, їй не можна завдати болю.

Гіггінс. Але мені не ввімкнути вашої душі. Лишіть мені вашу душу, а голос та обличчя можете забрати геть. Вони — не ви.

Лайза. Не знущайтеся з мене.

Гіггінс. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знущання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого торгашества. Я не торгую і не буду торгувати почуттям. Ви називаєте мене тварюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, то жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені в обличчя, цим ви неабияк вирости в моїх очах. Марна справа: по-рабському прислужувати мені, а тоді заявляти, мовляв, ви хочете, щоб до вас були небайдужі. Хто небайдужий до раба? Якщо ви повернетеся, то повертайтеся заради щирої дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас. (...)

Лайза. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Гіггінс (*щиро*). Як це — нащо? То ж моя робота!

Лайза. І ви ні разу не подумали, який із того вийде клопіт для мене.

Гіггінс. А чи був би взагалі будь-коли створений світ, коли б Творець боявся наробити клопоту? Творити життя — означає творити клопіт. Є лиш один спосіб уникнути клопоту — убивство. Боягузи, якщо ви помітили, завжди вимагають, щоб клопітливих людей убивали.

Ла й за. Я ніяка не проповідниця і нічого такого не помічаю. Тільки помічаю, що ви не помічаєте мене.

Гіггінс (*скочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди*). Елайзо, ви ідіотка! Я витрачаю скарби мого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збагніть: я іду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Тож ви можете або повернутися, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби.

Ла й за. Ох, коли б я тільки могла повернутися до мого кошика із квітами! Я б тоді ні від кого не залежала — ні від вас обох із батьком, ні від будь-кого у світі! А тепер я рабиня, незважаючи на весь мій гарний одяг.

Гіггінс. Аніскілечки. Якщо хочете, я вдочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

Ла й за (*люто повернувшись до нього*). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б ви попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Гіггінс (*лагідно*). Не «за нього», а «ніж він».

Ла й за (*дуже стурбовано*). Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви — повний книжкової премудрості пан. Тільки ж я — не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас (*виправляється*) — я залишилася у вас не заради вбрання і таксі; я залишилася, бо нам було приємно разом, і я навчилася... стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами... Це було більше подібне до дружби.

Гіггінс. Ну, звісно ж так! Саме таке й у мене почуття. І в Пікерінга теж. Елайзо, ви дурна!

Ла й за. Я такої відповіді не заслужила. (*Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу*.)

Гіггінс. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нюнів біля вас, а другу половину — не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю. (...) О, воно таки чудове, це життя вулиці! (...) Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним. Чи не так? Дуже добре: ушивайтеся до тих людей, котрі вам до вподоби. (...) Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що годні поцінувати.

Ла й за (*з відчаєм у голосі*). Ох, ви, жорстокий тиране! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала — усе не так! Але ж ви повсякчас дуже добре тямите, що ви самі — звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що у світі в мене немає

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді» (реж. Дж. К'юкор, 1964 р.)

справжніх друзів, окрім вас із полковником. (...) Ви думаєте, що я мушу повернутися на Вімпол-стріт, бо мені більше нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами, і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду за Фредді, так вийду, — хай-но лише спроможуся допомогти йому.

Гіггінс (*мов громом прибитий*). За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчому, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко, невже вам невтямки, що я зробив із вас дружину для короля?

Лайза. Фредді любить мене — то й буде мені з нього король. Я не посылатиму його на роботу — його не привчали так до роботи, як мене. А сама я підучуватиму.

Гіггінс. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Лайза. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Гіггінс. Ха! Ха! Ха!

Лайза. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Гіггінс (*розлючено зводячись на ноги*). Що? Тому самозванцеві? Отому шахраєві? Отому підлесливому неуківі? Навчити його моїх методів! Віддати йому моє відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку — і я скручу вам в'язи. (*Хапає її за плечі.*) Чуєте?

Лайза (*виклично, не чинячи опору*). То й скрутить. Мені байдуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. (*Він відпускає її, тупає ногою, спересердя, що забувся і дав почуттям волю, і так квапливо задкує, що спотикається і падає на своє колишнє місце на отоманці.*) Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви

самі казали, що я маю чуткіше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви не здатні. (...)

Гіггінс (*дивуючись їй*). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців і пошуки окулярів. Чи не так? (*Підводячись*.) Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобається.

Лайза. Так, тепер ви знову візьметесь за своє, почнете підлещуватися, бо я не боюся вас і можу без вас обійтися.

Гіггінс. Авжеж, саме так я і вчиню, дурненька! П'ять хвилин тому ви ж були мов жорно на моїй шиї. А тепер ви дужі, неначе вежа, немов бойовий корабель! Ви, я та Пікерінг — буде нас троє заклятих самотників замість якихось там двох чоловіків і дурного дівчиська.

(Переклад О. Мокровольського)

Читацькі діалоги

- Як Елайза оцінює своє майбутнє? Що її найбільше турбує?
- Чому, на вашу думку, автор не створює картини майбутнього головної героїні?

Митець і доба

Джордж Бернард Шоу народився 26 липня 1856 р. в м. Дубліні (Ірландія) у родині дрібного службовця. Дитинство майбутнього письменника було непростим, адже матері доводилося самотійно утримувати трьох дітей. Однак у домі завжди лунала музика: мати добре співала, і це надихало юного Бернарда. Він самотійно навчився грати на піаніно твори Л. ван Бетховена та В. А. Моцарта.

Не маючи змоги продовжити навчання, хлопець із п'ятнадцяти років працював клерком, а згодом — касиром. Та серце його прагнуло мистецтва. 1976 року він поїхав до Лондона, де пережив злидні та відчай, але водночас сформувався як митець.

На початку своєї творчої діяльності Б. Шоу писав романи, які, однак, не приносили йому визнання. Він почав виступати як літературний, театральний і музичний критик. Його яскраві, дотепні та сміливі рецензії швидко стали популярними.

У 1880-х роках письменник активно долучився до політичного життя. Ідеї соціальної справедливості було взято за основу його майбутньої драматургії.

Б. Шоу одружився зі спадкоємицею з графства Корк, активісткою Шарлоттою Пейн-Таунсенд. Вони побралися, коли обом було близько 40 років. Шарлотта була заможною та незалежною жін-

кою, їхнє подружжя описують як близьке партнерство ідей та співпраці. Дружина підтримувала творчість свого чоловіка-письменника — редагувала твори, фінансувала їхнє видання, допомагала організовувати вистави.

Справжню славу Б. Шоу здобув як драматург. Його п'єси не лише розважали — вони спонукали глядачів до роздумів. Письменник створював «драмидискусії», де персонажі сперечалися про мораль, суспільство, любов, війну, релігію. Його персонажі — це розумні, інтелектуальні люди, які не бояться ставити незручні запитання.

Загалом Б. Шоу написав понад 60 драматичних творів.

У 1925 р. письменник був удостоєний Нобелівської премії з літератури, а в 1938 р. — премії «Оскар» за сценарій до кінофільму «Пігмаліон». Однак митець відмовився від Нобелівської премії, оскільки був противником усіляких премій. Її отримав посол Англії, кошти драматург передав до фонду перекладачів.

Б. Шоу активно працював до останніх років свого життя.

Помер письменник 2 листопада 1950 р. у віці 94-х років, залишивши глибокий слід в історії світового театру та літератури.

Обкладинка до першодруку п'єси, що зображає Стеллу Патрік Кемпбелл у ролі Елайзи

Поліркуйте!

- Доведіть, що Б. Шоу був багатогранною особистістю.
- Які факти біографії Б. Шоу свідчать про його творчу самореалізацію, досягнення ним життєвого успіху?

Мистецькі діалоги

Французький скульптор **Огюст Роден**, про якого ви вже знаєте як про автора славнозвісної скульптури «Мислитель», створив бюст Б. Шоу. Ідея увічнити образ видатного англійського драматурга належала Шарлотті — його дружині. Однак скульптор, який був надмірно завантажений роботою, тривалий час відмовлявся виконувати замовлення. І лише після того, як Шарлотта перевела тисячу фунтів на банківський рахунок О. Родена та запевнила його, що Б. Шоу погодився позувати саме йому, оскільки «нащадки назвуть його телепнем — жив в один час із Роденом і не скористався цим».

Проте після завершення роботи, виконаної О. Роденом в імпресіоністичній манері, друзі та знайомі Б. Шоу зауважува-

О. Роден.
Бернард Шоу

ли, що скульптура не схожа на реальний образ драматурга. Але сам письменник жартома зазначав, що скульптор Роден не вважав свою роботу завершеною, доки живий оригінал.

Поміркуйте!

- Які риси характеру Б. Шоу виявилися під час його творчої співпраці з О. Роденом?
- Доведіть, що драматург виявляв почуття гумору не лише в художніх творах, а й у житті.

Культурно-історичні паралелі

Соціальні проблеми англійського суспільства часів Б. Шоу відображено в п'єсі «Пігмаліон». Автор критикував тодішню систему освіти. Він вважав, що освіта повинна бути доступною для всіх, а не лише для привілейованих класів. Шлях Елайзи Дулітл від простої квіткарки до «чарівної леді», формування її почуття власної гідності письменник вважав «фантастичним міжкласовим стрибком».

Важливим для драматурга було й мовне питання тогочасного суспільства. Він досліджував, як мова може бути соціальним бар'єром. Взаємозумовленість мовного та соціального питання поєднуються в таких міркуваннях професора Гігінса: *«Наш вік — вік вискочнів. Скоробагатьки починають у Кентиш-тауні з вісьмома десятками фунтів на рік і незабаром опиняються на Парк-Лейн зі ста тисячами річного прибутку. Хочуть вони позбутися свого Кентиш-Тауна й не можуть: видають себе кожнісіньким словом! Я ж можу навчити їх...»*

У передмові до «Пігмаліона» Б. Шоу нарікав на домінування мови гольф-клубів на сцені й закликав до простоти, до правдивої мови народу. Прототипом Гігінса став відомий лінгвіст Генрі Світ, а роль Елайзи написано для актриси Стелли Патрик Кемпбелл.

Письменник також виступав за гендерну рівність у суспільстві. У «Пігмаліоні» спостерігаємо, як Елайза, попри навчання, усе ж стикається з проблемами через упередження в гендерних питаннях.

Досліджуємо твір

Творчість Б. Шоу припадає на той період, коли англійський театр переживав глибоку кризу. Режисери й актори продовжували відтворювати застарілий репертуар, далекий від реального життя. Саме в цей час Б. Шоу, надихнувшись творчістю норвезького драматурга Г. Ібсена, розпочав свою боротьбу за оновлення театру. Зокрема, він видав книжку *«Квінтесенція ібсенізму»*, де виклав своє бачення драматургії: театр має відображати проблеми сучасності, пробуджувати свідомість глядачів, спонукати їх осмислювати проблеми, відображені в драматичних творах.

Б. Шоу ввійшов в історію світової літератури як творець особливого різновиду драматичного твору — драми ідей.

Основні особливості драми ідей

- *Інтелектуальність* — у центрі п'єс не події, а боротьба думок, ідей і переконань;
- *дискусійність* — сюжет розгортається через дебати між персонажами, які відстоюють протилежні погляди;

Ж.-Б. Реньо. Пігмаліон. 1785 р.

- *парадоксальність* — несподівані судження та висновки, що знецінюють загальноприйняті істини;
- *соціальна проблематика* — порушення важливих моральних, соціальних і політичних проблем сучасності;
- *новий тип героя* — ідеаліст, який прагне змінити світ;
- *комедійний стиль* — поєднання комічного та трагічного, використання гумору, іронії, сатири;
- *відмова від традиційної інтриги* — замість любовних чи пригодницьких сюжетів — суперечка ідей;

• *авторські передмови та післямови* — трактування особистих поглядів і переконань;

• *відкритий фінал* — авторське налаштування читачів на роздуми.

Через драму ідей Б. Шоу прагнув не розважити глядача, а спонукати до дії, до переосмислення життя. У його театрі не шукали розради — тут пробуджували совість.

П'єса «*Пігмаліон*» (1912) Б. Шоу вийшла далеко за межі любовної історії. У центрі твору — соціальна проблематика, моральна трансформація особистості, мова як інструмент подолання класових бар'єрів, а також глибоке переосмислення античного міфу. Це приклад «драми ідей» — жанру, де розвиток сюжету визначається зіткненням поглядів і світоглядних позицій.

Основа п'єси Б. Шоу — міфологічна історія про скульптора Пігмаліона, який створив статую ідеальної жінки, на ім'я Галатея, і закохався в неї. За молитвою Пігмаліона богиня Афродіта вдихнула в статую життя.

У творі Б. Шоу професор Гігінс — сучасний Пігмаліон, Елайза — Галатея. Та й Афродітою також є Елайза, яка сама себе одухотворює.

Дія в п'єсі розгортається в реальних обставинах: на ринку в Ковент-Гардені, у будинку професора, у салоні його матері тощо. Динамізму твору надає зіткнення позицій різних персонажів, соціальних класів, моралі та науки. Таке поєднання театру й життя — основна ознака драматургії Б. Шоу.

Образ *Елайзи Дулітл* — центральний у п'єсі. Героїня проходить шлях від вуличної квіткарки до самодостатньої особистості. Але Елайза — не пасивна давньогрецька міфічна Галатея. Вона сама приходить до Гігінса, щоб змінити свою долю. Згодом Елайза вже не просто учениця — вона повстає проти вчителя, бо прагне бути особистістю, а не експонатом.

Професор Генрі Гігінс — людина науки. Він працює з мовою як із матеріалом, створює нову реальність. Однак прорахунок ученого в тому, що він не помічає за експериментом людини. Гігінс невинувато вивіщує науку над особистістю і зазнає поразки: Елайза більше не лялька. Це конфлікт раціонального й емоційного.

Жанр «Пігмаліона» — *комедія з елементами трагедії*. Тут є і сміх, і гіркота, і моральні роздуми. Це твір про те, як освіта змінює людину, і не тільки зовні, а й внутрішньо. Ідеться про гідність і самоповагу, про силу слова, що формує душу.

П'єса «Пігмаліон» залишається актуальною і сьогодні — в епоху нових соціальних бар'єрів, гендерних дискусій, освітніх викликів.

Поліркуйте!

- У чому полягає основна ідея твору?
- Які ознаки драми ідей спостерігаються в «Пігмаліоні»?
- Як у п'єсі переосмислено античний міф про Пігмаліона та Галатею?
- Охарактеризуйте соціальну проблематику твору.
- Хто з героїв / героїнь твору справив на вас найбільше враження? Охарактеризуйте цього персонажа. Які ідеї стверджує драматург завдяки цьому персонажу? Чи поділяєте ви їх? Чому?

Б. Шоу — майстер парадоксу. Його п'єси побудовані не лише на конфліктах між персонажами, а й на зіткненні поглядів, де здоровий глузд часто протистоїть суспільним умовностям.

Парадокс (від грецьк. *paradoxos* — *несподіваний, дивний*) — це твердження або ситуація, що суперечить загальноприйнятим уявленням, але водночас змушує замислитися та часто виявляється правдивою.

У літературі парадокс є ефективним прийомом, що дає змогу через протиріччя виявляти глибокий зміст, викликати інтелектуальне напруження та заохочувати читачів до переосмислення очевидного. Для драматурга Б. Шоу парадокс — спосіб порушити актуальні проблеми, викрити лицемірство, критикувати традиції та спонукати до роздумів.

Мистецькі діалоги

Найвідоміша кінематографічна адаптація п'єси Б. Шоу «Пігмаліон» — «Моя чарівна леді» (реж. Дж. К'юкор), знята за однойменним мюзиклом «Моя чарівна леді» композитора **Фредеріка Лоу**. Блискуче виконання ролей голлівудськими зірками **Одрі Гепберн** (Елайза) і **Рексом Гаррісоном** (Гіггінс) зробило кінофільм світовим шедевром, що здобув вісім «Оскарів».

П'єса «Пігмаліон» добре відома й українським поціновувачам театрального мистецтва. Зокрема, вона є в репертуарі Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка (реж. С. Данченко).

Кадр із кінофільму «Моя чарівна леді» (реж. Дж. К'юкор, 1964 р.). О. Гепберн у ролі Елайзи Дулітл

Працюємо творчо

Об'єднайтеся в групи та виконайте одне із завдань (за вибором).

- Підготуйте читацький проект, у якому дослідите і порівняйте образи Пігмаліона й Галатеї в античному міфі та в п'єсі Б. Шоу.
- Зробіть колаж «Шлях Елайзи — від вуличної квітки до незалежної жінки». Використайте цитати, ілюстрації, символи.
- Підготуйте літературно-мистецький проект «Театр майбутнього»:
 - розробіть концепцію вистави;
 - внесіть зміни щодо роду занять персонажів відповідно до сучасних реалій (програмісти, блогери, інфлюенсери тощо);
 - створіть ШІ-аватари персонажів;
 - розробіть рекламний постер;
 - зробіть відеопрезентацію одного з монологів чи діалогів твору в сучасному форматі.

Читацька самоперевірка

- Яке враження справила на вас комедія «Пігмаліон»?
- Чому комедія має таку назву?
- Як письменник переосмислює сюжет давньогрецького міфу?
- Що заважає талановитому професору Генрі Гіггінсу бути справжнім Пігмаліоном, кохання якого оживило статую?
- Чи дає можливість відкритий фінал комедії сподіватися на те, що переконання Генрі Гіггінса зміняться, а його крижане серце розтане?
- У чому полягає конфлікт між Елайзою та Гіггінсом?
- Прокоментуйте втілення «конфлікту ідей» через «філологічний конфлікт» у комедії.

З М І С Т

Від авторів	3
-------------------	---

ВСТУП

ЗМІСТ І ФОРМА, ХУДОЖНІСТЬ У МИСТЕЦТВІ

Художній аналіз твору	5
-----------------------------	---

РОМАНТИЧНА ТА РЕАЛІСТИЧНА ПРОЗА XIX століття

Традиції романтизму в українській прозі XIX ст.	10
Микола Гоголь	10
Сорочинський ярмарок (<i>Скорочено</i>)	10
Традиції реалізму в літературі XIX ст.	37
Оноре де Бальзак	37
Гобсек (<i>Скорочено</i>)	37
Шолом-Алейхем	58
Тев'є-молочник (<i>Скорочено</i>)	58

З ДРАМАТУРГІЇ XIX століття

Європейська романтична й реалістична драматургія	79
Фрідріх Шиллер	81
Вільгельм Телль (<i>Скорочено</i>)	81
Михайло Старицький	110
За двома зайцями (<i>Скорочено</i>)	112

ЛІТЕРАТУРА МОДЕРНІЗМУ

Модернізм як стиль доби	137
Модернізм як мистецький напрям	139
Український модернізм	142
Модернізм у художній літературі	146
Поль Верлен	147
Осіньна пісня	147
Олександр Олесь	154
Чари ночі (<i>Уривок</i>)	154
«Коли б ми плакати могли...»	161
Михайло Коцюбинський	164
На камені (<i>Скорочено</i>)	164
Модерністське оновлення світового театру	184
Леся Українка	184
Бояриня (<i>Скорочено</i>)	184
Бернард Шоу	221
Пігмаліон (<i>Скорочено</i>)	221

Навчальне видання

*ЯЦЕНКО Таміла Олексіївна,
ПАХАРЕНКО Василь Іванович,
ЮЛДАШЕВА Людмила Петрівна,
ТРИГУБ Ірина Анатоліївна,
СЛИЖУК Олеся Алімівна*

**Література
(українська та зарубіжна)**

Підручник інтегрованого курсу для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей».

Для оформлення підручника використано матеріали,
що перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Редакторка *Н. Забаштанська*
Художня редакторка *Н. Антоненко*
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*
Коректорки *С. Бабич, С. Залозна*

Над інтерактивним електронним додатком працювала *О. Грозна*.

Формат 70×100/16.

Ум. др. арк. 20,80. Обл.-вид. арк. 18,93.

Наклад 15 076 прим.

Видавництво «Грамота»,
вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01133.
E-mail: info@gramota.kiev.ua; www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано в ТОВ «КОНВІ ПЛЮС». Тел. (044) 391-33-73
Юридична адреса: Україна, 01094, м. Київ, вул. Цедіка Антона, 12
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 8257 від 30.04.2025